

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА 37

АНТИЧКЕ СТУДИЈЕ КОД СРБА

БЕОГРАД
1989

АНТИЧКЕ СТУДИЈЕ КОД СРБА

УДК 930.85(37/38):(497.11)

ISBN 86-7179-005-3

**SERBISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
UND KÜNSTE**

INSTITUT FÜR BALKANOLOGIE

SONDERAUSGABEN

№ 37

DAS STUDIUM DER ANTIKE BEI DEN SERBEN

**Sammelband der Arbeiten des wissenschaftlichen Treffens
»Das Studium der Antike bei den Serben«, von 3. bis 4. Juni
1987 in Belgrad und Novi Sad**

**Bearbeitet von
MIODRAG STOJANOVIC
Wissenschaftlicher Berater**

**Herausgegeben von
RADOVAN SAMARDZIC
Mitglied der Serbischen Akademie der Wissenschaften und Künste
Direktor des Instituts für Balkanologie**

**Angenommen auf der Sitzung des wissenschaftlichen
Rates des Instituts für Balkanologie vom 28. Dezember 1988**

BELGRAD 1989

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА 37

АНТИЧКЕ СТУДИЈЕ
КОД СРБА

ЗБОРНИК РАДОВА

са научног скупа одржаног 3—4. јуна 1987. године
у Београду и Новом Саду

Уредио

МИОДРАГ СТОЈАНОВИЋ
Научни саветник

Одговорни уредник

Академик РАДОВАН САМАРЦИЋ
Директор Балканолошког института

Примљено на седници Научног већа
Балканолошког института 28. децембра 1988. године

БЕОГРАД 1989

PA
78
.Y8
A62
1989

Научни скуп су организовали:
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ — БЕОГРАД
МАТИЦА СРПСКА — НОВИ САД

ОДЕЛЕЊЕ ЗА КЛАСИЧНЕ НАУКЕ ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА —
БЕОГРАД
ДРУШТВО ЗА АНТИЧКЕ СТУДИЈЕ СРБИЈЕ

Редакција

Проф. др МИРОН ФЛАШАР
Проф. др МИРОСЛАВ КРАВАР
др ДРАГОЉУБ ДРАГОЈЛОВИЋ
др ВОЈИСЛАВ ЈЕЛИЋ
мр МИЛЕНА ЈОВАНОВИЋ

Рецензенти

Академик ДРАГОСЛАВ СРЕЈОВИЋ
Проф. др МИРОСЛАВА МИРКОВИЋ

Зборник је штампан средствима која су обезбедили
Републичка заједница науке Србије
и Матица српска у Новом Саду

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу
СР Србије број 413-834-02, ова књига је ослобођена
пореза на промет

61730
9.90

САДРЖАЈ — INHALTSVERZEICHNIS

<i>Радован Самарцић</i>	
Уводна реч — — — — —	9
I	
<i>Јован Деретић</i>	
Класична традиција у српској књижевности — — — — —	13
<i>Jovan Deretić</i>	
Die klassische Tradition in der serbischen Literatur — — — — —	20
<i>Miroslav Kravar</i>	
Srpsko-hrvatski dodiri u teoriji i praksi klasične metrike — — —	21
<i>Miroslav Kravar</i>	
Die serbo-kroatischen Berührungen in der Theorie und Praxis der klassischen Metrik — — — — —	36
<i>Даринка Невенић-Грабовац</i>	
Неки преводи Хомера и наша народна песма — — — — —	39
<i>Darinka Nevenić-Grabovac</i>	
Einige Übersetzungen Homers und unseres Volkslied — — — — —	52
<i>Мирон Флашар</i>	
Стеријини преводи из Хорација — — — — —	55
<i>Miron Flašar</i>	
Übersetzungen aus Horaz von Jovan Sterija Popović — — — — —	78
<i>Миодраг Стојановић</i>	
Вукашин Радишић — први српски (нео) хеленист — — — — —	81
<i>Miodrag Stojanović</i>	
Der erste serbische (Neo) hellenist — Vukašin Radišić — — — — —	93
<i>Славко Леовац</i>	
Хеленист Милош Бурџић — — — — —	95
<i>Slavko Leovac</i>	
Der Hellenist Miloš Đurić — — — — —	107
<i>Кажетан Гантар</i>	
Совретово бивање и деловање у Србији — — — — —	109

<i>Kajetan Gantar</i> Sovretns Wirken in Serbien — — — — —	116
<i>Мирослав Вукелић</i> Хеленски видици Анице Савић-Ребац — — — — —	117
<i>Miroslav Vukelić</i> Die hellenistischen Ansichten von Anica Savić-Rebac — — — —	121
<i>Ђорђе С. Костић</i> Књижевна терминологија у <i>Латинско-српском речнику</i> Димитрија Исајловића — — — — —	123
<i>Ђорђе С. Kostić</i> Die Literaturterminologie im Lateinisch-serbischen Wörterbuch von Dimitrije Isajlović — — — — —	136
<i>Војислав Јелић</i> Античка и српска епистографија — — — — —	137
<i>Vojislav Jelić</i> Antike und serbische Epistolographie — — — — —	143
<i>Милена Јовановић</i> Преводи Салустија код Срба — објављени и рукописни — — —	146
<i>Milena Jovanović</i> Übersetzungen von Sallust bei den Serben — veröffentlichte und manuskripte — — — — —	155
<i>Александар Поповић</i> Српски преводи <i>Батрахомиомахује</i> — — — — —	157
<i>Aleksandar Popović</i> Serbische Übersetzungen <i>Der Batrachomyomachie</i> — — — — —	165
<i>Милена Душанић</i> Античка тематика у <i>Летопису Матице српске</i> (до 1848. год.) — —	167
<i>Milena Dušanić</i> Antike Thematik in <i>Letopis Matice srpske</i> bis 1848 — — — — —	174
II	
<i>Драгољуб Драгојловић</i> Аристотелове категорије у српскословенском преводу из XIII века	178
<i>Dragoljub Dragojlović</i> Die Kategorien von Aristoteles in kirchenslawischer Übersetzung aus dem XIII. Jahrhundert — — — — —	182
<i>Александар Лома</i> Константин Филозоф о зимском огњу: једна досад незапажена античка референца у старој српској књижевности — — — —	185
<i>Aleksandar Loma</i> Konstantin der Philosoph über winterliches Feuer: eine bis heute unbemerkte antike Referenz in der älteren serbischen Literatur —	189
<i>Ернест Ступанић</i> Први превод у Југославији, Косте Стојановића, <i>Принципа теорије</i> <i>природне филозофије</i> Рубера Бошковића са латинског на српско- хрватски језик — — — — —	191
<i>Ernest Stipančić</i> Der erste Übersetzung <i>Der Principien der Theorie der Naturphilosophie</i> Rudjer Bošković in Jugoslawien von Kosta Stojanović, aus dem Lateinischen in Serbokratische — — — — —	206

<i>Синиша Јелушић</i>	
Лаза Костић и предсократовци — — — — —	207
<i>Siniša Jelušić</i>	
Laza Kostić und die Vorsokratiker — — — — —	218
<i>Димитрије М. Калезић</i>	
Античка мисао у периодици Српске православне цркве — — —	219
<i>Dimitrije M. Kalezić</i>	
Das Antike Denken in den Periodika der serbischen orthodoxen Kirche	226
<i>Обрад Станојевић</i>	
Јустинијанове <i>Институције</i> први пут код Срба — — — — —	227
<i>Obrad Stanojević</i>	
Justinijans <i>Institutionen</i> in der ersten serbischen Übersetzung — —	237
<i>Анђелка-Елијана Грујић</i>	
Религија и митологија у Чајкановићевом <i>Прегледу римске књи- жевности</i> — — — — —	239
<i>Anđelka-Elijana Grujić</i>	
Religion und Mythologie in Čajkanovićs <i>Übersicht der römischen Literatur</i> — — — — —	256
<i>Петар Петровић</i>	
Европски научници и почеци античке археологије код Срба — —	257
<i>Petar Petrović</i>	
Die europäischen Wissenschaftler und die Anfänge der antiken Archäologie bei den Serben — — — — —	265
<i>Ендел Седaj</i>	
Drevni Pelazgi (Pelasti) u studijama Milana Budimira — — — —	269
<i>Endel Sedaj</i>	
Die alten Pelasger (Pelasten) in den Studien von M. Budimir — —	279
<i>Мирјана Татић-Ђурић</i>	
Надживелост антике у српској уметности и култури средњег века	281
<i>Mirjana Tatić-Đurić</i>	
Das Überdauern der Antike in der serbischen Kultur und Kunst des Mittelalters — — — — —	305

Поштовани и драги пријатељи,

Античке студије код Срба нису само део њиховог научног развитака: оне су у најдубљој сржи њиховог умног живота уопште. Срби су прихватили античка завештања посредством Византије и источног православља. Они су и свој језик образовали слично Грцима у два слоја. Све до краја XVII и, поглавито, првих деценија XVIII века, кад је код њих настало језичко расуло, они су имали свој високо књижевни језик на старословенској основи и, у доњем слоју, народни језик. Мисао античких филозофа и раних хришћанских теолога уплетена је у дела српских писаца средњег века. Античке традиције остале су у темељима старог српског права и оних државних и друштвених уредби које су на њему засноване. Ако је у ранијим временима било код Срба науке и филозофије, античка мисао била је њихова окосница.

А кад је знатан део Срба од Велике сеобе (1690) наставио живот у Аустрији, основа њиховог образовања, уза све оно традиционално што су чували, постале су класичне студије. Упоредо с тим, и сам сељачки пук створио је своје јуначко епско песништво као да је у тежишту свога духа имао дубоко усађено античко наслеђе. Његово историјско памћење, његов морал и његови стихови нису варварски.

Лукијан Мушицки, савршено класично образован, и Вук Караџић, доскора писар код харамбаше Борбија Бурчије, познали су се у Карловцима још 1806. и потоња поколења, бар она која су посматрала спољашњи вид ствари, оставили у заблуди као тобожњи антиподи. Они се нису довољно слагали у питањима језика и правописа, али су остали блиски у најважнијем: и Вук Караџић и Лукијан Мушицки сматрали су да је епско песништво највећа духовна вредност њиховог народа. Један је тако гледао као романтичар, следбеник схватања Јохана Готфрида Хердера о националном духу и карак-

теру који су непролазни и о језику као њиховом највишем изразу. Српско народно песништво управо је доказ тих схватања. Други је, као сасвим срећен класициста, сматрао да Срби имају право на покрет коме је припадао зато што су, поред осталог, дали — слично Хомеру — свој народни епос митског и историјског садржаја, немерљиве лепоте и дубоке етичке вредности. Српски класицизам — показао је то и Јован Стерија Поповић — никако није заслужио назив лажног покрета.

Класичне студије код Срба, које су раније могле бити израз високе учености или пријатног антикварства, добиле су своје животодавно исходиште. Оно је било у безмерно дубоким мислима и безмерно лепим облицима античке културе којима су се Срби прилагођавали од своје хришћанске ренесансе у средњем веку. Али, оно је било и у народном песништву, највише ономе које је Вук Карацић за сва времена забележио и учинио писаним законом српског духа. Од времена Вука Карацића и Лукијана Мушицког, кад су се узвисиле и друге лучоноше српског песништва, Сима Милутиновић и Петар Петровић Његош, још изразитији у напору да уједно споје античко и народно наслеђе, треба смело извити лук до недавних времена кад су највећи српски проучаваоци старобалканске и античке баштине заједно с тим били и међу најревноснијим и најдубљим истраживачима духовне ризнице свог народа. Довољно је, међу осталим, поменути Милана Будимира, Веселина Чајкановића, Хенрика Барића и Милоша Бурџића, и уз то се сетити њихових научних и књижевних остварења, па да се увиди неодвојивост античких студија од свега онога што сачињава културно богатство Срба. Ови научници остали су у средишту оног широког круга писаца који су, после заранка епохе великих лучоноша, у ствари од великог поклоника класичне лепоте Лазе Костића па до највећег данашњег мудраца у српском песништву Миодрага Павловића, продужили живот античке мисли у склопу умнога деловања свога народа.

Надам се да ће нас овај скуп утврдити у овом сазнању и да ће он све оне који су против класичног образовања оставити усамљеним.

Радован Самарџић

I

Јован ДЕРЕТИЋ

КЛАСИЧНА ТРАДИЦИЈА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Однос према античком свету једно је од темељних питања европске културе. Подсетимо се првих реченица знамените монографије Џилберта Хајета *Класична традиција*: „Наш модерни свет у многим погледу наставак је света Грчке и Рима. Не у свим видовима — не нарчито у медицини, индустрији, и примењеним наукама. Али у многим интелектуалним и духовним активностима ми смо унуци Римљана и праунуци Грка. Други утицаји удружили су се да би нас учинили таквима какви јесмо, али грчко-римска струја једна је од најјачих и најбогатијих.“ Ове тврдње изречене су са становишта западне културе. Да ли оне важе и за нас? Јесмо ли и ми непосредни наследници Грчке и Рима, њихови духовни потомци? Или смо ми можда само посредни потомци њихови, и то двоструко посредни? Рим је био посредник између Старе Грчке и Западне Европе, а Западна Европа између нас и антике?

Посредништво Запада је несумњиво кад је реч о глобалним аспектима наше рецепције античке културе у новијем времену, од XVIII столећа до данас. Али то није био почетак наших стварних веза с античким светом. Јужни Словени су још од свог досељења на Балкан дошли у непосредан додир с тим светом. Српска је позиција у томе била специфична: Срби су својим геополитичким смештајем били оријентисани према обема половинама античког света, према Истоку и Западу, Грцима и Латинима. Њихов даљи културни равитак дао је предност источном, хеленском елементу, иако ни западни, латински никада није био одбачен. Другим речима, за разлику од Западне Европе која се у средњем веку развијала искључиво у римском окриљу, Срби и други источноевропски народи били су у сталним контактима с хеленским светом. Последнице те дуготрајне повезаности морале су бити дубоке и значајне и нису могле нестати без трага касније када је код нас прихва-

Њена западна култура а с њом и латински као темељ класичног образовања. Модерни проучаваоци наших односа с античким светом увек су давали превагу хеленском елементу над латинским елементом и наглашавали да ти односи нису били само посредни него и непосредни. Ево шта о томе каже Милан Будимир у огледу *Грчка подлога књижевних језика*: „Код нас је дејство грчке подлоге много сложеније него код осталих европских народа. Проучавање тог утицаја, који је код нас био и посредан и непосредан, показале по свој прилици да су и књижевни и некњижевни слојеви неког друштва приступачни старим утицајима и према томе одговорни за иновације које на тај начин настају.“ Нешто слично тврди други наш класични филолог, Аница Савић Ребац, у свом програмском раду *Хеленски видици*: „Овде дакако није реч о индиректном утицају Грка, јер сву културу коју смо до сада примили дали су нам индиректно Грци. Реч је о директном утицају којим би се овај индиректни оплеменио и продубио.“

Ако питању рецепције античке културе приђемо целовито, ако ту рецепцију посматрамо са становишта развоја читаве српске књижевности, од њених почетака до данас, онда можемо издвојити четири њена основна вида: 1) то су наши непосредни контакти с народима који су створили ту културу и њиховим језицима, 2) преко хришћанске културе средњег века, 3) путем модерног класичног образовања, 4) самосталним, стваралачким продорима у антику.

О првом облику, о непосредним додирима народа и језика, већ је било речи. Потребно је само додати да ти додирни погодјују културној размени која се манифестује најпре у језику, затим у усменом стваралаштву и другим облицима народне културе. У српском народном језику, има, као што су најновија истраживања показала, доста тога што је грчко по пореклу: позајмљених грчких речи, калкова, тј. речи направљених по грчким обрасцима, наших речи чије се семантичко поље ширило прихватањем значења сличних грчких речи итд. Друго подручје могућих културних контаката јесте оно које је најнепосредније повезано с језиком, усмено стварање, народна поезија. Српске и новогрчке песме биле су често предмет упоредних проучавања, од Клода Форијела до данас. Овде је умесно споменути још једну компаративну тему: наше народне песме и Хомер. Она се појавила у позном XVIII веку, у време открића народне поезије као феномена, када се свака новооткривена епска поезија поређивала с Хомером, на којег се гледало као на парадигму епског. Међутим, и касније, пошто је спласнуло романтичарско одушевљење према народној поезији, тема наше народне песме — Хомер није престајала да привлачи пажњу и то не само наших него и страних научника. У настојањима да се нађе разрешење хомерског питања, погледи многих научника окре-

тали су се нашим народним песмама или нашој земљи као последњем преосталом епском простору. У томе је било и смешних епизода као што је она недавна, повезана с Прајсовом књигом *Хомерова слена публика*, у којој се доказује да се Троја налази у Габели, што је, поред осталог, изазвало велико узбуђење у нашој јавности и покренуло нови вал интересовања према Хомеру. Међутим, аутор ове књиге није био једини који је тражио хомерски свет код нас, чинили су то и многи други. Између два светска рата амерички класични филолози, Милмен Пари и Алберт Лорд, дошли су у Санџак да на магнетофону бележе наше народне песме како би помоћу њих проучили епску технику и доказали да су *Илијада* и *Одисеја* настали као усмени епови. Чиме се може објаснити то стално враћање на ову тему? Је ли у питању само епски феномен као *tertium comparationis* или можда наша народна епика и Хомер имају и неке заједничке корене, индоевропске или, као што су мислили неки, међу њима и Будимир, старобалканске? На тему наша народна епика — Хомер није још стављена завршна тачка. И друга питања која се тичу односа нашега језика и наше народне културе према старобалканском и античком наслеђу остају отворена. Тим путем ни смо могли стећи изворно познавање класичне културе Старе Грчке и Рима, али смо могли, и не знајући то, примити многе културне садржаје који су из ње потекли.

Други облик рецепције античке културе, преко хришћанске цркве и књижевности, био је средишњи у дугом времену од постања словенске књиге до XVIII столећа. Срби као и други православни Словени примили су хришћанску књижевност посредством Византије, превођењем с грчког језика. Византија је у средњем веку била чувар класичне културе Старе Грчке, коју је потом предала у наслеђе Западу. Да ли је нешто и шта је од те културе ушло у нашу средњовековну књижевност — о томе је доста писано а има и покушаја да се сва релевантна грађа систематизује (Трифуновић). Овде ћемо се ограничити на само неколико индикативних момената. Творац словенске књиге и први словенски учитељ Константин Бирило био је класично образован човек, познавалац Хомера и других старогрчких писаца и филозофа. Словенски књижевни језик у средњем веку, црквенословенски, настао је у процесу превођења с грчког и под великим утицајем тог у то време најразвијенијег културног језика. Утицај грчког испољио се на разним плановима: у лексици, творби речи, синтакси, у разради средстава и поступака уметничког приказивања итд. Старохришћанска и византијска књижевност, посебно рановизантијска патристика, настављале су се на реторичке и стилстичке традиције Старе Грчке и биле прожете античком философском мишљу. Превођењем из тих области наша стара књижевност дошла је у дотицај с два великим тековинама

класичног доба, философијом и реториком. У многим књижевним делима нашега средњег века, изворним и преведеним, налазимо непосредне одјеке антике. Њих има највише у позном средњем веку. Наши образовани људи могли су на свом језику читати фрагменте из дела старогрчких философа. У ареапитским списима, које је превео инок Исаија у доба маричке битке, налазе се, поред осталог, делови из *Гозбе* и других Платонових дијалога. Константин Философ помиње многа старогрчка имена, претпоставља се да је његово *Житије деспота Стефана* писано под утицајем Плутархове биографије Александра Великог. И код других писаца, уз библијске и хришћанске, јављају се и античке реминисценције. Грчке избеглице доносиле су у наше крајеве рукописе класичних писаца који су се у новој средини читали, преписивали и даље ширили. О томе говори и један грчки рукопис, пијан у Новом Брду 1474, у којем се налазе Пиндарове *Епиникије* и Есхилове трагедије *Оковани Прометеј* и *Седморица против Тебе*. Наша књижевност која се од свог постања непрекидно развијала у живим контактима с хеленизмом била је на путу да открије класичну културу Старе Грчке у њеном изворном облику.

Трећи облик наше рецепције класичне културе, посредством Западне Европе, сменио је други, византијски облик. Главну улогу у томе одиграло је школско образовање. Прва наша регуларна средња школа, схоластичка гимназија Е. Козачинског у Сремским Карловцима 30-их година XVIII века, била је словенско-латинска. Сличног карактера биле су и друге наше школе осниване током истог столећа. Наши људи одлазе на школовање на страну, у немачке земље, у Угарску, Русију, и свугде се сусрећу с латинским као темељним језиком класичног образовања (у Угарској латински је био и службени језик). По истом моделу створане су и наше гимназије крајем XVIII и у XIX столећу. Школа је отворила путеве према изворним делима класичне старине. Наши образовани људи могли су сада да их читају у целини или изводима а књижевници да их преводе и опонашају. Под утицајем школе и школског класичног образовања настао је српски класицизам са својим чувеним римским размером; његов утемељивач је Лукијан Мушицки а највиши израз добио је у делу Ј. С. Поповића. Значајно је напоменути да је српска књижевност једина међу јужнословенским литературама која има свој класицизам, класицизам као засебан покрет. Као и у другим европским земљама, српска класична образованост била је превасходно латинска, па је и њен књижевни класицизам по својим узорима такође латински (главни учитељ наших песника био је Хорације). И то је било битно одступање у односу на до-тадашњу традицију. Наши ранији додири с античким светом ишли су преко хеленизма. Сада се на тој релацији јавља дво-струко посредништво, нововековна европска култура и латин-

ски језик. Тај заокрет само је један моменат у великој преоријентацији српске културе од истока према западу, извршеној током XVIII и XIX stoleћа.

За нову српску књижевност та оријентација ипак није била пресудна кад је у питању њен однос према античком свету. Готово сви њени самостални, стваралачки продори у антику били су хеленски а не латински. Тиме је на том вишем, стваралачком плану настављена традиција непосредних веза српске књижевности с хеленизмом. То је четврти облик наших рецепција античке културе: самостални, индивидуални продори наших писаца у антику. Кад је реч о српској књижевности XVIII и XIX stoleћа, случајеви четири наша писца, љубитеља хеленства, изгледају ми најзначајнији и најиндикативнији, то су: Доситеј, Његош, Лаза Костић и Војислав Илић.

Доситеј је у два наврата боравио у грчким земљама и касније све до смрти одржавао је везе с Грцима. Једина регуларна школа, након основне, коју је завршио, била је грчка. Он је познавао и старогрчки и новогрчки, био поклоник класичне грчке културе о чему сведочи мноштво грчких имена расутих по његовим делима, затим цитати у оригиналу, преводи, подражавања итд. Његово основно интересовање антиком је дидактичко-просветитељско, оно је обухватало философију, реторику, поезију и остале гране књижевности. Доситеј је познавао и грчку и латинску класику, али изразиту превагу у његову делу има грчка класика. Његов духовни идеал био је Сократ. Од писаца највише је хвалио Хомера, Пиндара, Еврипида, али му је као поучном писцу био најближи Езоп; од хеленских књижевних врста имао је активан, стваралачки однос само према басни коју је и увео у нашу књижевност.

Његош није, као Доситеј, имао класично образовање, није познавао ни грчки ни латински, класичне писце читао је само у нашим и руским преводима. Уза све то, његов доживљај антике је аутентичан, дубок, класично је битна компонента његова дела у целини, класицизам једна од значајних етапа у његову развиту. Између Грчке и Рима Његош је оријентисан скоро искључиво према Грчкој. У томе се он разлика са својим савременицима, ученицима Лукијана Мушицког. Његови књижевни узорци нису били латински него хеленски, Хомер, Пиндар, Софокле, пре свих. Хеленске теме у Његошевом песничком делу су многобројне: схватање Хомера и покушај његовог преводбења у десетерцу, покушај домаћег класичног епа, *Свободијада*, с елементима хомерског стила, утицај грчких лиричара на Његошеве песме, коло у *Горском вијенцу* и грчки трагички хорони, Платон и неоплатонизам у Његошевим филозофским погледима, посебно у његовој *Лучи микрокозма*, Хераклитово схватање света као вечног рата супротности и Његошево „Свјет је овај тирјан тирјанину / у њ ратује...“

итд. О свему томе код нас је писано веома много, али однос Његош — антика остаје и даље велика инспирација наше науке.

Највећи наш стваралачки продор у антику донео је Лаза Костић. Код њега имамо и ерудицију и стваралачку симпатију. У том погледу он је био настављач Доситејев, али је његово хеленство ослобођено сваког дидактизма и популаризаторских тежњи. Познавалац оба класична језика, Костић је критиковао наше раније писце, класицисте, због њихове једностране упућености у класику. „Њихово класично образовање није обухватило оба крила класичне старине, и грчку и римску. По њиховим се списима не види да су читали и грчке песнике у оригиналу, него би се обично задовољавали латинским писцима.“ Кад је реч о „два крила класичне старине“, Костић је био апологет грчког, а порицатељ римског. На више места он с презрењем говори о римским вредностима: Вергилије му је „латинска потрагуша“ Хомера, његов јунак Енеј најбљутавији човек и баш зато типичан Римљанин, Апенинско полуострво личи му на дигнуту чизму која би да згази свет итд. Костићево хеленство је веома широко, оно обухвата грчку митологију (Прометеј је његов главни песнички јунак), философију — у оквиру ње, слично Ничеу, показивао је посебно интересовање за предсократовце, а највише за Хераклита који му је као и Његошу био близак својим учењем о свету као рату супротности — од песника величао најпре Хомера којег је, као и Његош, преводио у десетерцу и о њему писао надахнуто, затим грчке трагичаре, посебно Ђсхила. То интересовање за хеленски свет имало је код Костића програмски карактер: он је тежио повезивању нашег и хеленског, њиховом укрштају. Сматрао је да је хеленска основа мишљења најбоље очувана код Словена, да су наше народне песме у својој најдубљој основи сродне Хомеровим еповима, доказивао примарну сродност српског и хеленског духа, тежио њиховом поновном зближавању. У Костићевом односу према хеленству сједињују се песник и научник, философ и национални идеолог. Својим схватањем Старе Грчке он је, као што је већ примећено, извршио утицај на наше класичне филологе XX века. Они су у Костићевим текстовима, у његовим идејама нашли „инспиративни подстицај за приближавање домаће традиције хеленској“.

Случај Војислава Илића и његовог хеленства је особен. Војислав није знао ниједан од два класична језика, његову класичну лектуру, као и Његошеву, чинили су српски и руски преводи грчких и римских писаца. Љубав према хеленском понео је из родног дома, она је била тако рећи део његовог породичног васпитања. Његов отац Јован Илић био је поклоник хеленског, он је, слично Л. Костићу, иако с мање дара, хтео да оствари синтезу наше народне поезије и хеленског песништва. Војислав је обновитељ класицизма у нашој

поезији, код њега, као што је приметио један критичар, „први пут осјећамо са нашег Парнаса свјежи дах Јелинизма“. У своје песме уносио је грчке и римске теме при чему грчке имају изразиту предност над римским. Класични филолог Лука Зима показао је да је Илићево познавање класичне старине било слабо, да је песник у својим делима правио многе материјалне грешке. Други наш класични филолог, Никола Вулић, код којег је било мање стручњачке педантерије а више осећања за поетско, одговорио је на то да је Илић, упркос недовољном познавању, осетио и у својој поезији овалпотно дух Старе Грчке. Имајући у виду ту полемику, Јован Скерлић примећује да је Војислав „оном невероватно јаком интуицијом својом осетио величину и лепоту класичног света“. У томе је свакако имао удела и традиционални афинитет наше књижевности према класичној Хеллади.

Традиција наших стваралачких додира са светом античке Грчке наставља се и у XX столећу и то на два главна колосека, научном и књижевном. У научном проучавању античке културе главну улогу је имала катедра за класичну филологију на Београдском универзитету. Њени припадници, међу којима посебно треба споменути три велика имена, Милана Будимира, Милоша Бурића и Аницу Савић-Ребац, надовезујући се на идеје Лазе Косгића, настојали су да у свом приступу античкој култури покажу њену неодвојивост од традиције домаће средине. Њихови преводи античких дела и њихове интерпретације класичних духовних и уметничких вредности превазилазе оквире струке у којој су радили и улазе у општу ризницу српске књижевности.

Београдски хеленистички круг формирао се у првим деценијама овог века и своје највеће резултате дао је између два рата и после рата. У књижевности пак до нових продора у антику долази тек у другој половини XX столећа. У обновљеном српском модернизму 50-их и 60-их година једна од главних струја по свом карактеру је класицистичка. То би био трећи класицизам у српској књижевности XIX и XX века. Први од њих, класицизам Лукијана Мушицког и његових ученика по својим узорима био је искључиво латински, хорацијевски. Други, класицизам Војислава Илића и његове школе из 80-их и 90-их година XIX столећа по својим тематским прекупацијама био је превасходно хеленски, иако из њега ни Рим није био искључен, нарочито негативним аспектима своје историје и културе. Трећи, послератни српски класицизам по својим тематским прекупацијама искључиво је хеленски. Неколико наслова песама или књига, узетих готово насумице, речити су показатељи те оријентације. Миодраг Павловић: *Стражар пред Атином, Агамемнон се јавља, Орест на Акропољу, Одисеј говори, Калипсо и Одисеј, Одисеј на Киркином острву, Итеја, Коринтски монолози, На путу за Делфе, затим Поздрав*

Атосу, Зора у Кареји, Патмос итд. Иван Јлалић: *Аргонаути и друге песме* (наслов збирке), циклус песама *Византија*. Јован Христић: *Сократ на бојишту*, *Федар*, збирка песама *Александријска школа*, затим драме *Орест*, *Седморица како бисмо их данас читали*. Бранко Миљковић: песнички циклуси *Орфеј у подземљу*, *Орфичко завештање*. Миљковићева главна песничка књига *Ватра и ништа* инспирисана је Хераклитовим учењем о ватри као праелементу света и то је, после Његоша и Лазе Костића, трећи сусрет наше поезије с Хераклитом.

Већ се из наслова може приметити огроман тематски дијапазон заокупљености наше данашње књижевности хеленским. У њој су обухваћени не само грчка митологија и класична Хелада него и каснији изданци хеленске цивилизације, посебно Александрија и Византија. Нарочито је велика привлачност Византије, она се осећа и у поезији и још више у медијевистичким научним дисциплинама (београдска византолошка школа), у историји уметности (београдска школа историчара византијске и српске средњовековне уметности), у историји књижевности.

Заједнички именитељ свих ових духовних стремљења, формулу нашег односа према античком свету и култури уопште, можемо наћи у песми Миодрага Павловића *Словени под Парнасом*. На извештајан начин она је одговор, посредан или непосредан, на познату песму Константина Кавафија *Очекујући варваре*, горко-ироничну евокацију кризе античког света у којој се варвари јављају не као рупиоци него као спасиоци: „Ла сад, шта ћемо без варвара, они су ипак били неко решење“. Павловић том сусрету народâ прилази с друге стране, са становишта оних који долазе, а не оних који чекају. Бит словенског односа према античкој култури он налази у стваралачком прихватању њених духовних вредности:

... не у рупењу
него у песми треба провести ноћ.

Jovan Deretić

DIE KLASSISCHE TRADITION IN DER SERBISCHEN LITERATUR

Zusammenfassung

Die Frage der Rezeption der antiken Kultur bei uns betrachtet der Autor vom Standpunkt der Entwicklung der gesamten serbischen Literatur aus. Dabei trennt er vier Formen der Rezeption: 1. unsere unmittelbaren Kontakte mit den Völkern, die diese Kultur schufen; 2. die Einflüsse über die christliche Kultur des Mittelalters; 3. Berührungen auf dem Wege der modernen klassischen Bildung; 4. selbständige, schöpferische Vorstöße in die Antike, in die hellenische und römische Kultur.

Miroslav KRAVAR

SRPSKO-HRVATSKI DODIRI U TEORIJI I PRAKSI KLASIČNE METRIKE

Još od ranih renesansno-humanističkih vremena traje među evropskim književnim sredinama, sad s većim sad s manjim intenzitetom, ali na sve širem prostranstvu, prava utakmica u primjeni klasičke versifikacije u pjesništvu modernih naroda. Otada pa do danas uvedeni su klasični oblici stiha u čitav niz živih jezika, zapadnih i istočnih, velikih i malih, poznatih i manje znanih širom Evrope, pa čak i u Novom svijetu. To su u prvom redu daktilski heksametar i elegijski distih pa jampski trimetar ili senar, tu i tamo i falečki stih, a od lirskih strofa najčešće dvije — safička i alkejska, kadšto i pokoja asklepijadska, ali je češće manje nego više od toga. Treba zaista požaliti što o tome bogatom stihovnom razvoju u svijetu nemamo ni danas općega djela pa ni opširnijega prikaza, iako bi upravo danas nešto takvo kao izraz međuevropske kulturne uzajamnosti moglo biti aktualno.¹ Nije nikakvo čudo što od tih općih pjesničkih stremljenja nisu ni književna ognjišta evropskoga Jugoistoka mogla ostati sasvim po strani, iako je za većinu njih evropsko-turska kulturna granica bila kroz stoljeća neprobojna barijera protiv zapadnoevropskih književnih strujanja pa na upadan način i protiv pjesničke upotrebe klasičke, pretežno latinske metrike u narodnim jezicima. S evropske strane te granice našli su se

¹ Starija literatura, koliko je ima, danas je koliko-toliko dopunjena novijim, što općim što posebnim djelima i radovima, među kojima su najvredniji: A. Kabell, *Metrische Studien II: Antiker Form sich nähernd*, Uppsala 1960, i M. L. Gasparov, *Prodrom Cec i nacional'nye formy geksametra, Antičnost' i Vizantija*, Moskva 1975, dvije komparativno-metričke studije, jedna historijska a druga tipološka, u kojima je riječ o teoriji heksametra u nizu modernih književnosti, a posebno W. Bennett, *German Verse in Classical Metres*, The Hague 1963, gdje je obrađena cjelovito i temeljito njemačka klasička metrika kao najbogatija i najutjecajnija.

u povoljno vrijeme, uz Mađare i Rumunje, također Slovenci, Hrvati i Srbi, napose vojvođanski, dok su od narodâ s druge strane granice, ali tek nakon njezina prebacivanja podalje na jugoistok, najprije Bugari i Grci, a u naše dane i Makedonci, koliko-toliko i Albanci, dobili u heksametru, bar na području prijevodnoga pjesništva, kakva-takva udjela u metričkom nasljeđu antike.²

Ovaj se rad ograničava na srpsko i hrvatsko pjesništvo u klasičkim oblicima stiha s ciljem da se među njima pobliže ustanove i po mogućnosti postave na svoje mjesto pojave uzajamnih metričko-ritmičkih dodira, to prije što se dosadašnja literatura s toga područja nije tim pitanjem pozabavila ni posebno ni sistematski. Unatoč tome, ovdje se neka imena neće moći zaobići, pogotovo onih pisaca koji se bar općenito, bilo i uzgredno ili implicitno, osvrću na takve dodire, dok drugi, u smislu tematske omeđenosti svoga rada, i nisu bili u prilici da se izjašnjavaju o tom pitanju. U svakom slučaju, postojeća, uglavnom šira literatura predmeta ne pruža nam mnogo za našu svrhu, pa se i naš uži predmet kao cjelina može smatrati nedovoljno istraženim. To vrijedi pogotovo i zato što u našim filološkim priložima s toga područja, kako u prošlosti tako i danas, ima više rodoljubivoga nadmetanja nego strpljive znanstvene kritike.

Osim toga, iako je hrvatsko-srpska odnosno srpsko-hrvatska kulturna, a posebno književna razmjena, zahvaljujući nadasve okolnostima našega jezičnog zajedništva, sama po sebi razumljiva, valja podsjetiti da u prvim počecima klasičke metrike na dvije strane, pa čak i kasnije u općim pravcima njezina razvoja, nema znatnijih tragova međusobnih dodira, i to unatoč mnoštvu analognih činjenica, osobito u smislu prisutnosti istih ili sličnih stihovnih pojava, u čemu se ogledaju više efekti obostrana zalaganja na istom pjesničkom polju nego rezultati uzajamnih dodira.³ Tek će krupnija pjesnička imena, kako ćemo vidjeti, djelovati u pravcu dodirâ, pri čemu su utjecaji, koliko se mogu utvrditi, obostrani i naizmjenični.

*

U razvoju klasične versifikacije u pjesništvu modernih naroda obično se razlikuje više etapa, i to s obzirom na prozodijsku tehniku oponašanja grčko-latinskih oblika. Među njima su najvažnije, a i najčešće tri: silabička, kvantitativna, u stvari, obično

² Usp. M. Kravar, *Klasička metrika u pjesništvu jugoslovenskih naroda*, Jugoslovenski seminar za strane slaviste 32, Beograd 1981, 5 i d.

³ Upsor. u vezi s time pretjerano skeptičan stav u tom pogledu S. Matica, *Principi umetničke versifikacije srpske*, Godišnjica Nikole Čupića 39 (1930), 119 i d.

pseudokvantitativna, i tonska ili akcenatska.⁴ Prvo ili silabičko oponašanje klasičkih metara, koje se služi modernim stihom kao zamjenom za antičke, i nije klasička metrika u pravom smislu riječi pa se može označiti kao »pretklasička« etapa, koja obično i prethodi dvjema drugima ili »klasičkima«. Slično je bilo i u našim književnim sredinama.⁵ Ali značajno je da se sve te tri etape u hrvatskom i srpskom pjesništvu vremenski razilaze, a i traju veoma različito, što je, naravno, posljedica razvoja pod različitim vanjskim utjecajima u različito vrijeme na dvije strane.

Nas će ovdje zanimati, dakle, samo druge dvije etape oponašanja klasičke metrike, dok za onu prvu upućujem na upravo navedenu literaturu.

Unatoč, kao što smo rekli, tako različitim, neravnomjernim i teško usporedivim općim okvirima razvoja klasičke metrike u srpskom i hrvatskom pjesništvu širi nam uvid u pjesničku i prevodilačku proizvodnju na dvije strane otkriva neke značajne momente međusobnih dodira na planu same metričko-ritmičke teorije i prakse, koji onda u naše vrijeme rađaju zajedničkim srpsko-hrvatskim odnosno hrvatsko-srpskim, bolje reći — književno-štokavskim oblicima klasičkoga stiha. Kako bih se u svome izlaganju koncentrirao upravo na metričko-ritmičku bit tih dodira, o njima će se i govoriti kao o takvima, dok će njihov književno-povijesni kontekst, koji se ovdje pretpostavlja kao poznat, ostati u pozadini.

*

Prvi bi takav slučaj srpsko-hrvatskih dodira na području klasičke versifikacije bio hrvatski utjecaj. Riječ je, prvo, o odnosu između rasprave Matije Katančića *Brevis in prosodiam Illyricae linguae animadversio* (1791),⁶ pravilnika slavonske ikav-

⁴ Pod »Pseudokvantitativnim« stihom valja razumjeti takav prozodijski mješovit redak koji se gradi, doduše, po latinskim kvantitativnim pravilima, ali tako da u njima i akcenat ima istu ritmičku ulogu kao i duljina; uspor. o tome M. Kravar, *Oko »pseudokvantitativnoga« stiha u hrvatskoj klasičnoj metrici*. Umjetnost riječi 26, (1982), 147 i d.; vid. također E. Pulgram, *Latin-Romance phonology: Prosodics and Metrics*, München 1975, 275 i d., gdje se pod istim imenom razumiye nešto slično u latinskom.

⁵ U nas su na obje strane zabilježeni prethodni silabički pokušaji, ali u veoma različito vrijeme: na hrvatskoj strani u crkvenim himnama i prikazanjima XVI—XVII st., a na srpskoj u svjetovnim pjesmama klasičnih oblika iz XVIII st.; među takve idu i nešto kasniji stihovi Aleksija Vezilića i Gligorija Trlajića, prethodnika srpskih klasicista; uspor. o tome A. Petravić, *Klasička metrika u hrvatskoj i srpskoj književnosti*, Beograd 1939, 11 i d., odnosno M. Pavić, *Istorija srpske književnosti: Klasicizam*, Beograd 1979, 241 i d., i M. Kravar, *O prozodijskoj strukturi srpske klasicističke metrike*, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku 27—28 (1984—85), 369 i d., napose 370 i d.

⁶ T. Matic, *Pjesme... Matije Petra Katančića* (= *Stari pisci hrvatski* 26), Zagreb 1940, 249 i d.

sko-štokavske prozodije po ugledu na latinsku, i slična spisa Jovana Sterije Popovića *O srpskom slogomeriju* (1854)⁷ za potrebe vojvođanske ekavske štokavštine, i, drugo, o odnosu praktične primjene kvantitativnih pravila u dvojice pisaca, odnosno pjesnika.

Ovdje treba podsjetiti da je u hrvatskom pjesništvu latinska kvantitativna metrika, pod utjecajem školskoga latinizma u okolnostima književnojezične pocijepanosti, imala dugu tradiciju, koja seže od sredine XVII sve do sredine XIX st. U njoj su se, i prije i poslije Katančića, okušali u XVII st. Juraj Krizanić, Petar Zrinski i Pavao Ritter Vitezović, u XVIII, uz Katančića, Antun Ivanošić i neki drugi, a u XIX Marko Bruerević, koliko-toliko Stanko Vraz i, osobito, Ivan Mažuranić. Rezultat je tih mukotrpnih napore bila većinom pseudokvantitativna stihovna praksa, u kojoj je samo Vitezoviću pošlo za rukom uskladiti kvantitativni princip s akcenatskim.⁸ Što se pak tiče Katančića, on je gradio uglavnom čist kvantitativni stih, ali ipak po više ili manje vlastitim pravilima. Srpsko je pjesništvo, kako ćemo odmah vidjeti, zaošlo trnovitu kvantitativnu etapu, osim u dva epizodična slučaja, Hadžić-Svetičevu i Sterijinu.

Zna se da je Katančić svoje djelce pisao kao plod svoje latinističke učenosti u atmosferi mađarske kvantitativne metrike i njezinih priručnika, a Sterija, također vrstan poznavalac latinskoga jezika, slično svoje pod dojmom Šafaříkove propagande u korist kvantitativne metrike na području južnoslavenskih jezika.⁹ Sterija u svom *Slogomeriju*, doduše, ne spominje Katančića i njegovu *Brevis animadversio*, ali je za nju mogao znati preko Šafaříkovih spisa. Je li se, dakle, pišući tri četvrti stoljeća poslije svoga prethodnika o istom predmetu, ugledao u nj ili nije? U literaturi predmeta to se pitanje nije postavljalo.¹⁰

No ako se pobliže razmotri teorija o kvantitetu slogova u dvojice pisaca, vidi se da su pravila u mnogo čemu ista, a sličan je i način i red kojima se izlažu. Obojica polaze od akcenta, pri čemu dugi čine slog dugim, a kratki u Katančića, dakako, kratkim, u Sterije neodređenim, dok su mu nenaglašeni

⁷ S. Popović, *O srpskom slogomeriju*, Sedmica 23 (1854); vid. sada Celokupna dela (= Biblioteka srpskih pisaca 5), Beograd 1935, 275 i d.

⁸ Uspor. M. Kravar, *Nacrtr prozodijske tipologije hrvatske klasičke metrike*, Croatica 8 (1977), 91 i d., i isti, *Čakavsko-hrvatski heksametar u Vitezovićevu »Odiljenju sigetskom«, Sigetska epopeja od Karnarutića do Vitezovića (1584–1684)*, Zadarska revija 35 [1986], Zadar 1986, 31 i d.

⁹ Uspor. P. J. Šafařík, *Ohledy metrického veršování illyrských Slovenův*, Krok 3 (1833), 21 i d.; vid. također K. Paul, *Usilí českých buditelů zavesti časomíru do juhoslovanského básnictví*, Slavica 2 (1923), 266 i d.

¹⁰ Uspor. M. Kravar, *Prilozi povijesti hrvatske klasičke metrike: II. Tip kvantitativnoga stiha*, Croatica 9 (1978), 79 i d., odnosno Z. Ružić, *Sterijino »Slogomerije« i njegova klasična metrika*, Zbornik istorije književnosti SANU 9 (1974), 13 i d., ili isto, *Nad zagonetkom stiha*, Novi Sad 1986, 104 i d., i M. Stojanović, *Eolsko metričko ruho Sterijine poezije*, Balcanica (= Godišnjak za balkanologiju SANU) 5 (1974), 395 i d.

slogovi, unatoč Katančiću, kao takvi kratki; obojica računaju i s pozicijom, tj. položajnom duljinom; osim toga, veoma se slično obrađuje i kvantitet završetaka. Važna je razlika među dvojicom u tome što Sterija dopušta i čisto latinske analogije u kvantitetu slogova, čega u Katančića nema.

Što se pak tiče kvantitativne prakse, u Katančićevim *Metra Illyrica* i Sterijinu prijevodu Ovidijeve 10. poslanice *Ex Ponto*, u tome ima još više sličnosti; uspor., na primjer:

Glās oni slātko slišāt, vītrić kada pūne zapādni,
listje kad uztrēpti, grānčica kād se vijē.

Razgovor I

Nāzo svojēm pōzdrāvlje tebi šilje, Flākke, zatōčnik,
Stvār ako pōslat' iko, sām koju nēma, možē.

Ex ponto X

Očito je ipak da Sterija ne dostiže Katančića u dosljednosti primjene kvantitativnih pravila (uspor. *tebi* i *iko* s kratkim nena-glašnim vokalom pod iktusom). Uzor će biti u tome što je Katančić svoj pravilnik shvatio doslovno, dok Sterija i prije i poslije svoje kvantitativne digresije pjeva u klasičkim metrima slobodno-akcenatske strukture, tako da se onda i u kvantitativnima kao po navici udaljuje od vlastitih pravila.

Uostalom, bila je sreća po dalji razvoj klasičke metrike na dvije strane što nijedan od dvojice učenih pjesnika nisu u tom poslu stvorili ni epohu ni školu. Jer da su u tome uspjeli, naši bi se ljubitelji klasičke forme, i hrvatski i srpski, još mnogo dulje poslije njih vrzli između kvantiteta i akcenta, čega je zaista i bilo na obje strane, na hrvatskoj, kako smo rekli, kudikamo više nego na srpskoj, gdje kvantitativna, u stvari pseudokvantitativna praksa nije uhvatila dubljega korijena.¹¹

Na svaki način, smatram da je veza između kvantitativne metrike u Katančića, kojega je Štafařik u odlomcima navodio, i Sterije, koji se na Šafařikov poziv bar jednom odazvao, više ili manje očevidna: Sterija je negdje morao čitati primamljive Katančićeve stihove.

Drugi ali kudikamo plodniji i trajniji slučaj srpsko-hrvatskih dodira na području klasične metrike bio je utjecaj sa srpske strane, i to u vidu širokoga prihvata akcenatske tehnike Lukijana Mušickoga i njegove škole. Taj je metrički utjecaj srpskoga klasicizma na hrvatske akcentualce poznat u literaturi naše klasičke metrike uglavnom kao opća tvrdnja, ali je u biti i u pojedinostima, osobito zbog zamagljene kronologije pjesničkih

¹¹ Jedan prethodni slučaj u Hadžić-Svetića, prijevod odlomka iz 2. pjevanja Vergilijeve *Eneide*, bio je kao danak Šafařiku prolazan pokušaj.

izdanja, ostajao dugo vrijeme nedokazan.¹² Ovdje će biti prilika da se to uradi nešto temeljitije.

No ovdje bi trebalo prethodno raspršiti jednu raširenu književno-kritičku zabludu. Mušicki, koji je još za života uživao glas srpskoga »arhipoetes«, a njegova poezija u klasičnom ruhu nailazila na visoku ocjenu takvih suvremenika kao što su bili Šafařík, Njegoš i Kopitar, bio je slabije sreće kod kasnije kritike. Sudeći po ocjeni Svetislava Vulovića,¹³ koji izričito priznaje pjesničku vrijednost Mušickoga, njegova bi metrika bila prije promašaj nego uspjeh, dok Jovan Škerlić,¹⁴ vrhunski estetičar francuskih ukusa, a za njim i metričar Svetozar Matić,¹⁵ osuđuju i jedno i drugo dodajući i jezik kao treće. Tu je posrijedi očigledan nesporazum u krilu srpske književne kritike, pogotovo s obzirom na sumnjivost versološkoga kriterija kojim se kritičari služe. U pjesništvu srpskoga klasicizma XIX st. kao odjeka evropskoga pokreta širih razmjera, takva je metrika, bar za ono vrijeme, bila na svome mjestu kao opća, iako ponešto zakasnijela pjesnička moda. Spomenuti kritičari s narodno-romantičkim aršinom u ruci nisu mogli dati adekvatnu ocjenu o zvukovnim vrijednostima metričkih oblika za koje sami nisu imali pravoga smisla. Kod Škerlića je uz to bilo valjda odlučno i nepovjerenje francuskoga pjesništva prema upotrebi klasičnih metara uključujući i sam već proslavljeni heksametar.¹⁶ Na svaki način, Mušicki a odmah do njega i Hadžić-Svetić, ugledajući se u Klopstocka, a, razumije se samo po sebi, i u ruske klasiciste, riješili su uglavnom značajki svoj metrički zadatak unatoč ponešto nenarodnom karakteru njihova jezika, da se i ne govori o udjelu ruskoslavenskoga u prvoga od dvojice pjesnika. U tom je pogledu danas pokušaj Milorada Pavića da se metrika srpskoga klasicizma rehabilitira kao takva vrijedan svake pažnje.¹⁷ A da poezija Mušickoga, pa ni njegova metrika nisu umrle zajedno s njime, kako se često tvrdi, dokazuje upravo njegova brojna pjesnička škola.

¹² Uspor. o tome A. Petravić, *op. cit.*, 57 i d., i M. Kravar, *Udio Petra Preradovića u razvoju hrvatske klasičke metrike, Stih druge polovine devetnaestog veka* (= VANU: Naučni skupovi II. Colloquia litteraria: *Metrica et poetica* 2), Novi Sad 1987, 171 i d.

¹³ S. Vulović, *Pogled na poeziju nove srpske književnosti do Branka Radičevića*, Glas SAN 13 (1889); vid. sada Ž. Milisavac, *O književnosti i jeziku I* (= Biblioteka Srpska književnost u sto knjiga), Novi Sad—Beograd 1972, 81 i d., napose 82 i d.

¹⁴ J. Škerlić, *Istorija nove srpske književnosti*, Beograd 1967, 143 i d.

¹⁵ S. Matić, *Godišnjica Nikole Čupića* 41 (1932), 128 i d., posebno 137 i d.

¹⁶ O slabu uspjehu francuskih pjesničkih i prevodilačkih pokušaja u klasičnim metrima, napose u heksametru i distihu, koji su općenito ostali na pō puta između »kvantitativne« i akcenatske tehnike, uspor. De Thomason, *La poésie métrique française aux XVIe et XVIIe siècles*, Le français moderne 5 (1937), 41 i d.

¹⁷ M. Pavić, *op. cit.*, 287 i d. (osim što pisac srpsku klasičku, pretežno akcenatsku metriku označuje kao »kvantitativnu«; vid. o tome M. Kravar, *Zbornik Matice srpske* 27—28, 375 i d.).

Za nas je od posebna interesa naš nalaz da su sredinom 40-ih godina Ognjeslav Utješenović Ostrožinski i Petar Preradović, prvi uspjeli hrvatski akcentualci, u svojim klasičkim metrima na osnovi akcenta išli upravo stopama Mušickoga i njegova kruga.¹⁸ A značajno je i to da je u velikoj preporodnoj trijadi Mažuranić—Vraz—Preradović samo štokavcu Preradoviću, baš kao i Utješenoviću, također štokavcu, stvar pošla za rukom, dok su čakavac Mažuranić i slovenski prebjeg Vraz ostali i dalje na pô puta između akcenta i kvantiteta: prvi u nizu pjesama u različitim klasičkim metrima, a drugi u jednom epigramu u distihu.¹⁹ Oba su štokavca, Utješenović i Preradović, nastupili zajedno u klasičkoj metrici, prvi sa sedam pjesama u alkejskoj strofi u *Vili Ostrožinskoj* (1945), a drugi odom »Kosovo polje« u safičkoj u *Prvencima* (1846), obojica tragom srpskih »odadžija«, pa ih onda Vulović, donekle, s pravom, i ubraja u njihovo kolo.²⁰ Osim toga, obojica su iste pjesme štampali istih godina i u srpskim časopisima.²¹ A o izvorima njihova nadahnuća govore i same pjesme, i to ne samo izborom sadržaja i oblika nego i tipičnim metričko-tehničkim pojedinostima.

Evo, radi uspoređenja, po jedna strofa iz pjesama trojice pjesnika, Mušickoga:

Klevétaj, vráže, pákosnu síti grúd;
Práti mi kónja vrážijim ócima;
Sváki mu bróy ti skók: nálevo,
Désno, tó ná brdo, tó pák ú dol.

Klevetniku

Utješenovića:

U néko dóba slávenskom svíetu bí
Némila súdba sákrila ístinu.
Rázdružen dúh bí slávskog róda,
Túđini Slávenu bráća ródna.

Oda Kolláru

i Preradovića:

Vílo mója, kúd si mi dúh zániela?
Néma više tóme na pólju túžnom
Níti lístka, kámo li svieća, dá si
Vienac ubérem.

Kosovo polje.

Svuda vidimo istu metričku strukturu stihova: uz opće podudaranje akcenta i iktusa tu i tamo razilaženje među njima, i to većinom u korist postakcenatske dužine.

¹⁸ Uspor. M. Kravar, VANU: Naučni skupovi II, 173 i d.

¹⁹ M. Kravar, *Tri stoljeća hrvatske klasičke metrike*, Croatica 6 (1975), 91 i d.

²⁰ Vulović, *op. cit.*, 98 i d.

²¹ I to u Podunavci 1845. i Srpskom književnom listu 1846; uspor. Vulović, *op. cit.*, 101 i d.

Što se tiče Preradovića, on će nešto kasnije, djelujući u zagrebačkom krugu, prenijeti akcenatski princip i u elegijski distih svojih »Dvosloga« u *Novim pjesmama* (1851) i ode »U smrt J. Kollára« (1852, štampana tek 1890). Da je te distihe, prve hrvatske u jezičnoj građi nove štokavštine, gradio tobože po njemačkom uzoru, kao što se obično misli, ostaje nedokazana pretpostavka, jer im se bliži uzori mogu naći u prvakâ srpskoga klasicizma.²² Njegovi distisi, osobito heksametar u njima, podsjećajući i tretmanom akcenta i ritmičkom linijom na iste stihove u Mušickoga i Svetića. U tom je smislu tipična trojna podjela heksametra, npr. u Mušickoga:

Bivši nésrećan / sláve na pútu, / ti snóva se krépi:
Krépkój se námeri zár ikada ótelo štó?

K samom sebi

i u Preradovića:

Ptíce slavíljí / svíjaju túžno / gláve pod kríla,
Líšeni ódziva svóg bórave žalostí sán.

U smrt Kollára

Slično će tome i nešto kasnije u klasičkim metrima Stjepana Ilijaševića biti prozodijskih tragova slobodno-akcenatske tehnike Sterije Popovića, što u literaturi predmeta nije sasvim nepoznato.²³ Takva su, na primjer, razilaženja akcenta i iktusa u Sterije:

Vréme je pótrlo své, i délo i májstora sámog;
Za veličnom svójom rásturen túži kámen.

Spomen putovanja

i u Ilijaševića:

Jé li mogućé; jést i jést, sa ródnijeh góra
S móm se ígra kósom blága mi láhora dáh.

Povratak u domovinu

Tek pošto je tako i u hrvatskom pjesništvu klasičkih oblika bio probijen put akcenatskom principu, javili su se 70-ih godina, u eri zalaganja Adolfa Vebera Tkalčevića za dvostruku, akcenatsko-kvantitativnu prozodiju, i drugi, svijesni pristaše akcenatske tehnike, među prvima Ivan Trnski, koji u raspravi »O hrvatskom stihotvorstvu« (1874), nasuprot Veberu, obrazlaže taj princip i teoretski. Ali tu je u isto vrijeme i nekoliko drugih pjesnika,

²² Uspor. Petravić, *op. cit.*, 57 i d., gdje se to izričito tvrdi. Ja sam u početku i sam smatrao da se tu radi o njemačkom utjecaju, ali mi se danas, nakon dubljega uvida u stvar, čini vjerojatnije da su to tragovi metrike srpskoga klasicizma, pogotovo s obzirom na navedene pojedinosti.

²³ Uspor. Petravić, *op. cit.*, 61 i d., napose 66 i d.

napose Franjo Ciraki sa svojim *Florentinskim elegijama* u distihu (1872), u kojima je njemački utjecaj već više ili manje očevidan. U to se vrijeme Tomo Maretić, budući veliki prevodilac u heksametru, tek ogleda u prvim pokušajima.²⁴

Otada će akcenatski princip kao tekovina znatno ranijih Utješenovićevih i, pogotovo, Preradovićevih nastojanja ostati trajna osnova hrvatskoga stiha u klasičkim oblicima.

I treći je slučaj srpsko-hrvatskih dodira u klasičkim oblicima stiha bio također srpski utjecaj. Riječ je o snažnom odjeku muzikalnih daktiloidnih redaka Vojislava Ilića nastalih od početka 80-ih pa do početka 90-ih godina XIX st. i široko prihvaćenih u svim našim književnim sredinama. Ti su ponešto jednolični stihovi što skladnošću oblika i elegancijom jezika što lirizmom sadržaja dočaravali čitaocima, osobito onima iz širih krugova, ljepotu i harmoniju antičkih metričkih uzoraka, uglavnom daktilskih, u ponarodenu ritmu. Zna se da je Ilić u tom umijeću bio sljedbenik ruskih daktilika — Gnjedića, Žukovskoga, Puškina i nekih drugih — a ne antičkih originala.²⁵ Stoga su njegovi daktiloidi zavodljiv plod spajanja izvornoga ritma stiha s narodnim, odakle onda u njima i tipične crte naše domaće metrike: vidljiva težnja prema silabizmu retka, neusiljen raspored akcenata, mogućnost anakruze, zamjena cezura dijerezom i sl., da se i ne govori o upotrebi rime. Dovoljno je navesti dva primjera da bi se sve to vidjelo na djelu:

Tamo gde gusti bršljan / šumori s lisnatih grana,
I bistro jezero šumi, // i vetrić uljuljkan spava;
Gde divlja ružica cvate, // i raste zelena trava,
I blagi pokoj vlada —
U drevno, iskonsko doba, // u doba proletnjih dana,
Življaše nimfa mlada.

Nimfa

ili

Cuj kako jauče vetar // kroz puste poljane naše,
I guste slojeve magle // u vlažni valja dō...
Sa krikom uzleće gavran // i kruži nad mojom glavom,
Mutno je nebo svo.

U poznu jesen

To su većinom pseudoklasičke strofe složene od isto tako pseudoklasičkih redaka, tj. mješovitih daktilsko-trohejskih šesnaesteraca, a rjeđe petnaesteraca i četrnaesteraca, koji se onda veoma često ali više ili manje slučajno podudare i s pravim heksametrom

²⁴ Uspor. o svemu tome M. Kravar, *Croatica* 8, 100 i d., i isti, VANU: Naučni skupovi II, 172 i d.

²⁵ J. Skerlić, *op. cit.*, 397 i d., i isti, *Vojislav Ilić*, Beograd 1907 (iz Srpskoga književnoga glasnika 19, 7 [1907]), danas *Pisci i knjige* III, Beograd 1964, 174 i d., napose 227 i d., i *passim*.

uključujući i cezuru, većinom treću žensku; rjeđi je, u slučaju muške konačnice, i privid pentametra, koji s prethodnim heksametrom podsjeća na elegijski distih, dok daktilski polustihovi, stojeći iza heksametroida, naliče, u njegovu društvu, na drugi stih alkmanske ili prve arhiloške strofe.

Treba li, dakle, u tim lažnim metrima ali zvučnim stihovima vidjeti tražene, makar i daleke odzvuke klasičkih uzoraka, kao što je mislio Skerlić posredujući između Luke Zime, koji je o njima preostro sudio, i Nikole Vulića, koji ih je neuvjerljivo branio,²⁶ ili su posrijedi reci čisto domaće tradicije, kao što je htio Matić²⁷ a i danas hoće Dragiša Živković²⁸? To bi pitanje moglo ovdje ostati po strani kad pjesnikova težnja za oponašanjem antičkih shema ne bi u njegovu djelu bila i inače vidljiva: ne samo u obilnim, koliko god iskrivljenim mitološkim motivima i povijesnim reminiscencijama, nego i u prisutnosti, tu i tamo, i jednoga drugoga klasičkog oblika — safičke strofe, dakako, također silabički prerađene, čime se dosadašnja literatura nije pozabavila.²⁹

U povijesti naših književnosti, pa i klasičke metrike u njezinu kontekstu, Iličev je utjecaj u širem južnoslavenskom krugu više puta istican. Neko vrijeme, na prijelazu stoljeća, kaže Petravić,³⁰ vladala je među hrvatskim pjesnicima, osobito mlađima, prava manija, čak i zaraza oponašanja njegovih lakih daktiloida. Tim bi zanesenjacija bilo vrijedno potražiti imena i pjesme iz toga zanosa, što prelazi okvire ovoga priloga. Ali ni veći se majstori stiha nisu mogli odrvati tome utjecaju ili bar poticaju, poimence Silvije Kranjčević pa vidljivo, bar u prvim pokušajima, Ante Tresić Pavičić, a pogotovo Vladimir Nazor, koji je koliko-toliko i svijestan toga dodira.³¹ Osim Iličevih heksametroida, koji su se najviše oponašali, karakteristični su i njegovi pentametroidi i daktilski polustihovi što ih hrvatski oponašatelji, vjerniji školskim pravilima, okreću u »propisni« pentametar, odnosno diametar ili hemijep da bi dobili, zajedno s heksametrom, elegijski distih, odnosno spomenutu alkmansku ili arhilošku strofu; tako osobito prva dvojica, npr. Kranjčević:

²⁶ J. Skerlić, *Istorija*, 402 i d., i *Pisci i knjige* III, 212 i d. i 223 i d.

²⁷ Matić, *op. cit.*, 148 i d., napose 152 i d.

²⁸ D. Živković, *Doprinos Vojislava Ilića razvitku srpskog stiha*, Umjetnost riječi 4, 2 (1960), 81 i d., posebno 89 i d.

²⁹ To su dvije pjesme: »Poslanica s neba jednom društvu« i »Pesma o boharskom kanu« (obje 1887), gdje je — u ovoj drugoj — adonij tu i tamo produljen.

³⁰ *Op. cit.*, 38 i d., napose 97.

³¹ V. Nazor, *Equus quagga ili nešto o mojoj metrici*, Hrvatska revija 5 (1932), ili, danas, *Vladimir Nazor I* (= *Pet stoljeća hrvatske književnosti* 77), Zagreb 1965, 371 i d.

Snažno je mirnulo cvijeće / šarnih sa gredica rajskih,
 Ko da je sa kišom nagli / vjetrić mu ljuljnuo glave,
 Raznio opojni etar / sočnih sa latica majskih,
 Pelud sa lipa, ruža i trave.

Ouvertura

ili

Sumi voda i pršti; / istok se zlati i rudi,
 — Lijep li je život i svijet!
 Sočnom na zelenom busu / slatko oda sna se budi
 Plave perunike cvijet.

Majales

i Tresić:

O Kitereja, što višnjom / pobjedonosnom ljepotom
 Sijevaž i izlivaš zrakom / ambrozijske slasti,
 U kom, sa tvojih bokova / cvatuć nježnom milotom,
 Kanda Harite ublažuju strasti.

Pod kipom Afrodite

ili

Presveti Pane i vi // božanstva bistrih valova,
 Podajte duhu mom nutranje ljeposti sjaj.
 Dajte da moja vanjšina // i djela mi suglasna budu
 S duševnom ljeposti tom, vaše što odsjev je tek.

Molitva Sokratova

Dvije su od navedenih strofa, prva i treća, po stihovnom sastavu prije ilićevske nego horacijevske, dok su druga i četvrta znatno strožega oblika, kao »dotjerane«.

Nazor je još bliži Iliću, npr.

Uoči crne nam smrti, // na polju, krvi što naše
 Sarat će potoci vrela, / dušmanske ćete se množe,
 Iz dóca šljemovi niču, // niz goru čopori jaše,
 Davore, krilati zmaju!
 Davore, mlađani bože!

Svojom silabički prilagođenom safičkom strofom Ilić nije vidljivo utjecao na hrvatske pjesnike.

Jednom riječju, Ilić je uvodio u srpsko, a posredno, u vidu poticaja, i u hrvatsko pjesništvo daktilsko-trohejske stihove slobodnijih shema i lakše fakture, koji kao takvi nisu mogli konkurirati pravim ali strožim otiscima originalnih oblika. Stoga i nisu, unatoč širokom prihvatu, bili primljeni kao konačan domet klasičke metrike ni u srpskom ni, pogotovo, u hrvatskom krugu. Nazor je, na primjer, svijesno prešao sa slobodnijega heksametroida na stroži heksametar. A da su tako postupali tu i tamo i drugi, već smo rekli.

No, kako god bilo, ne bi se moglo reći da Ilićeva poezija u antikizirajućim metroidima, usvojenima očevidno slušnim putem,

ne ide u klasičku metriku, bar u širem smislu riječi. To je na svoj način uspjela ritmičko-metrička sinteza antičkih oblika i domaćih navika.³²

Tek je četvrti slučaj srpsko-hrvatskih dodira u oblicima klasičke versifikacije bio opet hrvatski utjecaj, i to sa strane dvojice naših najplodnijih prevodilaca antičkih pjesnika u stihu originalâ, kako grčkih tako i rimskih. Jedan je od njih Tomo Maretić, autor hrvatskoga *Homera (Odiseja 1882. i Ilijada 1883)* u svijesno, prema znanju onoga vremena obnovljenu heksametru, a drugi — Koloman Rac, prevodilac glavnih korifeja stare antičke drame: Eshila, Sofokla, Euripida i Aristofana (1913—1920. i posmrtno 1947—1960) u jamskom trimetru s popratnim oblicima: trohejskim tetrametrom, anapestičkim dimetrom i bogatom korskrom strofikom. Veoma je značajno da se Maretićev *Homer* više od pola stoljeća čitao kao hrvatsko-srpski, bolje reći — književno-štokavski prevodilački domet, i to u nekoliko što zagrebačkih što beogradskih izdanja i u oba pisma, latinici i ćirilici,³³ a da su i Račevi dramatici bili također dugo vrijeme dovoljno poznati i izvan hrvatskoga kruga.³⁴

Ovdje valja imati na umu da je sve do potkraj prošlog stoljeća heksametar kao ritmički najbogatiji, ali zato i najslabiji među klasičkim stihovima ostajao, unatoč prethodnom razvoju, obostrano neproučen i nedoraden, osobito u pogledu ritmičke linije ili odnosa metričkih i govornih cjelina s posebnim obzirom na cezuru.³⁵ Tu je Maretić, ugledajući se u ondašnje svjetske prvake modernoga heksametra, što u Voss-a što u Gnjedića, učinio dva-tri važna koraka naprijed osinislivši u heksametru tri bitna zahtjeva njegove ritmičke strukture: daktilsko-trohejsku shemu, ritmičku liniju uključujući i cezuru i ritmički reljef ili punjenje taktova.³⁶ U tome dotjeranom i, tako reći, normiranom obliku prihvaćen je u nas heksametar na obje strane ostavši u upotrebi do u naše dane. Od srpskih ga je pjesnika veoma rano prihvatio, povezavši dva po dva rimom, Nikola Đorić

³² Stoga je metričku vrijednost tih stihova teško odmjeravati prema pravilima strožih klasičkih metara, a i obratno, kao što se ponekad čini; uspor. B. M. Stevanović, *Heksametar Vojislava Ilića*, *Ziva antika* 9 (1959), 187 i d., napose 197 i d., gdje se Ilićev heksametroid uspoređuje s Maretićevim heksametrom.

³³ Ćirilička su izdanja Maretićeva *Homera: Odiseja*, Beograd 1904^g, i *Ilijada* 1905^g.

³⁴ Potisnuti su tek u ovo poslijeratno vrijeme, pogotovo na hrvatskim pozornicama, najprije preradama, a zatim suprijevodima B. Klaića.

³⁵ Uspor. o tome pogovor S. Ivšića 3. izdanju *Ilijade*, Zagreb 1912, pod naslovom »O ovom prijevodu i nešto o našem heksametru uopće«; vid. 431 i d.

³⁶ O tome govori sam Maretić u pogovoru 1. izdanju *Odiseje*, Zagreb 1882, 344 i d., posebno 349 i d.

u svojoj epopeji *Kosovo* (1903. i dalje).³⁷ A što se tiče Račeva jampskoga trimetra, on je, unatoč prisutnosti srodna retka u novijoj hrvatskoj, pa i srpskoj drami, bio u svome klasičkom, tj. akatalektičkom obliku prijevodna novost.

Vrijeme, a možda i naš policentrični književnojezični razvoj, donijeli su sa sobom da su i Račevi grčki dramatici i Maretićev *Homer*, već između dva rata, a pogotovo poslije prošloga, ostali na hrvatskom knjižnom tržištu, dok je srpsko dobilo analogna djela u znatno kasnijim također metričkim prijevodima Miloša Đurića (Eshil, Sofoklo i Euripid u izboru 1922—1948, onda *Odiseja* 1963. i *Ilijada* 1965). Takav je tok stvari bio to značajniji što se zbivao u vrijeme općega opadanja humanističkoga školstva u svijetu, a pogotovo u nas, i, u vezi s time, nagla povlačenja klasičke metrike iz originalnoga pjesništva, a ponegdje, kao u srpskom književnom krugu, i iz prijevodnoga, gdje je ta metrika, po francuskom uzoru, ustupila mjesto narodnom stihu, u danom slučaju desetercu, ili kakvu uljetničkom retku, pa čak i prozi.³⁸ Đurić je u svojim prijevodima, kao što dokazuje temeljita metrička analiza, naslijedio gotove uzorke daktilskoga heksametra maretićevske i jampskoga trimetra i popratnih oblika račevske fature.³⁹ U kakvu odnosu stoji njegov *Homer*, upravo što se tiče stiha, prema Maretićevu, pokazao sam u svoje vrijeme u upravo navedenom radu.⁴⁰ Sličan bi metričko-analitički uvid dobro došao i s obzirom na metriku obostranih prijevoda tragikâ. Koliko se odatle može vidjeti, posrijedi je očevidan primjer plodnih hrvatsko-srpskih dodira u domeni klasičkoga stiha. U svakom slučaju, Đurić je u svome užem krugu sa svojim *Homerom* i izborom grčkih tragika ne samo istaknuta već gotovo i osamljena prevodi-laćka figura. On je kao bivši učenik zagrebačke filološke škole u srpskom prijevodnom pjesništvu vratio u život heksametar i uveo trimetar s popratnim oblicima upravo u času kad je u njemu klasički stih već izumirao. Kao ni u Maretića i Raca u svoje

³⁷ Đurićevo je *Kosovo* ostalo razasuto po časopisima; uspor. XVII pjesmu »Relja«, *Letopis Matice srpske* 267 (1910), 4 i d.

³⁸ Uspor. o tome I. M. Tronski (prijevod M. Kravar), *Povijest antičke književnosti*, Zagreb 1951, 581 i d., gdje se mogu u tom smislu usporediti podaci o hrvatskim i srpskim prijevodima grčko-rimskih pjesnika.

(Ovamo ide i to, u zagradama budi rečeno, što se, na primjer, u prijevodu R. Šalabalić Horacijevih *Pisama*, Beograd 1972, tridesetak godina nakon metričkoga prijevoda J. Zgorelca, Zagreb 1958, primjenjuje pretežno jednolični holodaktilski, uz to i akcenatski nadograđen tip heksametra, koji uvelike plaća danak skandiranju.)

³⁹ Uspor. M. Kravar, *O heksametru srpskoga »Homera«*, *Živa antika* 20 (1970), 55 i d.. Jedina je metrička novost u Đurićevim prijevodima upotreba trohejske zamjene za daktil i u petom taktu heksametra, tj. analogija za originalni *versus spondiacus*, koja se u nas teže podnosi; *ibid.*, 61 i d.

⁴⁰ Treba požaliti što na srpskoj strani Maretićeve zasluge za naš zajednički heksametar nisu adekvatno ocijenjene; uspor. *Živa antika* 20, 55 i d.

vrijeme, tako se ni ovdje nije radilo ni o nastavljanju na domaću klasicističku tradiciju ni o osobnom činu stvaranja *ex nihilo*. Uostalom, Maretićev i Đurićev heksametar, a slično tome i Račev i Đurićev trimetar, toliko su u metričko-ritmičkom pogledu ista stvar da se i ne daju tretirati kao dva i dva stiha. To, dakako, bez obzira na moguće, pa i razumljive razlike među trojicom prevodilaca, a i njihove odlike, u općem poimanju pjesničkoga jezika originalâ i jezično-stilskom izrazu pojedinačnih crta, što prelazi granice čisto metričke analize, a samim time i našega predmeta.

Da bismo iznesene tvrdnje potkrijepili i primjerima, navedimo samo dva-tri stiha u prijevodu naše dvojice prevodilaca (kao prvi se daje Maretićev, a kao drugi Đurićev prijevod):

Srdžbu, boginjo, pjevaj Ahileja, Peleju sina
Gnev mi, boginjo, pevaj Ahileja, Peleju sina

Ilijada I, 1

ili

Takvu molitvu reče, i Feb Apolon ga čuje
Takvu molitvu reče, i čuje ga Febo Apolon

Ilijada I, 45

ili

Gradove ljudi mnogih on vide i ćud im spozna
Gradove mnogih ljudi on vide i pozna im ćudi.

Odiseja I, 3

Takvi primjeri, a ima ih veoma mnogo, dokazuju, prije svega, kako je i vještu prevodiocu teško odstupati od vrsna uzora. A što se tiče metričke strukture navedenih stihova, u tome oni, a tako i golema većina navedenih, uzeti dva po dva, ne pokazuju nikakvih bitnih razlika, jer su i jedni i drugi građeni na temelju istih osnovnih pravila.

Nešto slično mora da vrijedi i za Đurićevu dramsku metriku s obzirom na Račevu, ali i tu stvar treba, kako smo rekli, istražiti potanje.

Drugim riječima, danas imamo, zahvaljujući prevodilačkom trokutu Maretić-Rac-Đurić, opet hrvatsko-srpski, odnosno srpsko-hrvatski daktilski heksametar i jampski trimetar s popratnim oblicima u dvije jezične redakcije, zagrebačkoj i beogradskoj; sarajevska i titogradska još se nisu ogledale na tom megdanu.

Neki najnoviji srpski prijevodi antičkih pjesnika, u kojima se i nakon uspjeha Đurićeva *Homera* heksametar originalâ opet zamjenjuje drugim formalnim sredstvima, sugeriraju misao da se ovdje metrički stih i dalje asimilira nešto teže, što ima, kako smo vidjeli, i svoje prosvjetno-povijesno opravdanje. Sva je prilika da će to ovdašnje nepovjerenje prevodilaca prema klasičkim metrima, osobito prema heksametru kao najpoznatijem među njima, biti prije ili poslije prevladano.

*

Bilo bi zaista čudo neviđeno kad se na području srpskoga i hrvatskoga pjesništva, pogotovo u jezično toliko angažiranoj poetskoj tehnici kao što je klasička versifikacija, ne bi mogli dokazati međusobni dodiri. Ovdje smo ih ustanovili i ocrtali u četiri istaknuta slučaja, od kojih su dva, prvi i četvrti, hrvatsko-srpski utjecaji, a dva, drugi i treći, srpsko-hrvatski. Ako se bolje pogleda, vidi se da se opća bilanca tih dodira daje svesti na sljedeće:

U prvoj polovici XIX st., nakon gotovo dvjesto godina hrvatskih mukotrpnih nastojanja oko primjene latinske prozodije u oblicima klasičke metrike, srpski je klasicizam prihvatio gotov rusko-njemački akcenatski ili tonski princip, a onda ga je u sredini istoga stoljeća prenio i hrvatskim pjesnicima, dakako, štokavcima. Ali kad je u srpskom pjesništvu, u eri euforije narodne romantike, došlo do zastoja te metričke mode, hrvatski su pjesnici, a još više prevodioci, preuzeli štafetu i razvili svestrano do tada nedogotovljeni heksametar, a prema njemu i neke druge oblike, napose jampski trimetar, koji danas služe uspješno ako ne toliko pjesnicima, a ono bar prevodiocima na čitavu području književne štokavštine. I kao što hrvatska strana, koja je i sama imala dosta loših iskustava u primjeni kvantiteta, nije pomogla srpskoj propovijedi toga principa, tako ni srpska nije konačno uvjerala hrvatsku, kao ni samu sebe, u prednosti daktiloida pred pravim daktilskim metrima. Odatle se ujedno vidi kako je hrvatski utjecaj bio više metričko-teorijske, a srpski jezično-praktične prirode.

Tako se stiglo do današnjega stanja, gdje imamo na obje strane približno istu opću sliku, iako u različitim razmjerima. Klasički su oblici stiha, uz rijetke pojedince kao izuzetke, nestali iz originalne pjesničke upotrebe i zadržali se uglavnom u prijevodnoj, gdje prevladuje najčuleniji među njima — daktilski heksametar, tu i tamo i elegijski distih, a u svome žanru i jampski trimetar ili senar. Ali ima i razlika u posebnostima na dvije strane. Dok je na hrvatskoj strani metričko prevodenje bilo i ostalo uobičajena praksa, na srpskoj, gdje u tom poslu preteže proza, deseterac ili umjetnički stih, to je upravo izuzetak. Ta se pojava, kako smo rekli, lako razumije u kulturno-povijesnoj retrospektivi.

U svakom slučaju, ako se sabere sve što je u nas, na jednoj ili na drugoj strani, pa i na objema zajedno, proizvedeno u oblicima klasičkoga stiha, bilo u originalnom pjesništvu ili u prevodilaštvu, može se reći da imamo više i bolje nego mnogi drugi književni ambijenti našega ranga. Koliko smo god književnojezično alergični jedni na druge, ipak ne čitamo samo svaki svoje, već se u granicama jezičnoga zajedništva razumijemo i među sobom. Kako se god uzme, na tom smo polju bliži jačima od sebe — Nijemcima i Rusima, koji ovdje neosporno prednjače,

nego slabijima. Ali ima i velikih koji su iza nas. Navodim samo jedan primjer kako bi se što bolje vidjelo u čemu je ovdje stvar. Zna se da se još u prošlom stoljeću, sposobnost ovoga ili onoga evropskog jezika u pjesničkom prihvatu klasičke metrike uzimala kao mjerilo njegove »plemenitosti«, što je, naravno, bila predrasuda prošlosti, ali ipak takva koja svjedoči o ugledu što su ga antički stihovi u građi modernih jezika uživali donedavna u velikom pjesničkom svijetu. U tom je duhu, kako je također poznato, Francuska akademija u svoje vrijeme bila raspisala nagradni natječaj za što prikladniji francuski heksametar, ali stvar nije uspjela. Tako je viđeni francuski pjesnički svijet ostao i dan-danas à distance od draži »plemenite forme«, i to ne stoga što njegov jezik ne bi bio dovoljno »plemenit«, nego naprosto zato što se akcenatska oksitonija toga jezika naočigled sudara s ritmičkom osnovom većine uobičajenih klasičkih metara, među njima i samoga heksametra. A naša je književna štokavština s umjerenom baritonijom svoje akcentuacije upravo za glavninu metričkoga nasljeđa antičke veoma prikladna.

To će reći da je ovdje, uzeto strogo versološki, u središtu zbivanja više nego išta drugo odnos između stiha i jezika. A kako se u nas taj odnos, u danom slučaju jedan te isti, promišljao teorijski i izgrađivao praktički na dvije strane, dolazilo se nužno do to sigurnijih iskustava i u pitanju stiha u jeziku i jezika u stihu. Takva su se iskustva kroz fluid pjesničke riječi prenosila automatski u vidu »dodirâ« iz jedne sredine u drugu, da bi se u toku vremena obostrano ili prihvatila ili zbacila. A to i jest ono što smo ovdje utvrdili na konkretnim slučajevima srpsko-hrvatskih, odnosno hrvatsko-srpskih utjecaja u sferi klasičke metrike.

Miroslav Kravar

DIE SERBO-KROATISCHEN BERÜHRUNGEN IN DER THEORIE UND PRAXIS DER KLASSISCHEN METRIK

Zusammenfassung

Der alte und langwierige Wettkampf zwischen den literarischen Kreisen Europas in der Benutzung von klassischen Versformen in einheimischen Sprachen hat sich auch in den dichterischen Herden des europäischen Südostens zu verschiedenen Zeiten und auf verschiedene Art und Weise widerspiegelt. Jedoch läßt sich auch hier die gleiche Abfolge der Nachahmungen von antiken Vorbildern wie auch anderswo in der Welt beobachten. Nach gewissen anfänglichen Erfolgen im syllabischen Vers beginnen mühselige Versuche in der Anwendung der lateinischen Quantitätsregeln, die sich meistens als »pseudoquantitierende« Ergebnisse erweisen, bis schließlich, insbe-

sondere under dem deutschen bzw. russischen Einfluß, das Akzentprinzip vorherrschend wird.

Im obigen Aufsatz werden die wechselseitigen Beziehungen zwischen den serbischen und kroatischen Dichterkreisen in der Theorie und Praxis der klassischen Verskunst untersucht. Trotz bedeutender Unterschiede in den allgemeinen Bedingungen dieser Entwicklung lassen sich dennoch vier Fälle von näheren Berührungen feststellen. Es sind dies:

Erstens die Einwirkung von Matija Petar Katančićs Abhandlung *Brevis in prosodiam Illyricae linguae animadversio* (1791) auf Jovan Sterija Popovićs analoge Schrift *O srpskom slogomeriju* (1854), zweitens der weite Einfluß von Lukijan Mušicki (um 1820—37) und seiner Schule über Ognjeslav Utješenović Ostrožinski und Petar Preradović auf die kroatische Dichtung, drittens der starke Widerhall von Vojislav Ilićs (um 1881—93) musikalischen daktylisch-trachäischen Metroïden unter den kroatischen Dichtern wie Silvije Kranjčević und sogar Ante Tresić-Pavičić und Vladimir Nazor und viertens der Einfluß von Tomo Maretićs erneutem Hexameter (*Homer* 1892 und 1893) und Koloman Rac' jambischem Trimeter und begleitenden Versmaßen (griechisch-römische Szeniker 1913—20 und später) auf die analogen Versmaße im Werk des fruchtbaren serbischen Übersetzers Miloš Đurić (ausgewählte griechische Tragiker 1922—1948 und *Homer* 1963 und 1965).

Die serbische und kroatische Dichtkunst in klassischen Versformen, ganz besonders wenn die beiden zusammen genommen werden, ist ziemlich umfangreich, wobei sie näher den größeren, wie der deutschen und russischen, steht als den kleineren, dar unter auch der französischen. Die engen Verbindungen zwischen den beiden literarischen Milieus in diesem Bereich sind natürlich durch die schriftsprachliche Gemeinsamkeit ermöglicht worden, die nach wie vor in der gleichen Richtung wirkt. Die beiderseitigen Erfahrungen in der Frage des Verses in der Sprache und der Sprache im Vers führen notwendigerweise zu gegenseitigen Berührungen sowohl in der Theorie als auch in der Praxis der klassischen Metrik.

Даринка НЕВЕНИЋ-ГРАБОВАЦ

НЕКИ ПРЕВОДИ ХОМЕРА И НАША НАРОДНА ПЕСМА

У антици све почиње од Хомера. Тим гигантом најсрећније почиње и најстарија европска књижевност. Његове епопеје *Илијада* и *Одисеја*, дела уистину зрела и савршена, нису само висока литература у чијим је неизмерним пространствима налазила инспирацију свеколика уметност, него и највиши домет епског стваралаштва.

Илијада, како пише „отац“ историје Херодот, описује сукоб између Истока и Запада, који се одиграо пре неких тридесет векова на анадолској обали, испред Дарданела. У том светско-историјском догађају учествовала су и старобалканска племена, мање или више сродна са илирским племенима. То су били Пајонци и Дарданци, затим Фриги или Бруги који су оставили трага и на илирском Јадрану.¹

Из дубине тих минулих векова, из оба Хомерова епа, допиру до нас поруке са садржајем и смислом за вредности и лепоте. У облику легенди, историјских прича и историографских чињеница причају оне не само о човекову стварању и непоновљивој античкој уметности већ и о разарању и уништавању без остатака. Лепота, наиме, и сила стално су пратиле Хомеровог човека и оног из *Илијаде* и оног из *Одисеје*, од којих први десет година ратује због лепе Хелене, а други десет година лута морима да би коначно стигао до своје Итаке. То су епови о судбинама које су настале у преплитању историје и легенде, у додиру слика и чињеница. Из тих збивања израњају највећи јунак Ахилеј, најплеменитији отац и муж Хектор, највећи авантурист мудри Одисеј и читава скала у њима насталих ликова с дубоко људским особинама.

¹ Милан Будимир, *Илирски трагови у Илијади*, Политика, 10. X 1985.

Илијада, особито, спев је о лепоти и љубави, о гневу и насиљу, мржњи и освети. И тај стари еп увек свеж, занимљив и вредан, достиже до данашње цивилизације нуклеарног доба, електронике, роботике. Износи пред једно такво доба кроз стихове који се њишу између стварности и песничког надахнућа, између митова и искуства, казујући потанко све из Хомерова доба и његова историјског развоја.

Илијада и *Одисеја* су у Хелади биле најчитаније књиге. На њима су се животу учили млади Хелени, а биле су од великог значаја и у доба врхунског развоја хеленске културе са специфичним обележјем државног и друштвеног живота и филозофијом која се потврђује животним ставом са жељом за иживљавањем у светлости и радости.

Кад је таква култура заробила римску војничку силу и скоројевићско римско друштво, није нимало чудно што се пронашао човек, Грк из Тарента, Ливије Андроник, да преведе Хомерову *Одисеју* као читанку младим Римљанима. Такво друштво прижељкује хеленску културу и уме да осети величину хеленског израза. Ливије Андроник је то погодио начинивши уз то јединствени подвиг: дао је први песнички превод Хомерова дела у светској књижевности. *Одисеју* је превео у сатурнијском стиху користећи се њиме из римских рудимената.

Тако римска књижевност почиње преводом као што је после шест стотина година завршавају преводима песник Клаудијан и историчар Амијан. Развијала се, међутим, римска књижевност под утицајем хеленске и угледајући се на њу. Ову мисао бисмо мало документовали: Хорације се хвали²

Princeps Aeolium carmen ad Italos
Deduxisse modos...

Вергилије ласка Августовој рестаурацији и испуњава му жељу стварајући традицију попут хеленске: пише *Ајнеиду* по мери *Илијаде* и *Одисеје*.

Квинтилијан покушава да створи систематску разлику између две књижевности, па и он почиње од Хомера. Својем Вергилију обележава место до њега: ближи је, вели, првом него другом у реду. И уз то се хвали: „*Satura tota quidem nostra est*“, итд., итд.

Римској књижевности, стварно, припада највише место за сазнање о хеленској књижевности, она је била мост преко којег је стигла у Европу стара Хелада. У једно време у средњем веку праве се паралеле између Хомера и Вергилија и Вергилије пролази као цењен и углађен, достојанствен и богобојазан песник, а Хомер је сматран као прост и сиров. Он, тобоже, на недостојан начин опева највеће јунаке износећи њихове мане

² Carm. III, 30.

и згоде из свакодневног живота у којима се они виде као сасвим обични људи.

У ново доба, у доба романтизма, међутим, изронио је потиснути Хомер, песник детињства људског рода, чија је поезија задивила свет својом наивношћу и свежином, стиховима пуним мириса покошених ливада, јуначких подвига и борбених окршаја.

Заслуга за тај преокрет припада Немцима: они су први открили етичке вредности Хеладе и угледали политеистички Олимп, осетили значај који је дала антика, њена књижевност, наука и уметност. Они су продубили Хомерово питање (Ф. Волф, *Prolegomena ad Homerum*). Сав европски романтизам, међутим, већ у првим деценијама XIX века одржава будним интересовање не само за Хомера већ и за народну поезију уопште, а нарочито за српску. Она задивљује својим настајањем, јер прати борбе за ослобођење од турске власти, док Србија почиње да се самостално укључује у светска збивања. Запад открива уметничку делатност таквог народа која му је блиска, уједно и туђа, а делује у исти мах модерно-европски и егзотично-старински. Чудна нека садашњица. Њена се душевна област рабала у непосредном додиру са Византијом и исламским оријентом. Интересовања за њу се шире. Као што се зна ту су: Пушкин, Хердер, Гете, Мицкијевич, браћа Грим и многи други.

Прилике у српској земљи привлаче многе људе, које занима све примитивно, наивно, живописно, а Срби импонују Европи што се голоруки боре против Османлијског Царства. Све то везује људе за народну поезију „која у то доба живи, цвета и описује народну историју“, како касније казује Стојан Новаковић.³

Но, не само Запад већ и земље Источних и Северних Слоvena прилазе с великим интересовањем нашој народној поезији у којој се налази свет многих супротности. Кроз нежне љубавне песме пробија чврста борбена традиција, а кроз јуначке песме проговара чудна етичка и осећајна благост „у којој је антички култ херојске пожртвованости спојен са новом осећајношћу која је нашу народну трагедију у XIV веку учинила предоминантном душевном садржином народа кроз векове“.⁴

„Занимљивост садржине наше народне поезије, њена епска склоност, дужина појединих песама имају вредност и углед Хомерове поезије“, усубује се Јаков Грим да начини ласкаво поређење.⁵

³ Предговор *Косову*, 1871.

⁴ *Песник и његова позиција*, 2.

⁵ *Kleinere Schriften, vierter Band*, Berlin 1869.

У немачком предговору I књиге другог Вуковог издања народне поезије пише да се у њој огледа драгоцен материјал за проучавање епске поезије уопште.

Jakob Burckhardt иде корак даље и казује да је наша народна песма права *Ilias ante Homerum*.⁶ Њу преводе на многе европске језике, нарочито песме косовског циклуса. Чине се чак покушаји да се по угледу на *Илијаду* компоњује *Лазарица* или *Косовијада*; има осам таквих примера скоро на свим европским језицима.⁷

С Хомером је, рекли бисмо, живахнуо романтизам и у нашој књижевности. Под утицајем европског гласа, народној поезији расте углед и међу Србима, она постаје народна библија, неисцрпан извор моралних снага. Стожер је Вук Караџић, односно његове збирке народних песама, које су основ од којег се полази и на којима се изводи целокупан „доказни поступак“.

У нас ће се, исто тако, од песама косовског циклуса стварати редакторски обрасци за велики косовски еп по узору на *Илијаду*.⁸ Али ту већ настаје проблем. У вези с оваквом

⁶ *Griechische Kulturgeschichte*, II Bd., S. 159.

⁷ Ср. Стојковић (*Косовска епонеја*), Београд 1901. наводи следећа дела о косовском епу на страним језицима:

a) Adam Mickiewicz, *Les Slaves, cours professés au Collège de France* 1849.

b) Siegfried Kapper, *Fürst Lazar, epische Dichtung nach serbischen Sagen und Heldengesängen, zweite durchgesehene und verbesserte Aufl.*, Leipzig 1853.

c) P. Bezsonov, *Lazarica*, народна песма, предање и прича о пропасти старог српског царства.

d) Adolphe d'Avril, *La bataille de Kosovo, Rapsodie serbe, tirée des chants populaires et traduite en français*, Paris 1868.

e) *Kosovo an attempt to bring Serbian national songs, into one poem*. Translated and arranged by Madame Elodie Lawton Mijatovich, etc. London 1881.

f) Carl Gröber, *Die Schlacht am Amselfelde (Kosovo 1389)*. Epische Dichtung mit Denützung von Bruchstücken serbischer Volkspoesie. Wien 1885.

g) Ђ. Radić (на мађарском), 1882 (непотпун податак).

h) Isidor Koregnicki (на пољском), 1882 (непотпун податак).

⁸ а) Андрија Качић у делу *Разговор угодни народа словинскога има Песму од Милоша Кобилића и Вука Бранковића*. То је један од најстаријих покушаја стварања сложеније песме, дакако без страних утицаја о којима је реч у других писаца.

б) Гаврило Ковачевић је начинио *Косовски еп*, штампан у Будиму 1805. на мешаном црквеном језику. Вук Врчевић је 1860. дотерао језик у овом врло невештом делу.

в) Јоксим Илијћ пл. Новић, *Лазарица или бој на Косову између Срба и Турака*, Нови Сад 1847.

д) Стојан Новаковић, *Српске народне песме о боју на Косову*, Београд 1871.

активношћу обавезно се надовезивало питање о превођењу Хомерових епова и питање Хомерове метрике. Преводи су неопходни популаризаторима, књижевницима и уопште читалачкој публици.

Међу Србима, међутим, нема много људи који знају хеленски и који би смогли снаге да се ухвате укоштац с превођењем Хомерова израза и архитектонике његова стила. Није боље ни у западним крајевима наше земље. Тамо се парадоксално догодило, с обзиром на познавање језика, да су Дубровчани Рајмунд Куних и Бернард Цамањић још у XVIII веку превели *Илијаду* и *Одисеју* на латински језик.

Занимљиво је споменути једно размишљање о могућностима да се Хомер преведе на илирски језик. Сплићанин Јулије Бајамонти и Дубровчанин Буро Ферих Гвозденица у узајамно размењеним посланицама⁹ сматрају да би било потребно пронаћи младог Морлака „који ће изучити књигу латинску и грчку“. По себи се разуме да је он, пре свега, требало да савлада језик и поезију свога народа, јер би само тако могао у Хомерове епове унети колорит наше народне поезије. То је, ипак, остало само као замисао, али и сазнање да се десетерац сматра као претежни метар у замену за Хомеров хексаметар.

Наши људи се без превода сналазе свакојако. Најчешће наведене стихове преводe с немачког превода, тек из друге и треће руке, понекад их преводe сами с оригинала у прози. Свима је највише стало до смисла, но јављају се тумачи Хомера који преводe са више претензија и воде бригу о естетској страни језичке транспозиције. Сви уздишу за једним интегралним преводом, без којег се научни или популарни рад око Хомера не може ни замислити.

е) Армин Павић, *Народне песме о боју на Косову 1389*. Загреб 1877 (Фра Грга Мартић је овај образац препевао под истим насловом: „Саставио у цјелину с припоменком од Армина Павића“. Загреб 1886).

ф) Тих. Остојић, *Косово, народне песме о боју на Косову*, За народ и школу, Нови Сад 1901.

г) Никола Борић, *Косово I*, Београд 1902.

h) *Кнез Лазар и битка косовска са последицама до данашњег времена*, од непознатог писца, у строфама од осам стихова са сроковима, Нови Сад 1871.

и) Прослава пете стогодишњице косовског боја дала је још неколико сличних косовијада. Једна је (непознат аутор) у тринаест песама, објављена у трећој свесци „Народног пријатеља“ 1889; другу је написао Миливоје Србинић у четрнаест песама; трећу, у четири песме, издала су браћа Поповић у Панчеву. Сви аутори ових покушаја се, углавном, угледају на дело Ст. Новаковића (подаци из *Косова* Ср. Стојковића).

ј) Лазар Димитријевић, *Косово*, у двадесет песама. Сарајево (између два рата).

⁹ Ad clarissimum virum Julium Bajamontium, Georgii Ferrich epistola, 1897.

О Хомеру се ипак није могло говорити без укључивања у хомерско питање око којег су се укргтала копља још у александријско доба. Праћењу европске расправе око Хомерова питања и његову развијању допринели су и наши људи укључујући се с великим интересовањем у све фазе његова процеса. Почети су били скромни, сводили се на популаризацију Хомера и његових епопеја. Намере многих аутора, међутим, морају се поштовати, јер са свих страна осветљавају Хомера као песника. Одмах се запажа да наши људи показују одребену склоност ка паралелама нашег фолклора са Хомеровим еповима; та страст обузима све људе који се укључују у акцију.

Први тумачи Хомерова питања у нас, што је и логично, појављују се у Војводини.

Сусрећемо најпре Јевтимија Ивановића, пароха карловачког који се 1809. јавља с расправом *Омир*.¹⁰ Његов прилог не бисмо могли сврстати у два главна правца којим ће ићи каснији аутори али да о њему говоримо наводи нас његово једноставно и неусиљено излагање „О славнејшем и величајшем поети“ и лепа и тачна запажања о *Илијади* и *Одисеји*. Његово савремено гледање на Хомерово питање изједначаје се са мишљењем европских хомеролога. Сасвим јасно се Јевтимије Ивановић опредељује за мишљење које су заступали Аристотел и Аристарх. Изворе своје он, додуше, не наводи али је јасно да су то списи немачких унитариста. Биографски подаци о Хомеру казују да је у рукама имао и Хомерове псеудобиографије. У сваком случају, његов спис представља лепу популаризацију Хомера.

Праву књижевну преводилачку акцију ће започети међу првима Петар Петровић Његош,¹¹ најгласовитији наш песник, наш Хомер у најчистијем значењу речи. Сасвим је разумљиво да се он задовољи трохејским десетерцем као што се могло и очекивати. Његош се послужио руским преводом — Гњедичевим. Узео је из њега само 369 стихова из првог певања *Илијаде*; његов је превод отуда нарастао на 721 стих.

Петар Демелић отпочиње сасвим озбиљно преводилачки посао. Он у току две године (1832. и 1833)¹² објављује превод *Илијаде*, Прво и Треће певање „S' ellinskog“ у хексаметрима. Дао је и један део, како он каже парче, из Четвртог певања. Њему, у сваком случају, припада част да је први у нас осетио праву вредност хексаметарске верзије: градио је неку врсту хексаметра, али се вероватно и он служио Гњедичевим преводом.

¹⁰ *Омир*, Зборник Нови Плутарх I, Будим 1809.

¹¹ Годишњаница Н. Чупића, књ. XIX, 172—194.

¹² Српски летопис, 1833, св. 33. *Омирова Илијада*.

Нашим раним преводиоцима се ипак чини да је народни десетерац најпогоднији метар. Томе се романтичарском осећању подаје и Драгутин Винарички¹³ у преводу I певања *Илијаде*.

Истим правцем иде и учени Јован Хаџић, већ познати преводилац античких писаца претежно римских. Преводио је Корнелија Непота, Верглија, а 1827. у Бечу је издао књижицу *О стихотворству Хорација Флака*. Стихове је преводио већином хексаметром. При превођењу Хомера, међутим, помирио се с трохејским десетерцем што је врло необична појава за њега упорног и ватреног антивуковца. Његово уверење ће се ипак указати, кад буде прочитао „пресуду“, односно мишљење о преводу Јоксима Новића Оточанина: написаће је старим правописом. Први његов превод с хеленског је III певање *Илијаде*.¹⁴

С Лазом Костићем настаје озбиљан научни преокрет у приступу превођења Хомера. Први наш шекспиролог у исти мах је и први међу нашим испитивачима Хомера чије се интересовање за песника *Илијаде* и *Одисеје* рачва у три правца. Он преводи Хомера, пише огледе о њему и угледа се на њ и не само на њега, од Хелена „он спада у категорију класних песника у грчком смислу“.¹⁵ У његовим преводима Хомерови хексаметри изражени су десетерцима наше народне јуначке песме. При превођењу Хомера поступа по својој теорији која је, свакако, једна од најбољих прилога сличне врсте.¹⁶ То су његова два начела о преводилачкој вештини: „Начело народности и Начело стварности ил' начело предмета.“ По првом начелу, Костић сматра да је немогуће преводити Хомера „по размеру оригинала; преводити се, вели он, може само метром у којем би одређен народ опевао исти предмет“. По другом начелу, развија он своју мисао, „у вештачком преводу мора се оригинал огледати што јасније, елем да би требало да се садржи свака првобитникова особина, што више то боље, па и размер, као најважнија црта првобитног облика и готово једина која се може, ако не сасвим усвојити, оно бар што верније преликати...“. По овим принципима, Лаза Костић је из *Илијаде* превео одломак из VI певања и цело прво и друго певање.¹⁷ У тонској симетричности десетерца налази он најјачи изражајни материјал за епско-лирске визије великог хеленског песника. Нису му сметали отегнути десетерачки низови. Епску ширину хексаметра њему је, како изгледа, надокнађивао скривени и кондензовани модел трохејског десетерца.

Романтичарски књижевник Јоксим Новић Оточанин нагло прекида превођење Хомера у стиховима, свеједио каквим. Он

¹³ Даница „хорватска, славонска и далматинска“, IX, 1843.

¹⁴ Дела Јована Хаџића, 1858.

¹⁵ Српски летопис, 1867—1869, књ. 12.

¹⁶ Српски летопис, 1858, св. 97 и 98.

¹⁷ И. Секулић, Предговор уз Одабрана дела I, Матица српска 1962.

упућује понуду Матици српској, 24. августа 1866, да изда његов превод *Илијаде* и *Одисеје* у неvezаном слогу и, огледа ради, шаље четири прве песме *Илијаде*. Књижевни одбор их је поверио „на пресуду“ Јовану Хаџићу и Лази Костићу, рачунајући да су као преводиоци компетентни за тај посао. Пресуде ће они прочитати тек 28. јула 1867. Обе су пресуде занимљиве и свака са свога становишта; осим тога, њима се у потпуњују први почеци науке о Хомеру у Срба.

Пресуда Јована Хаџића је кратка. Он најпре хвали песничке преводе, јер они су добри само у спевној форми; може се, вели он, и тачније превести у прози „али се полет духа и чувства таласање што лепшу саставну част таковога дела сачињава, губи“. Изгледало би, према оваквој изјави, да Хаџић није чак задовољан ни својим десетерачким преводом. Али није тако, јер он усваја и прозни превод у начелу, наводећи разлоге зашто то ради. Најпре што је мало класичних дела преведено на наш језик, затим што се и код других народа у почетку преводило у прози, што је Новићева понуда умерена (20 форината) и што овакав превод може служити као олакшање метричком преводу. Прихвативши прозни превод, Хаџић ставља извесне примедбе на неуједначеност писања и препоручује потребне коментаре текста.

Пресуда Лазе Костића је сасвим друкчија: озбиљна, оштра, заједљива, што одговара књижевном темпераменту Костићеву.¹⁸ Хомер је једна од његових немирних преокупација; у својој оцени је са много амбиције покушао да покаже шта све зна о Хомеру и шта мисли о преводу његових епова на наш језик. Он се залаже да Новићев случај расветли као књижевну појаву. И сам преводилац, он свакако с правом може да говори о преводу неука преводиоца, какав је Јоксим Новић Оточанин. Чак и да је „божна како добар“ (а није), Костић одбацује Новићев превод зато што је у прози и уз то ће му одржати буквицу о теорији преводу и њеним одређеним начелима, које је Новић мимоишао. По Костићу, преводилац мора имати две руке: „једна је рука језик са кога се преводи, друга је језик на који се преводи. Прва је левица, друга је десница. Ал' шта ћемо, пита се Костић, кад у каквог човека, коме је лева рука најнужнија од свију удова, кад у тог човека нема леве руке, него је нека згода по којој се тако познаје да је уда крпарија.“

Тврђење да Новић „не зна грчки ни беле“ биће пропраћено низом свакојаких примера из сва четири преведена певања, с много спретности и оштроумности, понегде и увредљиво. Узгред је ту и Хаџић стасао као преводилац и поверио један интимни податак о себи, да је „још, као баче преводаче у VII разреду гимназије у Будиму“, преводио Хомера.

¹⁸ Српски летопис, 1867—1869, књ. 12.

Што се тиче Новића, он преводи тако лоше да нас неће изненадити ни суровост Костићеве пресуде, бритке до непомирљивости. Учена, духовита, представља озбиљан прилог омниристици.

Студијом о паралелама између Хомера и наше народне поезије Лаза Костић се одужује песнику којег преводи у три наврата. Одлучује се за естетско-психолошко разматрање Хомерове уметности, свакако незадовољан стањем науке о Хомеру, која се до краја седамдесетих година XIX века сводила на парафразе и невешта поређења с нашим народном епиком. Пише оглед *Илијада* с поднасловом *Поглед на једну лепу главу*.¹⁹ Тај оглед представља новину и чак прекретницу у раду. Његова оштрина опсервација и самосталност у највећој мери допушта му да се критички осврне на наше хомерологе што се сувише ослањају на Немце, да се кроз исмејавање праваца у Хомерову питању изјашњава за унитаризам, да се заједљиво и подруљиво спори с Вергилијем и необјективно оцењује његову поезију. Даље, кида с конвенционалношћу с којом не може да се сложи у есејистици својег времена.

Костић тек 1871. објављује овај свој оглед о првом певању *Илијаде* које је превео још 1858. Тринаест година носи у себи „ту лепу главу“ и размишља о њој, у себи гради слободна филозофска поређења да би тако позно саопштио читаоцима већ зреле, проверене, већ систематизоване утиске.

Почетак расправљања је директан, одмах покреће суштински проблем: „Грчка ахајска војска, седи девет година под Илијом... жене и деца остала дома...“ Прво поређење о нама, још неразвијено. Али, одмах долазе друга психолошки продубљена и танана. Узимамо појаву Атене и „појаве небеских створења у српског Омира“. Пада му на памет сцена из песме Урош и Мрњавчевићи (Вук, II, 33) где је Вукашин, у намери да погуби Марка, посекао божјег анбела.

Спасоносна појава анбела поклапа се с појавом Атене у тренутку када је Ахилеј већ био потегао мач, па га она хвата за плаве власи. Велика је разлика, вели Костић, између српског и хеленског „певања и мишљења“. Хомерово божанство „улази јунаку усред мисли“ и не допушта му да узмахне мачем. То је, мисли Костић, „јелинско чувство мере, јелински разбор, оно што се зове *Софросине*, што се ни у једном језику више не може исказати. Ахил мора да сломи срце само да послуша богињу, да старији одржи право“.

А како гуслар, пита се Костић? Њему није прескуп живот једног божјег анбела само да спасе Марка... „Како мајушна, како ропска долази Омирова Муза према том огромном полету

¹⁹ Српски летопис, 1870—1871, св. 113.

човечанске величине и самосвести у српске виле“, закључује Костић.

Друга паралела је изврсно изведена с много духа. То је компарација о правди и правичности у поступцима Тетиде и мајке Јевросиме. Ахилеј смешећи се посматра како му одводе Брисенду. Тек када је изгуби из вида, одлази на море, седа и плаче. Сребронога Тетида, осетивши синовљеву сузу, пристане да му помогне „осветивши се на народу“. Та бесмртна мајка, којој је пречи „Ахилчетов ђеф“ од целог народа „који се подигао на праведан рат“, супротстављена је нашој Јевросими, која је „обично земно створење, обична српска жена“. Тетида не зна да није лепо, ни поштено, ни право „светити се целома народу ради једнога човека“. У Јевросиме је, напротив, осећање правде веома развијено. Већ нам је познато како се она обраћа својем Марку.

То је сублимније схватање од схватања Тетиде којој Костић одриче бесмртност. А шта мисли о Јевросими? „Јевросими нема пара међу материма — узвикује он — најславније, најузоритије, најматерније матере...“

С обзиром на време у које оглед пада, на стил и метод, Костић заслужује изузетно признање. То је студија која надмашује радове његових савременика и многимима ће послужити као узор. Међутим, његов оглед је пун свакојаким литерарних дигресија, расејаних и разбацаних, затим погрдних и подруљивих назива, а ипак им се не би могла одрећи веза с основном темом. Стил му је оригиналан, пун неологизама које је свакако учио у *Илијади* и *Одисеји*. Цитате преводи сам у прози, ту се не служи десетерцем.

Истовремено с овом акцијом јављају се два професора: један из карловачке, други из новосадске гимназије, претежно компаративно проучавајући *Илијаду* и *Одисеју* са нашом народном поезијом.

Први је Лука Зима, пореклом Словенац, дошао је у Карловце по Миклошићевој препоруци да помогне на ширењу просвете и културе у Војводини. Зналац хеленског језика, познавалац Хомера, заузима угледно место међу истраживачима; добро је учио и тематске и поетске сродности Хомерових епова и наше народне поезије.

Зима сам преводи места из Хомера која пореди. Његов превод је јасан, прецизан у изразу, али и не помишља на хексаметар.

У Програму карловачке гимназије објављује мањи оглед под старинским називом: *Сравненије Омирових епонеја са српским народним песмама*.²⁰ Даје карактеристику *Илијаде* тра-

²⁰ *Омањи списи Луке Зиме*, скупио Јован Туроман, изд. Задужбине И. М. Коларца 139, Београд 1909.

жећи сличности с нашом поезијом без дубљих анализа и по-негде без тачних запажања. Он одмах прелази на „сравненија“, изналази сродност „у истим речима или пако у ствари и смислу“. Сродност у речи нашао је у формулама о појави зоре (*Од. II — Вук, II, 332*), за „подударање у ствари и смислу“, узео је девет примера. То су углавном паралеле великих јунака, пријатељство, растанци, божице и виле... И ту Зима стаје с напоменом да „читатељ који се заузима за ту ствар моћи ће и сам овим поводом даље мотрити и више примера наћи“. И није се преварио. Дао је подстицај за користан и занимљив посао. Многи су хомеролози касније полазили од њега, служили се његовим паралелама и проширивали њихове категорије.

Зима се не упушта у естетска разматрања. Његов је метод изразито филолошки, али вредни Зима у огледу поступка и као теоретичар књижевности, и то као први у нас.

Филип Оборкнежевић је други професор класичних језика, писац латинске читанке за прва три разреда гимназије, „преводи-лац позоришних комада с немачког. Хомеру посвећује два лепо написана чланка: *Нешто о митологији Грка и Римљана и Хомер и његов епос*.²¹ Други нас чланак више интересује, јер је сав посвећен песнику *Илијаде* и *Одисеје*, нарочито његов додатак о компаративном разматрању наше народне и Хомерове поезије. Писан је савесно с добрим познавањем предмета. У њему су три теме: Хомерова поезија уопште, поређење с нашом епиком и превод Хомера на наш језик.

Пишчева намера у чланку је јасна и звучи донекле као морално-естетски програм једног доба с рационалистичким и романтичарским примесима. Читаоцима износи развитак целокупне епске поезије, одушевљава се Хомеровим језиком и стил-ом и препричава песму по песму — целу грабу *Илијаде* и *Одисеје*. Привлаче га противречности у еповима и разлике међу њима, па полази од Аристотела по којем је *Илијада* „проста и патетична“, а *Одисеја* „компликована и морална“. По ставу, Оборкнежевић припада струји унитариста у Хомерову питању.

Сличности с нашом народном поезијом налази у гуслама у нас и лири у Хомера, у колу с једне и друге стране. Упо-ређује разговор Краљевића Марка с Шарцем и Ахилејев са Ксантом, оружање Агамемноново са песмом Иво Усарин и Аврам Спахија.

Значајније је што се позабавио питањем преводбења од кратког и доста невештог поређења. Сам преводи примере за поређење чиме освежава свој текст који добија више колорита. Јасно казује шта значи целовит превод Хомерових епова: „Онај се народ може бројати, вели он, међу срећне народе који у свом језику има Хомера преведена.“ Хвали Немце који у том погледу предњаче, особито преводиоца Фоса.

²¹ Даница Борба Поповића V, 1854, бр. 4; Даница VI, 1865, бр. 16.

Подсећа се на добре покушаје Петра Демелића и Лазе Костића у којег полаже велике наде за даље превођење.

Своја тумачења Оборкнежевић проширује многим освртима на књижевну и културну историју. Његова запажања су оригинална, међу њима подвлачи опште мишљење савременика о потреби интегралног превода *Илијаде* и *Одисеје*, јер би се само тако могло шире проучавати Хомерова и наша поезија. У том правцу Оборкнежевић даје свој допринос настављајући традицију Луке Зиме.

У Београду, који је досад мировао, излази 1881. Хомерова *Одисеја* у прозном преводу Панајота Папакостопула. Превод је оцењен као тачан и књижеван са великим недостатком што није у стиховима. Редиговано друго издање појавиће се 1950. године.

Преводи Тома Маретића из 1882. у сваком случају представљају почетак нове етапе у развоју Хомерова питања и у Хрвата и у Срба. Београдско издање *Одисеје* и *Илијаде*²² показује како је широк круг Хомерових читалаца и колико је у Србији на цени тај први интегрални превод. Покренуће се наши хомеролози. Прискочиће оцењивачи, први међу њима Милан Будисављевић, класични филолог, професор карловачке гимназије, иначе доследни и ватрени волфовац. Он усваја у потпуности Маретићева објављена како ваља преводити Хомера. Залаже се за хексаметар који није туђ ни српској народној поезији. Хомер је, вели он, леп само ако остане у својем руку. Хвали београдска издања оба епа која су много боља и дотеранија него ранија хрватска. Једино наш компаратиста Будисављевић не може да опрости Маретићу његов унитаризам у Хомерову питању. У својој студији *Илијада у огледалу косовских песама*²³ он примећује Маретићу да ће „кад-тад“ променити мишљење о Хомеру као песнику, „јер место једног песника ваља узети читаву дружину која је грчку народну поезију записивала и сачувала“.

Београдска издања затим приказује Василије Берић,²⁴ познати класични филолог. Он своја запажања износи суво, али савесно и темељно. Похвале и примедбе су му одређене и стручне и могле су само користити преводиоцу при даљој редакцији превода.

У рукопису је остала краћа студија Николе Вулића: *Епитети у Омира*.²⁵ То је, у ствари, критички осврт на преводилачки

²² Хомерова *Одисеја*, превео Тома Маретић, Државно издање, Београд 1904. Хомерова *Илијада*, Превео Тома Маретић, Државно издање, Београд 1905.

²³ Школски вјесник X, 1903.

²⁴ Српски књижевни гласник XIV, 1905, бр. 8, стр. 621—625.

²⁵ Архив САНУ, бр. 13578. — Годишњак САНУ LI, 1941—1944, Београд 1956.

посао Тома Маретића. Поред многих похвала његовој стручности, вештини и стрпљењу, Вулић му замера што читалац у његовом преводу наилази на доста тешкоћа. Сметње чине сложене речи за грчке епитете. Њима је, каже Вулић, наш језик искварен. Затим долазе кованице које често нису ни лепе ни разумљиве и, најзад, старе и ретке речи из појединих покрајина или из старих речника. Све ово не доприноси ни лепоти ни разумљивости превода. Маретић се, иако одличан познавалац нашег језика, у својем преводу приказао више као лексикограф и филолог, а мање као књижевник. Уз ове примедбе Вулић сматра да је *Илијаду* и *Одисеју* требало превести језиком и метром наших народних песама.

У добри час наилази нов превод Хомерове *Одисеје* (1963) и *Илијаде* (1965), начињен са много знања и искуства, превод који се степеном књижевног укуса и песничког осећања, изражен чистим српскохрватским језиком, више приближио Хомеру.²⁶ Преводилац је Милош Н. Бурић.

Бурић је имао да обави врло деликатан посао, и утолико тежи што је његов превод требало да замени Маретићев, који је уткан у Хомерове студије у нас дубље но што би могло изгледати. Према томе, ако је желео да успе, нови преводилац је морао да надмаши својег славног претходника. Ваља одмах рећи да је Бурић искористио све своје преводилачке могућности ради остварења овога циља.

Бурићев превод, пре свега, растерује маглу која се вукла преко старог превода Хомерових епопеја. Његов превод је јаснији него Маретићев, ослобођен оне старинске тромости и гломазности. Он као и Маретић одлично познаје Хомеров језик, али осећа и интензивније доживљује Хомерове стихове.

Лексички избор је у Бурића бољи не само у односу на смисао; биране су поетске речи уместо свакидашњих, прозаичних. Неологизама има и у Бурића, али у знатно мањем броју. Неки су разумљиви и леци, а неки су несрећно начињени. Старе и неразумљиве речи Бурић никад не употребљава. Његов је језик сочан, чист, језгровит; он њиме влада поуздано и лако. То је језик пун непосредности, језик наших народних и уметничких песама, књижевно избрушен. Подједнако му је близак Хомеров језик и језик Филипа Вишњића, Војислава Илића и Алексе Шантића.

Бурић је изградио властити систем хексаметра којим се служио строго начелно и уметнички доследно. Као што се зна, Хомеров је хексаметар стих особите врсте: „он никад није непријатан, јер је веома еластичан, непрестано се мења, а ипак остаје увек себи једнак“, примећује сам преводилац.

²⁶ Хомерова *Одисеја*. Превод, предговор и регистар, Матица српска, Нови Сад 1963. Хомерова *Илијада*. Превод, увод и регистар. Матица српска, Нови Сад 1965.

Бурић је савесно градио стихове, осећајући тон и нагласак Хомерова причања и преносио га у адекватну звучност речи матерњег језика. Хексаметри су му спретно изражени, јаку изражајну снагу преводу дају закорачења, која је градио вешто држећи се својих теоријских тумачења. Успео је, у стилу оригинала, да стиховима да час спорији час бржи темпо, да учини да овде застану, онде затрепћу, да бодре, да тугују; у њима нам је он, можда више него у својим стручним обавештењима о Хомерову и својем стиху, открио тајну свога преводилачког система. Наће се, додуше, понеки храпавији стих, *quandoque bonus dormitat Homerus*.

Превод великих Хомерових епопеја Милоша Н. Бурића представља тековину своје врсте у нашој националној књижевности и нашој националној култури.

Да завршимо романтичарском жељом Филипа Оборкнежевића који је 1865 — равно пре 122 године изјавио да се „Онај народ може бројати међу срећне народе који у свом језику има Хомера преведена“. Ми се данас можемо похвалити да се у свим нашим крајевима могу читати Хомерове епопеје на матерњем језику.

Darinka Nevenić-Grabovac

EINIGE ÜBERSETZUNGEN HOMERS UND UNSERES VOLKSLIED

Zusammenfassung

In der Erörterung »Einige Übersetzer von Homer und unser Volkslied« spricht man von Homer, mit dem die europäische Literatur am erfolgreichsten beginnt, und von seinen Epen »Ilias« und »Odyssee«, in deren Weite die gesamte Kunst ihre Inspiration fand. Diese Epen Homers erregten durch Jahrhunderte, angefangen bei den Römern, großes Interesse, so daß es notwendig war, sie in alle europäischen Sprachen zu übersetzen.

Der römischen Literatur gebührt die höchste Anerkennung für die Erkenntnis über die hellenische Literatur und die einzigartige Übersetzungsleistung. Die »Odyssee« ist die erste Dichter-Übersetzung in der Weltliteratur. Parallel zum Wunsch, die Epen Homers kennenzulernen, kam es zur Vertiefung von Homers Frage, woran die Deutschen den größten Verdienst tragen. Schon in den ersten Jahren des XIX. Jahrhunderts hatte die europäische Romantik ein waches Interesse nicht nur für Homers Epen, sondern auch für die Volksdichtung überhaupt. Vor allem ist es die serbische Volksdichtung, die mit ihrer Frische und Aktualität Bewunderung hervorruft.

Angesehene deutsche Dichter und Wissenschaftler heben das Interessante solcher Poesie, den Inhalt, die epische Harmonie und Länge der Gedichte hervor, was alles den Wert und das Ansehen der Homerschen Poesie aufweist. Dazu tragen am meistens Vuk Karadžić bzw. seine Volksliedsammlungen bei. Sie werden in alle europäischen

Sprachen übersetzt, und in Europa und in Serbien versucht man von den Gedichten aus dem Zyklus über die Kosovo-Schlacht nach dem Vorbild des »Ilias« einen »Lazarica« oder »Kosovias« zu komponieren.

Durch diese Tätigkeit stellt sich bei den Serben die ernste Frage nach einer integralen Übersetzung der Epen »Ilias« und »Odyssee«, denn die Teilübersetzungen befriedigen nicht, besonders weil man mit der Übersetzung auch nach Parallelen zwischen »Ilias« und unseren Volkslieder sucht. So entstanden im Grunde bei uns zwei Richtungen der Interpretation von Homers Epen. Das Übersetzen und der Wunsch, Ähnlichkeiten in den Motiven der beiden Poesien herauszufinden, erfasst alle, die sich in dieser Aktion anschließen; sie dauert seit den 40er Jahren des XIX. Jahrhunderts bis zum heutigen Tag.

Es werden zwölf Enthusiasten und ihre gesamte Tätigkeit hier behandelt, von Jevtimije Jovanović, einem Pfarrer in Karlovci (1809) bis zu Miloš Djurić (1965).

Von allen erfährt man etwas über ihre Beschäftigung mit der Homerologie, mit Übersetzungen, Parallelen, Theorien über das Übersetzen, mit kritischen Besprechungen und Übersichten. Großen Erfolg erlebten zwei integrale Übersetzungen: Tomo Maretić übersetzte »Ilias« und »Odyssee« 1882, eine neue Übersetzung beider Epen wurde 1965 herausgegeben. Der Übersetzer war Miloš Djurić.

Мирон ФЛАШАР

СТЕРИЈИНИ ПРЕВОДИ ИЗ ХОРАЦИЈА

Јован Стерија Поповић преводио је из Хорација мало и касно. Прихватио се тога тешког задатка — колико знамо — тек у годинама после 1850.

Најпре је, пре 1854, сачинио преводе осам Хорацијевих ода. (Биле су то — побрајам их у узлазном редоследу и према нумерацији потпуних издања Хорацијевих *Carmina* — ода 22 из прве књиге; па оде 2, 3, 10, 14, 16 и 18 из друге књиге; и ода 1 из треће књиге.) Од тих осам преведеих ода Стерија је објавио четири и засебно; по часописима а у години 1852. (Тешко да је при томе само по неком случају као први објавио превод оде *Odi profanum volgus* — III, 1. Јер, над тај превод ставио је наслов *Правила живота*, шири по импликацијама од осталих у овој скупуни превода). Затим је преводе свих тих осам ода унео у прву свеску збирке својих изабраних песама. У ону свеску коју је једино и доспео да сачини, склопи и објави, године 1854; у Новоме Саду, а под насловом *Даворје — Песнословни производи у избору*; са римским бројем један и на корицама књиге и на њеном насловном листу.

Стерија је следеће 1855. године радио и на припремању друге свеске *Даворја*. Те године објавио је засебно, у фебруару и октобру, још два превода из Хорацијевих ода. Под насловима *Излишна скрб (Хорације Мецени, књ. III, песма 23 [стварно 29])* и *Уживање младости (превод из Хорација, књ. I, песма 8)*. У то време Стерија је превео и једну Хорацијеву сатиру. По свој прилици крајем 1855, или почетком 1856. Дакле, пред саму смрт која је прекинула његов рад на другој свесци *Даворја*. Тај превод објављен је из Стеријине заоставштине, августа месеца 1856, а под насловом *Из Хорација, књига I, сатира I*. Не без исправки начињених туђом руком.

Стеријини преводи из Хорација, премда малобројни, веома су важни и за разумевање Стеријиних оригиналних песама уне-

тих у објављену прву свеску *Даворја*. Наиме, преводи и песме настајали су највише напоредо. Па никако није случај што Стеријине оригиналне песме садрже веома многе реминисценције на стихове из Хорација. Стерија је сам, и то на два начина, указао на значај Хорацијевих ода за разумевање његових оригиналних песама. Преводе осам Хорацијевих ода унео је у *Даворје I* као тонски и тематски јединствен низ. Сведоче о томе и оних седам наслова које је Стерија додао одама. Прва два, *Невиност* и *Штедрота*, модерном су читаоцу мање прозирни. Остали наслови гласе: *Цена Живота*, *О спокојном животу*, *Краткост живота*, *О задовољству живота* и, напослетку, *Правила живота*. И даље: Стерија је превод из Хорација ставио у сам врх, у композициону круну *Даворја I*. Уоквирио их је песмом *Српски народ и његова судбина* и песмом *Даворје на Пољу Косову*. Дакле, средишњи зубац у круни збирке гради осам преведених ода. Ту српски песник говори позајмљеним Хорацијевим гласом; а говори о човеку као појединцу, о његовој природи и судбини. Два бочна зупца у композиционој круни збирке представљају Стеријине две најобимније и тематски најобухватније историозофске песме. Оне где сам Стерија говори о српском народу, његовом карактеру и судбини.

У ранијој прилици говорио сам подробније о затвореној структури Стеријине збирке.¹ Упозорио сам тада и на тематску хомогеност оних осам ода које је Стерија превео и унео у своју збирку. Сада ћу се осврнути на сам Стеријин преводилачки поступак. Овај је, како ћу показати на неколиким примерима, био прилагођен улози коју је Стерија наменио Хорацијевим одама у склопу *Даворја I*. Истина, на први површан поглед могао би неко, можда, утврдити да тај поступак не одудара од преводилачких поступака примењиваних и иначе у XVIII и почетком XIX века; па да стога и није до краја решиво питање да ли је Стерија, од почетка — то јесте још и при раду на појединачном преводу — примењивао, смишљено, један одређени а с намером одабрани поступак. Међутим, екстензивном анализом Стеријине збирке песама дошао сам већ и раније до низа аргумената који поуздано говоре у прилог управо оваквом схватању Стеријиних преводилачких напора.²

Али овде ћемо, у први мах и намерно, испустити из вида аргументе засноване на анализи затворене структуре Стеријине збирке и на интерпретацији неколиких, у њој кључних песама. Јер, и у случају ако се у разговор о Стеријином преводилачком поступку крене само на основу изолованог посматрања

¹ Вид. М. Флашар, *Студије о Стерији*, део III: Стеријино „Даворје“ и Хорацијеве оде, (I) Затворена структура Стеријине збирке, СКЗ коло LXXXI, књ. 537, Београд 1988, 301—362.

² Вид. М. Флашар *Уз Стеријино Даворје*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XXXIV-3, 1986, 356—420 (исто и у књизи *Студије о Стерији*, 363—458).

текста ода преведених из Хорација, нужно је, а и обавезно, напоменути да је Стерија — чак Стерија можда и свесније од других истовремених српских преводилаца Хорација — стајао пред слободним избором између два, штавише између три начелна опредељења у тој врсти посла. Можемо то тврдити не само с обзиром на размисоилажења у оновременој преводилачкој пракси, нашој и страниј, с којом је Стерија био издашно упознат, него и по знањима и ставовима које је Стерија имао и заступао у самој теорији превода и превођења.

*

Узмимо на око управо споменуто хомогеност тона и тематике. Карактеристична за цео низ од осам ода унетих у *Дворје* она није настала само промишљеним одабирањем ода за превод, увек таквих са општом морално-филозофском нотом и тематиком. Настала је, стварно, планским и домишљеним преудешавањем тона изворника; чак и све до уозбиљавања које укида специфични, лако иронични а гдекад и шаљиви карактер Хорацијеве песме. Истина, на овакво екстремно преобличавање Стерија се одважио само у случају једне од оних осам ода. Али учинио је то управо са одом првом и водећом у низу, и стога кључном за разумевање његовог, до краја смишљеног преводилачког поступка.

Реч је о познатој оди *Integer vitae* (I, 22). У латинском оригиналу ова ода, премда ју је Хорације започео високом моралистичком нотом, губи, у некој врсти артиклимакса, тај свој почетни филозофско-рефлексивни и сасвим озбиљни карактер. Од уводне моралистичке максиме Хорације прелази у лако иронично испричани аутобиографски детаљ, да би, на крају, склизнуо у љубавну тематику.

Ипак, Стерија није нарушио тонску и тематску хомогеност свога низа од осам преведених ода када је на његово чело ставио управо оду *Integer vitae*. Он у овом случају, напросто, није дао превод, него превод-адаптацију. И био је потпуно свестан свог поступка. Наиме, под насловима осталих седам преведених ода унетих у *Дворје* стоји ознака „из Хорација“, чему је увек додата и бројчана ознака „књиге“ и „песме“. (У савесном цитирању а према издању оригинала којим се Стерија служио.) Једино на почетку низа, код превода-адаптације оде *Integer vitae*, под насловом *Невиност* јавља се другачија ознака: „по Хорацију“, и то без бројчане ознаке која упућује на оригинал.

Стеријино разликовање између оде „по Хорацију“ и седам ода преведених „из Хорација“ прецизно је термилошки, а засновано је у пишчевој теорији превођења. Око године 1844, дакле једну деценију пре објављивања *Дворја*, Стерија је такво

разликовање спровео у одељку *О преводу* који је унео у свој недовршени и донедавно необјављени уџбеник реторике. У четвртој тачки тог одељка Стерија је одредио разлику између *верног* и *слободног* превода, и то овако: „У првом случају изражавају се мисли списатеља као што их је написао; у другом пак (кад) преводник или што као излишно изоставља, или, пак, кратке ствари јасније и опширније представља.“ Али је Стерија уз категорије слободног и верног *превода*, већ тада, додао и категорију *прераде*. У одређење тог појма увео је израз „по ком списатељу“ сачинити. Стеријине речи о преради, односно, како он каже, о „прераду“, гласе овако: „Ако се пак (преводник) у саму ствар упушта и ред ненабљудавајући час мисли изоставља, час их с другима замењује и недостатке исправља, онда није превод, него прерад, и онда слободно казати можемо да смо таково дело прерадили; или да смо по ком списатељу сочинили...“³

Прерада то је за Стерију, видимо, оно што смо ми назвали преводом-адаптацијом. Из Стеријине дефиниције произлази да прерада чува само делове изворног текста а да јој је циљ поправљање, побољшавање оригинала. При чему је Стерија, чини се, имао више на уму побољшавање текста у мисаоној равни; дакле, побољшавање и саме поруке песме.

За Стеријину прераду Хорацијеве оде *Integer vitae* отуда произлазе две ствари. Прво, да је Стерија, када се подухватио прераде ове оде, своју адаптацију схватао и као побољшавање, као исправљање мисаоних мањкова у Хорацијевом тексту. И друго, да у Стеријиној песми *Невиност*, наравно, има и стихова који су настали не прерадом него преводом Хорацијевих ода. Стога већ и на таквим стиховима песме *Невиност*, састављене „по Хорацију“, можемо проценити за какав се превод Стерија начелно определио: веран или слободан. При чему није сувишно напоменути да та опозиција појмова заправо рефлектује старо разликовање превођења *ad verbum* i *ad sensum*. Па се и не сме, никако, сводити на супротстављање механички дословног и смислено тачног превода.

У Стеријиној преради оде *Integer vitae* превод представљају, несумњиво, прве две строфе. Оне су доследно моралистички интониране. А такве су и у оригиналу. Међутим, у њима има и сасвим обичних, чињеничких исказа. У оригиналу Хорације помиње пределе — *laca* — које *fabulosus lambit Hydaspes*. У дословном преводу били би то предели које „запљускује“, које „плаче бајовити Хидасп“; то јесте, у питању је *река* „о којој се причају фантастичне приче“. Стерија преводи, на

³ Текст према издању Иванке Веселинов, „Реторика“ Јована Стерије Поповића, Зборник историје књижевности, Одељење језика и књижевности САНУ, књ. 9, Београд 1974, 622. — Упор. и В. Јелић, *Једна рана теорија превођења код Срба*, Преводна књижевност, Београд 1988, 197—202.

први поглед, не само слободно него готово произвољно; са земље које „псоглав-чудо ране“. Превод јесте слободан. И супститутиван. Али остаје нам да се упитамо да ли је произвољан или, напротив, тачан; а колико, и на који начин. И то не само материјално него и по поетским импликацијама.

Најпре да погледамо Хорацијеве речи, сасвим избилиза.

Латински придев *fabulosus* јавља се овде, у овом античком тексту и код овог песника, колико ми знамо, први пут са значењем „онај о коме се причају чудесне, фантастичне приче“. Могућно је, чак и вероватно, да је Хорације овај придев тако употребио да би пренео грчки придев *μυθώδης*.

Хидасп, то је река у индијском Пенџабу. О Индији приповедали су чудесне приче већ старији грчки историчари, они из времена пре Александрових освајања. А затим, нарочито, Александрови биографи, па историчари и географи који су Македонца пратили на његовим походима. На Хидаспу Александар је године 326. ст. ере натерао у бег слонове индијског краља Пора. На Хидаспу подигао је и град Букефалу, у спомен на свог бојног коња Букефала.

Да нисмо, покушавајући да истумачимо Стеријин превод, залутали у некакву бајовиту шуму филолошких података? Или запели у гонетање? Букефал значи *вологлави*. А Стерија говори о крајевима који хране *псоглав-чудо*. Је ли то неспоразум? Или нешто друго?

Одговор је, овде, да Стерија даје веома слободан а савршено тачан супститутивни превод. Ево како: бајовити народ псоглава или псоглаваца смештали су антички географи и историчари не само у Африку (Либија или Етиопија), него и у Индију; и то управо у планинске пределе изнад реке Инда чија је притока Хидасп. О источним псоглавцима приповеда и *Повест о Александру*, легендарна биографија Македонског освајача, популарна од античких времена и позната у низу верзија и обрада. Верзије те повести нису биле популарне на грчком и словенском Балкану само у средњем веку. Међу грчким и српским читалаштвом новијег времена повест је кружила и у облику јефтине штампане књиге за народ. Нарочито је много издавана прозна верзија, и то још у XIX, па и почетком XX века. У Београду је објављен српски прозни превод године 1851. (Под насловом *Историја Александра Великог, цара македонског, која описује његово рођење, живот и храброст бесмртну* — препечатао по други пут на српски Борђе Ђирић Пироћанац.) Дакле, у години пре оне када је Стерија објавио, први пут, неколике своје преводе из Хорацијевих ода; а међу њима и превод-прераду оде *Integer vitae* (Седмица, I, 3 — 1852, 12. јула).

Могоа је Стерија стога, и с поуздањем, претпоставити да ће читаоци његовог „прерада“ управо споменуће Хорацијеве оде разумети, лако и тачно, који су то предели који „псоглав-чудо

рање“. Ово чак и ако би то били читаоци који нису били васпитаници латинских школа, па већ и одатле, још из самих скамија, упознати са импликацијама Хорацијевог помена „бајовитог Хидаспа“.

Да је школска настава упућивала гимназијалце Стеријиног круга и времена на асоцијативну везу између тог Хорацијевог исказа и оних легенди које су испредане око Александра Македонског и око његових похода на Исток, то тврђење могу оснажити сасвим поузданом потврдом.

Репрезентативно издање Хорација које је приредио Ludovicus Desprez било је у рукама наставника и ученика угарских гимназија. Поновљено, са исправкама, то издање објављено је и 1817, у Будиму а у штампарији Угарског Краљевског универзитета. Дакле, морало је бити у широкој употреби и у време када је Стерија похађао средњу школу.

У споменутом издању дато је обимно коментаторско тумачење уз Хорацијевих речи: *quae loca lambit fabulosus Hydaspes*. Прво и најкраће, локализацијом: *Per Indiam nimirum*. То јесте, објашњење да је реч „наравно“ о пределима у Индији. Ово се, затим, и образлаже: разликовањем између два Хидаспа, реке у Медији и реке у Индији; па одмах и напоменом да је овај други, дакле индијски Хидасп, био крајња граница до које је Александар доспео у својим источним походима (*fuitque terminus victoriarum Alexandri Magni*). Најзад, исто коментаторско тумачење образлаже и Хорацијеву употребу епитета *fabulosus*, и то са: *quoniam multa de illo fabulantur* — јер се многе фантастичне приче причају о индијском Хидаспу; и то, нарочито, да носи златан песак и ваља драго камење (отуда епитети *aurifer* и *gemmifer* код Клаудијана и Сенеке); те да индијски Хидасп има, по причању, воде бурне и дивље које се, са страшном хуком, сурвавају у вртлоге, и да та река ломиталаса и ври у силној пени; па тај приказ изазива страх каквим су, при погледу на индијски Хидасп, били слобени чак и војници веслачи Александра Великог (*atque remiges Alexandri Magni reddiderit attonitos ac stupentes: ipsis etiam gubernatoribus rei novitate suspensis* — *Arrian. lib. 6, paulo post initium*).⁴

Излишна су овде, рекао бих, даља размишљања или нагађања о томе да ли је Стерија, почетком педесетих година прошлога века, то јесте када је радио на преводима из Хорација, имао под руком неки коментар у коме су били поменути, уз израз „бајовити Хидасп“, и фантастични народи са којима се, по легенди, сусретао Александар, тамо у Индији; или је Стерија самостално увео у свој превод поглавце, на основи других

⁴ Quinti Horatii Flacci *Opera, cum interpretatione et notis Ludovici Desprez, ... tomus primus, editio nova et correcta*, Budae, Typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1817, p. 102.

својих знања, па и у непосредном сећању на *Повест о Александру*. Што је овде битно то је већ наглашено: Хорацијево *quia loca fabulosus lambit Hydaspes* преведено је тачно и до краја домишљено Стеријиним „које земље псоглав-чудо ране“. Али преведено је ту методом супституције. У овоме случају такве која не прескаче — што је код Стерије чешће — из античког предања у уско српско и домаће, било средњовековно или још и скорије; него ставља, и то веома спретно, на место античке алузије (бајовити Хидасп) такву која је, у једноме, и античка (кинокефали), и потоња грчка, па и општебалканска (псоглавци — Александров животопис); те је стога, извесно, била у хоризонту Стеријиног српског читалаштва.

*

Опрез и тврд ослонац у чињеницама, по својој природи историјским, неопходни су, очигледно, у разговору о Стеријиним преводима из Хорација. Нарочито, ако се пође споменутим општим правцем у осматрање тих Стеријиних превода. Наиме, било би несмотрено, а сведочило би и о слабом познавању овог српског песника и српског преводилаштва његовог времена, када бисмо се олако одлучили да у Стеријиним сталним поступцима осавремењивања Хорација, примицања Хорацијевог исказа и израза у хоризонт оновременог српског и војвођанског читаоца, не распознамо ништа друго до свагдашње и опште, данас као и некада неизбежне преводачке технике; то би, даље а сасвим погрешно, значило: преводачке технике за Стерију ни по чему специфичне и стога поетолошки ирелевантне за размјевање његовог стихотворства.

Две примедбе о општој природи Стеријиног преводачког рада овде ће можда најбоље послужити првом а брзом оријентисању. Једна примедба односи се, ако тако смемо рећи, на још нереализован превод. Наиме, Стерија је, извесно, у самом почетку свог посла на превођењу Хорација стајао пред свесним избором између два, или, како смо рекли, чак између три начина превођења Хорацијевих ода. (Трећи, видели смо, он сам није називао преводом него *преградом*.) Друга примедба тиче се реализованог превода. У овоме су, код Стерије, доминантна два битна а у основи опречна поступка примицања текста у хоризонт ондашње српске читалачке публике. Стерија, на једној страни, укида туђе и далеке, јер античке и конкретне појединости Хорацијевог исказа тако што, у преводу, ставља на њихово место црте домаће и српске, а гдекад у колориту чак и локално војвођанске. Ту је реч о „понашењу“ које се служи супституцијом конкретног конкретним корелатима. На другој пак страни, Стерија укида античке и увек конкретне црте Хорацијевог оригинала још и тако што прибегава генералним, а махом и доста апстрактним метафорама или сликама. У

том другом случају реч је о уопштавајућој замени посебног и конкретног античког елемента у Хорацијевом исказу; при чему Стерија ту замену остварује највише заимањем из традиционалног идиома европског песничког и литерарног језика.

Ево неколиких примера. Најпре, за поступак супституисања конкретног конкретним. На месту где Хорације спомиње, као гозбено уживање, изврсно *фалернско вино* (falerum), у Стеријином преводу споменуто је *малвасија*.⁵ Тамо где Хорације казује да не види разлога зашто би градио разметљив трем ће изазивати завиднике, и зашто би он, уопште, мењао спокојство скромног живота на свом малом сабинском добру за богатства натоварена бригама и обавезама —

Cur invidendis postibus, et novo
Sublime ritu moliar atrium?
Cur valle permutem Sabina
Divitias operosiores? —

Стерија, техником преношења мисли а супституисања појединости, каже све другачије, а тачно и верно:

Зашто би горде искао дворе нове,
Мрзео стари мог кућерца крој?
Зашто би плакао што немам интове,
Што већи није моји слугу број?

И не бисмо овде смели рећи, с некаквим присенком покуде, да је Стерија постигао читкост свог превода жртвујући конкретне, српској публици слабо приступачне биографске и антикварске појединости Хорацијевог текста, некада живљене и узете из живог античког, римског света: то јесте, помен Хорацијевог приватног а скромног поседа у Сабинуму и алузију на архитектонски луксуз у коме су се богати Римљани надметали. Премда Стерија у прва два стиха више генерализује него што конкретизује. Но стварно, Стеријин превод, такав какав јесте у целини наведене строфе, преноси Хорацијеву мисао у потпуности а своје читаоцу дочарава опозицију скромног и богатског живота кроз појединости у којима је она била отеловљена у српској војвођанској средини: песник (Стерија-Хорације) не би да мења свој *кућерац* за нове дворе и за богаташку разметљивост сјајно лакираних црних кочија, маџарског (*х*)интова, и пратње састављене од многих слугу.⁶

Програмски и промишљени Стеријин поступак замењивања конкретног конкретним не уставља се ни пред оним појединостима Хорацијевог текста које не рефлектују реалност живота него представљају, стварно, елементе из устаљеног, строго тра-

⁵ Ног., *Carm.* II, 3, 8; *Даворје*, 79.

⁶ Ног., *Carm.* III, 1, 45—48; *Даворје*, 89.

диционалног песничког израза антике. Стерија прибегавала, готово потпуно доследно, супституисању конкретног конкретним и тамо где су у питању општа места, устаљени примери или упоребења, алузије на античку, највише грчку митологију и легенду.

Хорацијев антитетички пар примера за опасне и негостољубиве пределе — *Syrtes* (гребени уз либијску обалу Африке, озлоглашени међу античким морепловцима) и *Кавказ* (леден, кршевит и непроходан, а познат и као место Прометејевог страдања) — Стерија замењује примером предела репрезентативних на истовестан начин а познатих управо по таквим конотацијама и новијој српској публици — врелим Египтом, то јесте библијским *Мисиром*, и пустим, леденим *Сибиром*, местом прогона и страдања:

Sive per Syrtes iter aestuosas,
Sive facturus per inhospitalem
Caucasum . . .

Блудио л' самац по жару мисирском,
Иш'о л' по пустом пределу Сибирском . . .⁷

Први Стеријин поступак, понашитељско превођење стављањем конкретног домаћег детаља на место конкретног римског, или античког, може се, доиста, илустровати многим редовима из сваког од оних осам превода Хорацијевих ода које је наш песник унео у *Даворје*. Свраћаћемо и ниже поглед на такве примере. А тада ћемо се осврнути и на неке развијене примере за други Стеријин преводилачки поступак. За већ споменути његов поступак укидања конкретних црта Хорацијевог оригинала остварен њиховим замењивањем генерализованим исказом и метафориком доста апстрактном и конвенционалном. Поступак који, најкраће, може илустровати једно место где Стерија, генерализованим и метафорским изразом *горка смрти река* преноси Хорацијево *Cocytus*, тј. име једне од четири река античког подземног света.⁸

Оба споменута поступка преплићу се, и то у сваком од Стеријиних превода из Хорација. Заједно ти поступци карактеришу Стеријину технику слободног превођења Хорација. Како и у којој мери?

*

Суочени са горњим питањем, дужни смо да се осврнемо на преводилачку праксу каква је владала у кругу раних српских преводилаца Хорација. Води то у реч о Стеријином месту у

⁷ Ног., *Carm.* I, 22, 5—8; *Даворје*, 77.

⁸ Ног., *Carm.* II, 14, 18; *Даворје*, 82 (са ознаком II, 11).

историји превећења Хорација код Срба, до њега краткој а ни до данас довољно богатој.

Стеријин поступак при превећењу Хорацијевих ода у пуној је супротности са поступком његових малобројних али јако утицајних претходника из редова српских класициста. Већ ово би било довољно да нас наведе да говоримо о Стеријином програмском одступању од преводачке праксе неговане у кругу око Лукијана Мушицког. Обавезује нас на то паралелизам уочљив у Стеријиној преводачкој и песничкој пракси. Наиме, не може се оспорити да је Стеријин поступак супститутивног а готово потпуног искључивања античког митског елемента из превода Хорацијевих ода паралелан Стеријином радикалном избегавању митских реминисценција у оригиналним песмама. Укратко, у овоме су Стеријина преводачка и песничка опредељења сагласна, а подударно супротстављена пракси водећих српских класициста.

Речено није тешко документовати на раним српским преводама Хорација. Довољан је чак и брз поглед бачен на преводе двојице Стеријиних претходника. Најпре, наравно, на преводе Лукијана Мушкицког. Премда неочекивано малобројни, они су одредили правац у преводачком послу наших класициста. Затим, на преводе из пера Хаџића-Светића. Најбројније и најрепрезентативније у кругу српског класицизма. Јер међу Лукијановим следбеницима Хаџић је једини сасвим прилежно радио на превећењу Хорација, пре свега његових ода.

Лукијанови неколики, а рани и још „словенски“ преводи први пут су објављени овим редом: писмо *Целзу Албинованцу* (Ер. I, 8) године 1817, заједно са Берићевим преводом једне Хорацијеве оде (I, 12); а преводи ода *Musis amicus* (Сарм. I, 26) и *Diffugere nives* (IV, 7) године 1827, у „Летопису“. Али су сва та три Лукијанова превода објављена поново, и на окупу, у трећој књизи његових *Стихотворенија*, године 1844. То ће рећи, шест-седам година пре претпостављеног почетка Стеријиног рада на превећењу Хорацијевих ода за *Даворје*; а на десет година пре њиховог објављивања у овој Стеријиној књизи песама.

Стерији су морали бити познати и Хаџићеви преводи из Хорација, премда су, на окупу, прештампани тек две године после Стеријине смрти (у другом тому Хаџићевих *Дела*, 1858). Далеко бројнији од Лукијанових, они су се годинама јављали по водећим српским часописима. Од 1825. до 1830. у „Летопису“, а између 1830. и 1842. у „Уранији“ и „Голубици“. Тамо, дакле, где је и Стерија био сарадник.

Црте карактеристичне за Лукијанов и Хаџићев преводачки поступак указују, све, на једну основну тежњу: да се дадне превод *дослован*, у смислу већ споменутих теоријских излагања из Стеријине, у прошлом веку непубликоване *Реторике*. А треба одмах и још изричитије нагласити и да су те

црте симетрично супротне карактеристикама које показују слободни Стеријини преводи из Хорација.

Уставимо се, најпре, код једне само наоко ситне и површинске црте. То је ословљавање адресата песме именом. Прежан број Хорацијевих ода садржи такво ословљавање. У толикој мери и са таквим последицама по унутарњу структуру исказа да се оваква апострофа узима као жанровска ознака Хорацијеве оде. (За оде које немају одређеног адресата, или не садрже барем фиктивно ословљавање овога типа, може се претпоставити да су настале рано. Још у време када Хорације није сасвим био изградио своју лирску песму.)⁹

Поименично ословљавање даје Хорацијевим одама тон личан, приватно ангажован, а и углађено одмерен; и води неретко, кроз асоцијације на адресата, до лаког поигравања озбиљном темом и до самоироније чујне у Хорацијевом савету, у моралној поуци и општој поруци његове песме. Хорацијево поименично обраћање адресатима песме није тек конвенција наслеђена из старогрчке лирике. Има истина, споменули смо то, код Хорација и обраћања фиктивним лицима. Али по правилу су у питању Хорацијеви римски пријатељи, нама слабо или сасвим недовољно познати. Ипак, још и данас смо у могућности да, код већег броја ода, одмеравамо степен озбиљности и стварне намере песниковог исказа према неким знањима што их имамо о личности примаоца песме, о његовом карактеру, приватним склоностима, улози у друштву. (Омогућавају нам ово антички, а и новији коментатори.) Отуда је и за преводиоца Хорацијевих ода избор између две технике — између чувања оригиналне апострофе или њеног укидања, потпуног или заменом имена имперсоналном ознаком или заменицом у другом лицу — крајње важна одлука: по последицама које могу знатно утицати на општи тон превода и на сам начин читања преведене песме. И очигледно је да укидање поименичне апострофе — јер оно значи и брисање конкретног историјског позаба — погодује деперсонализовању и генералисању конкретног Хорацијевог исказа, у преводу.¹⁰

С овим на уму можемо да се осврнемо на преводе Хорација изашле испод пера српских песника класициста. У намери да уочимо колико доследно је Стерија одступио од њиховог преводилачког поступка.

⁹ Вид. нпр. Е. Fraenkel, *Horace*, Oxford 1957 (отисак 1959), р. 240, п. 2.

¹⁰ При овоме преводилац има, додуше, неку врсту ослоња, али само привидно и оправдање, у једној техници ословљавања коју Хорације не примењује само у сатирама и епистолама (где јој је место) него понекад и у одама; а дугује је морално-филозофској проповеди (предавању) из књиичко-стоичког круга. Мислим на тзв. „ти из дијатрибе“, какво се јавља у оди II, 18, стих 17. Вид. Н.Р. Syndikus, *Die Lyrik des Horaz*, I, Darmstadt 1972, р. 465.

*

Хорацијеву поименичну апострофу адресата чувају, најтачније, и Лукијан Мушицки (у оди IV, 7, 23, „О Торквате“, где ословљавање адресата долази неочекивано касно) и Јован Хаџић (у свим својим преводима); при чему, у складу са поступком старијих издавача Хорацијевог оригиналног текста, Хаџић ставља имена адресата и над своје преводе ода, као насловне (II, 3 *Делију*, II, 11, *Хиртингу*, II, 17, *Болесном Мецену*, итд.). Треба, одмах, додати још и то да је и каснији преводилац Стеван Лазић примењивао исти поступак и да је тежио, у овоме детаљу а и иначе, за *дословношћу* у преводима из Хорација, сасвим као и Мушицки или Хаџић. Важно је ово стога што је Лазић почео да објављује поједине своје преводе године 1855, у „Седмици“. Дакле, годину дана након објављивања *Даворја*, где је Стерија објавио, на окупу, своју *прераду* „по Хорацију“ и седам *слободних* превода, „из“ Хорацијевих ода; а управо у годишту „Седмице“ у коме је и Стерија објавио два своја даља, а опет *слободно* рађена превода из ода (I, 8 и III, 23). Отуда можемо с поуздањем закључити: Стеван Лазић, који је наставио свој рад у већ међу класицистима прихваћеном *дословном* маниру — још један низ превода из ода објавио је у „Подунавци“ године 1858, а Матица му је издала књигу са преводом свих Хорацијевих ода године 1862. — морао је бити и те како свестан да преводи на начин супротан оном Стеријином. Не само у погледу чувања изворне апострофе адресата именом.

Пример стихова из оде *Aequat temento* (II, 3), у Хаџићевом преводу из 1826 (ЈМС) и у Стеријином из 1852 („Новине српске“, а затим, 1854, у *Даворју*, стр. 79), потпуније ће нам егземплификовати два опречна начина репродуковања изворне апострофе — уз (не)укључивање имена адресата и у наслов; а одвешће нас и у посматрање даљих типских црта по којима се разликују два преводилачка поступка, *слободни* Стеријин и *дословни* Мушицкога, Хаџића, па још и млађега преводиоца Лазића.

Хорацијев оригинал морам овде навести у облику какав су његовом тексту давала, нарочито интерпункцијски, издања у првој половини прошлог века. Узећу стога текст из издања Карла Хермана Вајзеа, начињеног 1843. А цитирам и наслов какав песма има у том издању старог типа; јер, то је тип издања каквим су се могли служити сви овде споменути старији српски преводиоци Хорација.

За потребе анализе наводим најпре првих пет строфа споменуте оде из друге књиге Хорацијевих *Песам*:

ODE III
AD Q. DELLIVM

Aequam memento rebus in arduis
servare mentem, non secus in bonis
ab insolenti temperatam
laetitia, moriture Delli,

seu moestus omni tempore vixeris,
seu te in remoto gramine per dies
festos reclinatum bearis
interiore nota falerni.

Quo pinus ingens albaque populus
umbram hospitem consociare amant
ramis, et obliquo laborat
lympha fugax trepidare rivo:

huc vina et unguenta et nimium brevis
flores amoenos ferre iube rosae,
dum res et aetas et sororum
fila trium patiuntur atra.

Cedes coemtis saltibus et domo
Villaque, flavus quam Tiberis lavit;
Cedes et extractis in altum
Divitiis potietur heres.¹¹

(Напомињем поново: цитирам по Вајзеовом издању насталом после Хаџићевог рада на преводу, а пре Стеријиног; интерпункцијске особености у том издању ближе су онима у Хаџићевом преводу, па то, унеколико, погодује упоребивању. Ипак, могуће је да је Хаџић радио по већ споменутом издању Лудовика Дездема, поновљеном у исправљеном виду 1817, у Будиму, и намењено школама по Угарској.)

Код Хаџића превод ове оде означен је, бројчано, на истом истакнутом месту, и насловљен на истоветан начин именом адресата; лични тон непосредног обраћања пријатељу сачуван је и у тексту превода, већ и самим апострофирањем; Хаџић метрички следи оригинал, а првих пет строфа преводи са:

¹¹ Q. Horatii Flacci *Opera*, ad praestantium librorum lectiones accurate recensuit Car. Herm. Wiese, Lipsiae, sumptibus succ. Ottonis Holze (издање из 1843, прештампано године 1864), р. 44—45.

ОДА 3, књ. II
ДЕЛИЈУ

Једнаког духа бурном у времену
Да имаш мотри, пак и у срећноме
Устегни њега од весеља
Великог, рођениј за смерт Делиј;

Или у туги живот проводио,
Ил' пак удаљен дане у свечане
На трви пружен добрим старим
Вином фалерним залагао с' срећан:

Где бор високиј с белом тополом нам
За госте сенку с гранама здруженим'
Даје, и вода брза нагло
Скакуће потоком извијеним:

Дај нек' се вино, масти мирисаве,
И ружа цвеће за мало пријатно
Носи нам амо, докле срећа,
Године, жице и црне дају

Сестара. Поља купљена остаће
И кућа и стан, мутниј ког Тибер ти
Рони, све ће остат': пак ће
Наследник гомилу сечат' блага.¹²

Код Стерије опет већ сам наслов превода брише личну ноту и укида „приватност“ ситуације. К томе, унапред удара тон општи, рефлексиван и филозофски.

Према наслову који Стерија ставља над песму њен предмет је: *Цена живота* — тј. вредност живота. Отуда и преводиочево прибегавање другом лицу („тн“ — у чему Стерија, обезличено и редуковано, чува траг Хорацијевог обраћања пријатељу Делију) не успоставља никакву стварну присност са индивидуалним читаоцем. Читалац то ословљавање, неминовно, схвата као апострофу *човека*, генерално.

Метричко одступање од оригинала — Стерија у својим преводима некад остаје веран Хорацију а некада не — овде је од малога значаја.

Далеко је важније ово: у *Даворју* сви се наслови, и они оригиналних Стеријиних песама и они његових превода из Хорација, јављају, типографски, подударно. Тек ознака у загради испод наслова обележава, како смо већ рекли, песму као текст

¹² *Дела* Јована Хацића, у књижевству названог Милоша Светића, књ. II: Преводи спевни, У Карловци; 1858, 155—156.

„по Хорацију“ или „из Хорација“. Што заједно са укидањем поименичне Хорацијеве апострофе и са осталим Стеријиним техникама генерализовања исказа чини да су преводи ода толико интегрисани у збирку да их можемо готово читати као Стеријине властите исказе.

Ево, дакле, и у Стеријином преводу, према тексту одштампаном у *Даворју*, пет првих строфа из Хорације од *Aequat temento*:

ЦЕНА ЖИВОТА

(из Хорација, књ. II, песна 3)

Кад те окружи невоља чемерно,
 Не очајавај тугом обастрт;
 Срећом узвишен не ликуј безмерно,
 Помисли само доћи ће ти смрт,
 Ил' оплакивао твог живота ране,
 Да те од беде ослободи све,
 Ил' у весељу проводио дане,
 Да ти прекрати задовољства сне,
 Кад с „многа љета“ на меканој трavi
 Дружби напијаш малвасије сласт,
 Гди са тополом јавор сенку прави,
 И поток журбом улепшава част.
 Дај, носи вино и пријатне руже,
 Којима сутра увенуће цвет;
 Док младост једра и силе нам служе,
 Срећно уживај кратки за те свет.
 Купљене њиве остаће ти пусте,
 Чести шљивици и украшен дом,
 Шуме и баште све ће остат пусте;
 Лепи добитак наследнику твој!¹³

Важност коју преводно чување или изостављање имена адресата, односно непосредног ословљавања пријатеља Делија, има за читање и разумевање оде *Aequat temento* не би се смела потценити. Премда, разуме се, и сачувано име адресата не искључује читање и разумевање песме само по тексту превода; то јесте, без осврта и обазирања на лице и личност њеног античког адресата.

Ипак, за образовано читалаштво коме су се, пре свега, обраћали Мушички и Хацић (а и Стерија), име Делија сачувано у преводу морало је бити, најчешће, повод за опрезно редуковање или релативисање филозофско-моралистичког иска-

¹³ *Даворје*, 79.

за у песми. За некакво њено растерећивање од оног наглашено сентенциозног и паренетичног тона какав доминира у самом њеном почетку, а онда опет, наново доста чујно, и поткрај песме. (Образовани читалац превода ове оде знао је, можда, већ из школе, понешто о лику њеног адресата; или је, барем, осећао потребу да се о Делију некако обавести; па је и знао какву важност ово може имати за разумевање песме.) Наиме, са знањем о карактеру и склоностима Хорацијевог пријатеља Делија, читалац стиче изоштрен слух за призвуке који Хорацијевој оди одузимају нешто од њене привидне пуне начелности и релативише унеколико њену поуку о „вредности живота“; — слух за призвуке једва приметно ироничне и лако сетне; а, надасве, отворено уво за чињеницу да се ода, својом „опоменом“ (*paraenesis*), не обраћа човеку коме недостаје оно што је песмом препоручено. Напротив.

Хорацијева ода *Aequat temento* настоји да нам, спрема меланхоличног позаџа неизбежне смрти, препоручи не само уравнотеженост духа, у чему има стончких призвука, него и спремност на уживање у садашњем тренутку и у расположивим добрима, у чему је чујна епикурска нота. А сва та у стих преточена и крајње економично исказана топка, позната из филозофских трактата о радости душевној и срећном животу, упућена је човеку за којег се знало да је био прави мајстор у прилагођивости, а спреман да пређе из једног политичког табора у други кад год би оценио да је за то време, или да ће му то обезбедити положај, богатство и лагодан живот.

Све што нам античка сведочанства казују о Квинту Делију баца не баш ласкаво светло на карактер овог човека који је био више дипломата него војник. Почео је каријеру под Долабелом, Цицероновим зетом а проконзулом у Сирији; променио је страну и странку прешавши Касију (неки кажу, с понудом да убије Долабелу); затим се придружио Антонију, а пратио га је глас распусног и проблематичног човека (забележено је да је Клеопатри писао ласцивна писмца, док је, наводно, био на личној услузи Антонију); Антонија је затим, у прави час пред битку код Акција, напустио, „веран себи“ — *exempli sui tenax*; тако се, напokon, нашао и у најужем кругу Октавијанових повереника — *cohors prima admissiois*. Овакве каријере нису, истина, у време римских грађанских ратова биле ретке. Ипак, Делије је стекао и ознаку *desultor bellorum civilium*, то јесте политички уметник у прескакивању из седла у седло који се као такав доказао у време грађанских ратова.¹⁴

Као *desultores* означавани су акробатски вешти учесници на тркама у цирку, који су скакали с коња на коња. И премда је реч, метафорски, означавала и непостојаног човека, нема нимало разлога за претпоставку да је Хорације, својом одом,

¹⁴ Вид. нпр. *Der kleine Pauly*, I, col. 1443 (s. *Dellius*).

препоручивао „средњи пут“ човеку неуравнотежена или поводљива духа. Делије је, напротив, имао сваки разлог да се хвали својом унутарњом равнотежом и свагдашњом прилагодљивошћу промењеним условима и новом распореду снага у политичком животу.

До којег нас става, дакле, доводе ови биографски подаци у разумевању оде *Aequat temento?* Поменули смо, додуше, ону гдекад и загонетну полифоничност, са скривеним тоном сетне ироније на властити и туђ рачун, која карактерише Хорацијеву лирику. А опет можда су, у случају ове оде, на најбољем путу они њени тумачи који полазе од следеће темељне чињенице: Хорације препоручује уживање уживаоцу, хедонизам хедонисти, човеку дипломати и дворјанину, а правој видри, сада богатом власнику дивних вртова уз обале Тибра и познатом поклоннику изврсне фалернске капљице; — они тумачи према којима је Хорације, у овој оди, заправо урбани панегричар: он успева, казују ти тумачи, да подари достојанство Делијевим помало суспектним карактерним особинама, па и целокупном његовом стилу живљења, доводећи и једно и друго у везу са хуманим начелима хеленске филозофије, посебно са начелима водећих морално-филозофских школа хеленистичког и римског раздобља.

Очување апострофе именовом, у преводу, не мора — понови-мо то — неизоставно навести читаоца да држи на уму, или чак прикупља, биографске податке о Квинту Делију. Али, читаоца изашлог из латинске школе, читаоца каквом су се обраћали рани српски преводиоци Хорација, ова апострофа је на то морала наводити. Нарочито у спрези са низом других „дословности“ којима су, при превођењу Хорација, систематски прибегавали Мушицки, Хаџић, Лазић.

Изостављање имена адресата, обратан поступак каквом је прибегао Стерија, намеће пак читаоцу превода, и то неизбежно, читање и разумевање песме лишено те приватне и биографске димензије; заиста преважне и за песника Хорација и за његове непосредне античке читаоце — књижевне сладokusце и учеснике у присности затвореног кружока око Октавијана Августа. Нарочито када превод, као што чини Стеријин (и само његов у то време), укида супституцијом и сасвим претежан број особених античких црта Хорацијевог текста.

*

Сем у техници чувања или укидања апострофа именовом, размак између *слободе* и *дословности*, онај размак који одмиче Стеријине преводне од превода Мушицкога, Хаџића, а и Лазића, отвара се подједнако широко и у свим осталим преводилачким поступцима. Нећемо се задржавати на свим појединостима карактеристичним за те из основице супротне поступке. Раза-

знатљиви су, и без исцрпне анализе, на горе напоредно наведеним преводима првих двадесет реди оде *Aequat temento*. Наиме, на тексту тих пет строфа лако је уочити како и колико доследно Стерија примиче исказ античког римског лиричара у хоризонт српског, па и посебно војвођанског читаоца. Уз помен *малвасије* која, како смо већ рекли, замењује Хорацијево *фалернско вино*, наш преводилац и песник уноси у текст свога превода, без и најмањег оклевања, нашу наздравницу *многа љета* — премда ништа слично и није споменуто у оригиналу. Али, ту привидно произвољну допуну Стерија уноси у текст преведене песме управо тамо где се у оригиналу спомињу *мириси*, заправо *мирисна уља* или *помасти* (*unguenta*). Домаћа наздравница заменила је, у српском Стеријином преводу, гозбенички детаљ сасвим и само антички. (Наравно, у дословно рађеном преводу Јована Хаџића јављају се, редом, сви антички, а за данашњег читаоца у пуном смислу антикварски детаљи: гозбеници се госте, на трави, *добрим старим вином фалерним*, а њихово уживање допуњују и *масти мирисаве*.) Ред два ниже Стерија најпре укида Хорацијеву митску перифразу за дуг живот, засновану на представи о три сестре Суђаје које људима преду и, напослетку, секу црну нит живота; а одмах затим, у преводу стихова где Хорације спомиње богатство римске госпоштите које се састоји од пашњака и шума купованих широм Италије (*coemptis saltibus*), и од велелепних кућа и вила смештених у паркове тамо уз десну обалу Тибра, Стерија опет све преноси у домаћи, српски, рекло би се шумадијски и војвођански амбијент: *набраја купљене њиве, честе шљивике и спомиње богаташев украшени дом*.

Ода *Aequat temento* има, у оригиналу, седам строфа. Завршне две, које напред нисмо навели, у Вајзеовом издању из 1843. гласе:

Divesne prisco natus ab Inacho,
nil interest, an pauper et infima
de gente sub divo moreris,
victima nil miserantis Orci.

Omnes eodem cogimur, omnium
versatur urna serius ocuis
sors exitura et nos in aeternum
exsilium impositura cymbae.¹⁵

Дописујем, одмах, и два превода у чије смо упоребивање у претходном већ ушли. Наведене строфе гласе у Хаџићевом дословном преводу, из 1826, овако:

¹⁵ Издање цитирано у бел. 11, 45.

Свеједно ил' к'о старога Инаха
 Пород у благу, ил' у сиротињи
 к'о рода пуког син под ведрим
 Умро небом, ти с' жртва Орка

Немилостива. Једна нас судбина
 Све гони. Сваком суд се окреће, и
 Пре или после ћ' коцка изић',
 Чуну нас предат' на вечну таму.¹⁶

Стеријин слободни превод, из 1852, такав је у овоме делу текста да, нарочито након читања Хаџићевог, може изненадити читаоца. Најпре појавом неочекиваног, другог античког имена, одмах у првом реду:

Ил' имао благо богатога Креза,
 Ил' се потуцао један и убог,
 Све је то једно, смрт не зна за кнеза,
 Нит' прави избор њезин закон строг.
 Свима је судба на земљи једнака,
 Пре или после смркнуће нам дан,
 Кад падне коцка да у вечност мрака
 Поћемо дуги боравити сан.¹⁷

Па ипак, Стерија ту остаје веран и Хорацију и своје преводилачком опредељењу. Ставља Креза на место легендарног Инаха с намером да Хорацијеву историјску реминисценцију учини приступачнијом српском читаоцу, да је учини активном и у његовом асоцијативном хоризонту. Наиме, за Хорацијеве читаоце, образване зналце старогрчке књижевности, стих *divesne prisco natus ab Inacho* „богаташ од рода древнога Инаха“ био је свима разумљива алузија на легендарног претка аргивских краљева; при чему је Инахово име будило једино асоцијације на древно порекло неке племените владарске лозе; посредно, али сасвим чујно, име Инаха упућивало је мисао и на потоње владаре Арголиде опеване у Хомеровим еповима; где се као њихова престоница не спомиње само Арг, него и Микена „Богата златом“ (πολύχρυσος). Стерија пак имао је разлога, и то добрих, да не верује да би његовим читаоцама, чак и оним образованим у латинској школи, било непосредно разумљиво све то што иплицира тај и такав Хорацијев помен Инаха. Стога је Стерија то име супституишао именом Креза. За ово је могао претпоставити да ће дозвати у сећање његових читалаца легендарно богатство овог господара Лидије, земље изузетно богате златом. Будући да је Крез у европском речнику сасвим одомаћена ознака за трулог богаташа.

¹⁶ Дела Јована Хаџића, 156.

¹⁷ Даворје, нав. место.

Треба овде и напоменути да је Инах додуше лик из легендарне протоисторије старе Грчке; али у основи то је, историјски гледано, само празно име, лик лишен опипљиве и провериве историчности. Крез, на другој страни, он јесте историјски лик. То је познати малоазијски владар, последњи краљ Лидије, уз чије су име везиване разне анегдоте и приповести.

Некоме би се могло учинити да сам овде ушао у једно цепидлачко, а и сувишно разликовање. Стварно, та разлика није нимало неважна. Може нам помоћи да уочимо и дефинишемо једну темељну тежњу у Стеријином послу не само превођења Хорација него и писања оригиналних песама. Мислим на Стеријину одбојност према митолошком елементу а занимање за историјски, односно историозофски.

Тој тежњи, тако приметној и у Стеријином преводилачком поступку вратићу се још у овоме излагању, кратко а на крају рада. За сада, јер сам то на почетку обрекао, гледам и даље на текст Стеријиног превода и са самог текста покушавам да читам основна опредељења преводиоца Стерије.

*

Понављам, и то наглашено, да Стерија, у првом реду две завршне строфе свога превода оде *Aequat temento*, чува реминисценцију на античку легендарну историју каква се налази у Хорацијевом оригиналу. Али је чува супституцијом конкретне алузије другом исто тако конкретном. Чак и нешто појачава реалну историчност реминисценције када за *Инах* ставља *Крез*.

Ово је било потребно нагласити. Јер, како сам наговестио, у свим преосталим редовима свога превода Стерија поступа другачије: укида Хорацијеве сасвим конкретне алузије на античку митологију а замењује их појмовима и песничким сликама генералним, готово конвенционалним.

Погледајмо изблиза разлике у основном карактеру песничког исказа које је Стерија оваквим уопштавањем остварио, у односу на Хорацијев оригинал.

Завршне две строфе своје оде Хорације је сачинио као низ конкретних алузија и специфичних сликовних израза. Ти елементи исказа смењују се брзо а њихове сфере значења и конотације преклапају се. Унутарњу спону обезбеђује Хорацијевом тексту супротстављање живота под светлим овоземаљским небом и посмртног битисања у сумрачном или мрачном доњем свету паганске грчке митологије. (Такво супротстављање веома је стара и честа вербализација античких веровања; јавља се у целокупној старогрчкој поезији, па је отуда преузета и у римску.¹⁸) Споменуто супротстављање уведено је опозицијом

¹⁸ Упор. нпр. *Il.* IV, 44; V, 267; *Aesch. Eum.* 373 s.; *Verg. Aen.* I, 546 s.; III, 339; VI, 436 s. (Nisbet-Hubbard, II, 64).

обрта *sub divo* „под ведрим (овоземаљским) небом“ и митског имена *Orcus*, које је подједнако означавало и божанство доњег света и сам доњи свет. При чему *victima Orci* „жртва Орка“ буди и асоцијацију на жртвену животињу; *omnes eodem* „сви онамо“ еуфемистички означава доњи свет; *cogimur* „бивамо терани“ дозива у сећање слику буљука мртвих које Хермо, спроводник сени, гони уплашене и збијене, као неко крдо оваца; *versatur* дочарава слику урне у којој се, трешењем, окрећу жребови; *urna* је реч која се јавља и генерално, у изразима који значе додељивање судбине, али и у склопу представа о суђењу у доњем свету, где умрли полагају рачуне пред митским судијама Минојем и Радамантом; *exsilium* „изгнанство“, као досуђена судбина и готово казна, реч је која је имала нарочито јак емоционални набој у кругу римске господе често изложене политичком изгону; *symba* „чун, чамац“, завршна реч Хорацијеве песме, дозивала је у мисао античких читалаца свеколику сценерију подземља: реку Ахеронт и Ахерусијско језеро преко којих намрштени и сурови возар Харон пребације устрашене мртваце.

Сав тај толико конкретни склоп речи, представа и слика, везан у Хорацијевом оригиналу најтачније за митско наслеђе из хеленске књижевности, у Стеријином преводу потпуно је изгубио свој конкретни и митолошки карактер. Уместо *Орко* Стерија ставља напросто *смрт*, чак и без персонификовања тога појма; дакако, добар део оних општијих конотација које прате Хорацијеве конкретне речи, Стерија је ипак сачувао, напомињући да *закон смрти не прави избор међу људима*; да свакоме човеку *смркну дан и падне коцка*, и да он тада *полази у вечност мрака да тамо борави дуги сан*.

Стерија је, овим поступком, ослободио Хорацијев текст сваког митског елемента, свеколиких реквизита и све сценерије античког подземља. При томе није прешао у изразито хришћански регистар. Сачувао је, умногоме, антички песимистични однос према човековом посмртном трајању. Сачувао је и само основно супротстављање животног дана (светлог овоземаљског неба) и вечитог *мрака* (или сумрака доњег света), као и асоцијативне везе са *жребањем* и *судом*, са *законом* и *пресудом* (*urna — aeternum exsilium*).

Речено, верујем, пружа убедљиво сведочанство о начину како је Стерија здруживао, у истоме низу стихова, своја два основна, на почетку овог излагања споменута преводилачка поступка: супституцију конкретног конкретним и замењивање конкретног генералном представом и језичком сликом. Уједно смо, на осам завршних реди превода оде *Aequam mentem*, могли уочити различан однос који преводилац Стерија има према Хорацијевим историјским и митским реминисценцијама. О чему треба проговорити, макар и овлашно, у неколиким завршним редовима.

*

Када погледом прелетимо свих оних осам ода које је Стерија, у властитом преводу или преради, унео у *Даворје*, онда се не можемо отети утиску да је наш песник имао и посебне разлоге за свој неједнак однос према Хорацијевим историјским и митолошким реминисценцијама. Додуше, у Стеријиним преводима из Хорација и један и други тип реминисценција подједнако је редак. Али при процени ове појаве треба на уму имати и њихову фреквенцију у оригиналу. Митолошки елеменат јавља се и често и густо у стиховима римског песника. Насупрот томе, алузије на опште историјске догађаје или личности сасвим су ретке у одама које је Стерија превео. А опет Стерија чува најдословније управо једну од тих малобројних историјских реминисценција, и то такву за коју тешко да је могао или смео претпоставити да ће наићи на одговор у образовном хоризонту његових читалаца.

Имам овде на уму почетне стихове у преводу оде *Non ebur neque aureum* (II, 18); заправо Стеријин превод Хорацијевих речи:

Neque Attali
Ignotus heres regiam occupavi.

Пре Стерије ове је речи превео Јован Хацић, године 1828, а у своме дословном маниру:

... нит' сам
Ја, незнаниј ко наследник, дворе
Аталове заузео;

а после Стерије, истим маниром као и Хацић, превео их је и Стеван Лазић:

Нит' Атала двор заузе
Ја, незнани наследник.¹⁹

Стеван Лазић додао је, уз име садржано у преведеном Хорацијевом исказу, и следеће објашњење: „Атал, Пергама краљ, оставио је после смрти велико своје благо народу римском; после се нађе неки Аристоник, Еумена природни син, и говори да је од краљевске лозе дочепа се владе и блага, које му Римљани, побивши га, одузму. На кога Хорације управо циља, не зна се.“²⁰

¹⁹ Ног., *Сарт.* II, 18, 5—6; *Дела* Јована Хацића, II, 160; *Песме Хорација*, превео Стефан Лазић, Матица српска, У Будиму 1862, 62.

²⁰ *Песме Хорација*, нав. превод и издање, 189—190.

Одавна, па и данас још, има, то је тачно, неких недоумица око непосредног тумачења ове Хорацијеве алузије. Међутим, а то је промакло пажњи Стевана Лазића, помен Атала има једну општу вредност. Њоме се име овог пергамског краља, као историјска реминисценција, тачно и широко уклапа не само у контекст Хорацијевих ода него и у контекст Стеријине оригиналне поезије. Мислим на вредност коју је Аталов случај стекао у моралистичким тумачењима историје. Дакле, у ономе гледању на историју које Хорације и Стерија деле, умногоме, са античким, нарочито са римским историографима.

Хорацијева ода *Non ebur neque aureum* говори — слично као и ода *Aequum temento* — на своме крају, о једнакости сиромаша и богаташа у смрти. Ода супроставља спољашњи луксуз унутрашњој вредности, која представља право човеково богатство. При чему, у духу киничко-стоичке дијатрибе, Хорације осуђује глад за имањем и одбацује живот у бесу и луксузу. Јер овај, према учењима моралистичке филозофије, разнежана и квари људе и народе. Додајмо да је римска историјска, односно историозфска мисао препознавала у источним, неримским и оријенталним облицима живљења чинилац који је поткопао староримске земљорадничке и ратничке врлине. Непосредно тражена је кривица за ово у богатству и у утицајима који су долазили из две римске провинције, из Африке и из Азије.

Нема стога места чуђењу што је и Аталов дар римскоме народу, тестаментарни поклон који је представљала цела једна малоазијска држава, могао бити проглашаван за један од датума којима је започела општа морална декаденција у животу Рима и Римљана.²¹ (Територија „наслебена“ године 133 ст. е. постала је, потом, у склопу римске државе, *Asia provincia*.) Нема стога ни разлога да ми не претпоставимо да је Стерија, добар познавалац античке а нарочито римске историје, могао тако схватити и разумети Хорацијев помен Атала III, последњег краља пергамске државе. Тим пре што нас уз то наводе и Стеријине оригиналне песме. Претежним бројем својих песама унетих у *Дворје* Јован Стерија Поповић исказивао је, наиме, историозфске поставке подударне са онима римских историографа из времена позне републике и царства. Надаस्ве основно уверење да пороци среброљубља и властољубља, праћени расипним луксузом и крвавим неслогама, изазивају циклично а подударно исте злокобне последице у развоју свих народа — Грка, Римљана, Срба.

Укратко, имао је Стерија посебно јак разлог да у своме преводу оде *Non ebur neque aureum* сачува Хорацијеву алузију на пергамског краља Атала и његов погубни дар Риму. Заправо, та је реминисценција комплементарна са реминисценцијом на

²¹ Nisbet-Hubbard, II, 295.

српску историју коју је Стерија унео у свој превод оде *Eheu fugaces* (II, 14); супституцијом а на месту где Хорације помиње митске цинове Гериона и Титија, чудовишно снажне а опет подложне смрти:

Та Стефан Силни сам мораде пасти,
Народа свога дична одбрана.²²

Другачије речено, помен Атала и цара Душана, један из Хорацијевог оригинала сачуван а други унет у Стеријин превод супституцијом за Хорацијеве митске реминисценције, ситна су али значајна сведочанства о томе да је Стерија видео у јелноме поруку и поуку што је сам износи у својим историозофским песмама и ону што се налази у преведеним Хорацијевим одама.

Miron Flašar

UEBERSETZUNGEN AUS HORAZ VON JOVAN STERIJA POPOVIĆ

Zusammenfassung

Einer der bedeutendsten serbischen Schriftsteller der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts, Jovan Sterija Popović (1806—1856), hat sich, soviel uns bekannt ist, erst in seinen letzten Lebensjahren der Arbeit an Uebersetzungen aus Horaz zugewandt. Diese seine Uebersetzungstätigkeit war zwar von keinem grösseren Umfang, ist aber, wie in der vorliegenden Arbeit aufgezeigt wird, von zweifacher Bedeutung: als ein Vorgehen das sich technisch von demjenigen der derzeitigen serbischen Klassizisten auffallend unterscheidet und als Zeugnis, dass dieser Dichter den Entschluss gefasst hatte eine in sich geschlossene Gedichtsammlung zusammenzustellen in der seine originalen Gedichte und seine Horazübersetzungen, aufeinander durch künstlerischen Formwillen abgestimmt, ein harmonisches und sinnvolles Ganzes zu bilden hatten.

Jovan Sterija Popović übersetzte in den frühen fünfziger Jahren zuerst acht Oden des Horaz (I, 22; II, 2, 3, 10, 14, 16, 18; III, 1). Vier von diesen Uebersetzungen veröffentlichte er auch einzeln, im Jahre 1852; und zwar gleichzeitig mit vielen seinen originellen, für die geplante Sammlung verfassten Versen. Die Gedichtsammlung wurde bald danach auch gedruckt. Im Jahre 1854, in Novi Sad, unter dem Titel *Davorje, pesnoslovni proizvodi u izboru*, mit der Bandbezeichnung I versehen, die ein zweites Bändchen in Aussicht stellte. (Für den zweiten Band — zu dessen Fertigstellung er nicht mehr gekommen ist — hat der Dichter einige weitere Uebersetzungen aus

²² *Davorje*, 82 (са ознаком II, 11). — Вид. и моје Студије о Стерији, 19. и 408.

Horaz verfertigt: aus den *Oden* I, 8 und aus den *Satiren* I, 1) Wobei Sterija, in dem ersten, veröffentlichten Band der Gedichtsammlung, jenen früher übersetzten Oden eine kompositionell hervorragende Stelle zuwies. Er hat sie, in geschlossener Reihe, zwischen zwei besonders umfangreiche originelle Dichtungen eingebettet, und zwar solcherweise, dass sie mit diesen zwei Gedichten den Höhepunkt der Sammlung bilden.

Um zu einem Verständniss der geschlossenen Struktur seiner Gedichtsammlung zu kommen ist es auch nötig darauf hinzuweisen, dass Sterija in der zum erwähnten Höhepunkt aufsteigenden Reihe von originellen Gedichten ein regelmässiges Abwechseln von historiosophischen und allgemein menschlichen, das Individuum betreffenden Themen als kompositionelles Grundprinzip durchgeführt hat. Auch die drei in den Höhepunkt der Sammlung eingebauten Themeinheiten zeigen dasselbe Prinzip auf. Nämlich, die in seiner Mitte stehende geschlossene Reihe von acht Odenübersetzungen bietet, als Ganzes, allgemeine moralphilosophische Aussagen über das individuelle Leben des Menschen. (Dies ist schon in den dazugesetzten Titeln zum Ausdruck gebracht: *Nevinost*, Redlichkeit, als *integritas vitae*; *Stedrota*, Freigebigkeit, als Fazit des Satzes, dass Reichtum an sich nicht glücklich, Habsucht unglücklich macht; *Cena života*, Wert des Lebens, mit der Empfehlung das Leben nicht zu schwer zu nehmen und im Erworbenen vernünftig zu geniessen; *O spokojnom životu* — Seelenruhe im Leben, mit der Empfehlung der *aurea mediocritas*; *Kratkost života*, Kürze des Lebens, als Paränese Jugend und Leben im Gedanken an das nahende Alter und den Tod zu geniessen; *O zadovoljstvu života*, Bescheidenheit im Leben, Seelenruhe und vernünftiger Genuss als Resultat des *vivere contentus parvo*; und zuletzt, mit ganz generellem Klang, *Pravila života*, Regeln für das Leben, gegen Begierde, Affekte, Todesfurcht gerichtet und auf das *desiderare quod satis est* hinweisend.) Die zwei umfangreichen originellen Gedichte des Sterija Popović die diese Reihe von Odenübersetzungen flankieren, sind dagegen historiosophischen, an geschichtlichen Geschehnissen exemplifizierten Themen gewidmet. Neben den Gehandelten Wechseln fallen aus der serbischen Geschichte werden, in kurzer Parallele, auch solche aus der Geschichte Roms und Athens ins Auge genommen. (Die zwei Gedichte entspreschen, im Umfang, ungefähr der Reihe von Odenübersetzungen. Sie tragen die Titel; *Srpski narod i njegova sudbina*, also — das Serbische Volk und sein Schicksal, und *Davorje na polju Kosovu* — Klagelied auf dem Amselfelde.)

Eine eingehende Analyse der geschlossenen Struktur von Sterija's Gedichtsammlung habe ich im dritten Teile und im Epilog meines Buches *Studije o Steriji* (SKZ, Belgrad 1988) vergelegt. Dort habe ich aufzuzeigen gesucht, dass der serbische Dichter seine Sammlung als eine sinnvolle Einheit konzipiert hat, und dass er seine originellen Gedichte zu seiner Auswahl und Uebersetzung von acht Oden aus Horaz in Bezug gestellt hat. In der vorliegenden Arbeit wurde dagegen eine Analyse der Uebersetzungen selbst, an deren Texten, unternommen, und der Beweis geführt es habe Sterija auch in der Wahl seiner Uebersetzungstechnik auf dasselbe Ziel planmässig hingearbeitet.

Es wurde hier auch in Betracht genommen, dass Jovan Sterija Popović schon zehn Jahre vor der Arbeit an seiner Gedichtsammlung

eine kurzgefasste, aber sehr präzise Theorie des Uebersetzens formuliert hatte. In seinem, erst vor einem Jahrzehnt aus der Handschrift veröffentlichtem Handbuch der Rhetorik hat er nämlich eine scharfe Grenze zwischen drei Kategorien gezogen: zwischen wörtlicher und freier Uebersetzung und Uebearbeitung. Es folgt schon daraus, dass Sterija einen völlig bewussten und plammässigen Entschluss gefasst haben muss, zur Zeit als er, bei der Arbeit an Uebersetzungen aus Horaz für seine Gedichtsammlung, aller Wörtlichkeit absagte und zur Technik des freien Uebersetzens und der Umarbeitung zuflucht nahm. Mittels einer systematisch durchgeführten Supstituierung der antiken und italischen Einzelheiten und Eigentümlichkeiten des Horazischen Textes durch solche aus dem Lebens- und Bildungshorizont seiner serbischen Leser, mittels einer Umarbeitung der Horazischen, oft ambivalenten und leicht ironisch gefärbten Aussage in einem ausgeprägt moralischem und durchgehend didaktischem Sinne, hat der Dichter Sterija, welter, eine Harmonisierung zwischen den in seine Sammlung eingebetteten Odenübersetzungen und seinen originellen Gedichten durchgeführt.

Dabei wurde in der hier vorliegenden Erklärung der Uebersetzungstechnik des Dichters Jovan Sterija Popović auch ein ausserhalb der Texte liegendes Argument zur Hilfe genommen. Es wurde nämlich in Betracht gezogen, dass Sterija im Kreise der frühen serbischen Uebersetzer von Horazens Poesie eine ganz abgesonderte Stellung einnimmt. Seine Vorläufer, die Klassizisten Lukijan Mušicki und Jovan Hadžić, sowie der nur wenige Jahre jüngere Uebersetzer Stevan Lazić, haben sich, gleichstimmig und konsequent, der wörtlichen Uebersetzungstechnik bedient. Und sie haben, dabei, auch alle Reallien und alle biographisch-antiquarischen Einzelheiten des Originals in ihre serbischen Uebersetzungen übertragen. So ist auch aus diesem Umstand zu erschliessen, dass Jovan Sterija Popović für sein abweichendes Verfahren einen ganz starcken Grund haben musste, und zwar in seinem Formwillen der auf die Bildung einer strukturell geschlossenen Gedichtsammlung, mit vielfachen, in ein Konkordanzfeld eingebauten inneren Bezügen ausgerichtet war.

Миодраг СТОЈАНОВИЋ

ВУКАШИН РАДИШИЋ — ПРВИ СРПСКИ (НЕО)ХЕЛЕНИСТ

У првој половини XIX столећа српска књижевност се креће између два стилско-књижевна пола, између класицизма и романтизма, између класичне традиције и српске фолклористике. Смештене између та два литерарна правца, српске књижевне и културно-историјске координате се уобличавају предметним и симболичним светом класичне музе и виле из народне поезије. Отуда је ово једно од најразуђенијих раздобља српске књижевности која „нема ни назива ни утврђеног књижевно-историјског статуса... У стилском погледу епоха је хетерогена. У њој напоредо, понекад код истих писаца, коегзистирају разни стилски правци“.¹ Насупрот сентиментализму који се нашао у опадању, успех доживљава класицизам Лукијана Мушицког и његових подражавалаца. Но и код њих, опредељених класициста, откривамо предромантичарске и романтичарске црте. Књижевна превирања код нас у овом раздобљу крећу се, дакле, између два супротна стилска правца, са очигледном тенденцијом развоја од класицизма ка романтизму.

. — .

У културном животу Кнежевине Србије тридесетих година прошлога столећа и њене тадашње престонице Крагујевца збио се најзначајнији догађај — оснивање крагујевачке гимназије. Први наставнички кадар ове школе сачињавали су оснивач Димитрије Исајловић и њен први професор Атанасије Теодоровић, обојица из „прека“. У овај круг првих професора крагујевачке гимназије и доцније Лицеја долазили су накратко и заувек одлазили и такви педагози као што су били Григорије Новаковић и Петар Радовановић, родом Новосађани, затим

¹ Ј. Деретић, *Алманаси Вуковог доба*, Београд, б. г., 11.

Исидор Стојановић из Старог Бечеја и Вукашин Радишић, рођен у Батајници 1810. године.

Од свих професора у овој школи посебно леп наставнички углед су уживали Димитрије Исајловић и Вукашин Радишић. Они су се, за своје време, успешно огледали и у научним, књижевним и преводилачким подухватима. Посебно је многе и неретко успешне преводилачке покушаје чинио Вукашин Радишић. У основи преводилачког и свеколико његовог наставничког и књижевног деловања биле су и до краја остале античке, превасходно хеленске и неохеленске студије. На путу књижевности која се рабала, класицистички оријентисано књижевно перо Вукашина Радишића остало је до краја окренуто минулом раздобљу.

Није нам познато шта је све Радишић учио. На једном месту сам каже да је провео „пуну девет година у изучењу како грчког, тако и јелинског језика.“² Поузданих података о томе нема, али се зна да је двадесетих година прошлога столећа у Земуну учитељевао познати Георгије Захаријадис, све до 1824. године, када је прешао у грчку школу у Шапцу. До тада је у Земуну предавао грчки језик, па се међу овдашњим његовим ученицима могао наћи и сâм Радишић. Ово тим пре што се његов потоњи педагошки рад и писање уџбеника грчког језика крећу утрвеним стазама и готово истоветним правцима како их је видео и назначио Захаријадис у својим уџбеницима и речницима грчког и грчко-словенског језика. У Земуну је Радишић још провео шест година као приватни учитељ грчког језика, што није тешко разабрати из његовог *примечанија* уз превод Продромове *Галеомиомахије*.³

Кад је кнез Милош 22. августа 1836. наредио да се у крагујевачкој гимназији предаје грчки језик, Радишић му се из Земуна, 27. септембра исте године, обратио с молбом да буде постављен за професора овога новоуведеног наставног предмета. У молби је навео да је „рођен Србин и следователно рад и жељан милом роду послужити“ и да је вичан грчком језику, јер пуне три године учитељује „на јелино-грчком језику“.⁴ Кнез је уважио његову молбу.

У гимназији је Радишић једно време предавао грчки језик у свим разредима, а онда је морао да предаје и друге предмете у „класи поетике“. Уводно Радишићево предавање из поетике, одржано у најстаријем гимназијском разреду, 6. октобра 1839, спада у област критике и књижевне теорије. Он га је потом објавио као посебан чланак под насловом *По-*

² *Споменица Мушке гимназије у Крагујевцу 1833—1933*, Крагујевац 1934, 230^{вз}. Даље наводим: *Споменица*.

³ „Голубица“, 1840, II, 233. Радишић овде бележи да је „још у Земуну бивши, превео за љубов и забаву премиили моји ученика, код који сам у кући пуни шест година провео“.

⁴ *Споменица*, 230^{вз}.

буда мојим младим слушатељима поетике („Голубица“, 1840, II, 15—24). Предавање „садржи сликовиту, алегоријску представу поезије, неку врсту митолошке географије поезије са четири митске горе поезије: Парнасом, Хеликоном, Пиероном, Пиндом“.⁵ Наиме, после уводних стихова упућених ученицима као питање — да ли знају значај поетике, Радишић у дугим реченицама, присутим класичном фразеологијом, са пуно митолошких имена, грчких изрека и својих стихова, објашњава значај поетике. При томе, он додирује број четири и истиче његов чудан значај, још при стварању света. Јер, бог је, по учењу јонских филозофа материјалиста, створио четири ствари: воду, огањ, ваздух и земљу. Година има четири доба... Па онда, Христос је своју науку поделио на четири јеванђеља. И најзад, тај број се јавља у поезији, која је „свој велесјајни град поставила на четири високе горе, на четири главне њене части, тј. на гори Парнасу, или части лиричкој, тј. песеној и духодражној; на гори Еликону, или части дидактичкој, тј. поучителној; на гори Пијерону, или части епическој, тј. приповедателној, и на гори Пинду, или части драматическој, тј. представителној“ (II, 20). У одговору на питање — шта ће ученици наћи кад се попну на те горе, Радишић даје карактеристике четири врсте песништва. Своје предавање он завршава жељом да међу његовим ученицима влада „братска љубав, слога и вредноћа“, па да „срећно, полезно и славно кроз сјајне дворе Муса пробу“ (II, 24); при томе наводи један стих из Теокритових *Идила*.⁶

За свој предмет, грчки језик, Радишић је саставио уџбеник *Грчка читаоница за употребљеније српске младежи*, објављен у Београду, у Књажеско-српској типографији, 1837. године.⁷ Из упоредног грчког наслова: Ἀναγνωστάριον εἰς χρῆσιν τῆς τῶν Σέρβων νεολαίας — сазнајемо да је аутор био учитељ савременог (оновременог) грчког језика — τῆς σήμερον Ἑλληνικῆς γλώσσης ἐν τῷ Ἡγεμονικο-Σερβικῷ Γυμνασίῳ τῆς Κραγουέβτσης. У речи Σερβικῷ β има знак циркомфлекс ^ . У белешци, Радишић упозорава на то примедбом: „У овој књижици, гдегод писмо β, има над собом овај (^) знак, нека се чита, као латинско *b*, или српско *б*.“ У литератури се то нарочито истиче као Радишићева новина „знаменита и похвале достојна“. Радишић је, како се каже, поставио Грцима правило, како треба унапредак да пишу реч

⁵ Ј. Деретић, *op. cit.*, 181.

⁶ Θεοκρ. Idyl. 16—58.

Ἐκ Μουσῶν ἀγαθὸν κλέος ἔρχεται ἀνθρώποισι.

„Од Муса' лепа слава долази људ'ма!“

⁷ Тих. Р. Борбевић, *Из Србије кнеза Милоша*. Културне прилике од 1815. до 1839. године, Просвета, Баштина 5, Београд 1983, 85; Гликерија Вури, *Почетак предавања грчког језика у српској гимназији за време кнеза Милоша*, Историјски часопис у Београду, XXIV, 1977, 293—300.

Србија, „односно како да читају глас β, који су они догле читали друкчије“.⁸

На полеђини насловног листа Радишићеве грчке читанке наведена је Доситејева мисао из *наравоученија* треће басне о значају учења грчког језика: „Ови ми је језик, вели Доситеј, од младости мио, и рад бих да се многима од наших младића смили.“⁹ Читанка, иначе сва на грчком језику, почиње пословичним насловом ΓΥΧΗ ΑΓΑΘΗ, иза кога следи алфавет. Садржина уџбеника је подељена на девет поглавља означених алфаветском мајускулом (Α', Β', Γ' итд.). У првом делу су вежбе за читање на кратким реченицама — Ἀνάγκησιν ἐν μικραῖς περιόδοις, а у другом су „смесице“ забавног и шаљивог садржаја (Ἀστεῖα). Трећи део, из Диогена Лаертија доноси избор текстова и изрека (ἀποφθέγματα) седморице мудраца и других хеленских мислилаца — Солана, Питака из Митилене, Бијанта из Пријене, Перижандра из Коринта, Клеобула из Линда, Анахарсида, Сократа, Платона, Диогена, Зенона, Клеанта, Исократа, Демостена. У четвртном делу су причине из Елијановог дела *Varia historia*, а у петом — животописи и изреке из Плутархових упоредних биографија. Шести одељак обухвата Ескинов спис *Ο ὄρλινη*, дијалог између Сократа и Филона, што представља извод из Сократове филозофије. Седми део, под насловом *Βοη*, доноси Радишићев превод из филозофских дијатриба Јована Стејића. У осмом делу је преведен чланак *Ο љубави*, из Доситејевих *Совјета здраваго разума*. Последњи, девети одељак Радишићеве грчке читанке доноси четири песме Георгија Сакеларија, новогрчког песника чнји стихови припадају преромантизму и неокласицизму.¹⁰ Посебну целину чини грчко-српски речник.

Као сарадник многих ондашњих листова и алманаха, Радишић је у њима објављивао своје бројне преводе, оригиналне чланке и песме. У „Магазину за художество, књижевство и моду“ (1839) објавио је чланак против Милована Видаковића, који није наишао на леп пријем. Исти Магазин за 1839. доноси и чланак *Нешто о нашој музици*,¹¹ потписан иницијално са В., али се сматра да му је Радишић аутор. У напису се говори о гуслама и певању уз њих. За гусле се вели да би се „по виду своје на виши степен . . . дотерати могле“. Наш народ је, говори се даље, најмузикалнији у свету, „као да су Аполо, Линус и Орфеј Србина самог наследником њини дивни знања поставили“.¹² У чланку, дакле, има митолошких имена, која је Радишић иначе волео често да употребљава.

⁸ *Споменица*, 230^{1в}.

⁹ Упор. Д. Обрадовић, *Сабрана дела*, I, Београд 1961, 414.

¹⁰ К. Θ. Δημαρά, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἀπὸ τις πρῶτες ὡς τῆν ἐποχῆ μας. Τέταρτη ἐκδοση*, ΙΚΑΡΟΣ 1968, с. 180—184.

¹¹ П. Поповић, *Милован Видаковић*, *Годишњица Н. Чупића*, XLI, 75.

¹² „Магазин“, 1839, бр. 6.

Радишић је аутор чланка вуковске оријентације — *Мисли о српском језику с одговором на: високоученог господина Димитрија П. Тирола мњеније о употребљенију страдатељне честице „се“* (Ураниа 1838, 187—201). „Радишићево становиште је, примећује Ј. Деретић, у суштини вуковско; он се залаже за чистоту народног језика, за његово одвајање од словенског језика, за обogaћивање књижевног језика речима из простонародног говора итд.“¹³

Поезија В. Радишића је плод двоструке традиције: класичне, лукијановске, и народне. Класицистичком правцу припадају његове оде — Димитрију Давидовићу (Голубица, 1840, II, 129—133), Јовану Стејићу (II, 134—137), *Ода попечитељству просвештенија* (Голубица 1839, I, 169—171); неколике сатиричне песме, нпр. *Ругачу поезије* (Голубица, II, 137—138); *Ода радодјелцима и радопилцима* (Голубица, I, 198—201); једна песничка козерија — *Мој прелазак преко Црног мора* (Голубица, 1841, III, 189—194). Све ове песме спеване су у класичном метру, у алкејској строфи претежно; испеване су не само у класичној метричкој форми него и у тематици и фразеологији. Од страних утицаја на његову поезију најзначајнији је утицај хеленског лирског песника Анакреонта и анакреонтске поезије. Једну од својих песама и сам назива анакреонтском — *Моја женидба* (Голубица, 1841, III, 194—197); у њој се меша хеленско и народно, митолошка лица и српска народна имена.

На примеру Радишићевих *стихотворни производа*, оновремено оштро критичко перо Борћа Малетића сматра да „ни једна, међ свима струкама књижевства нашег, није тако забачена и у слабој цени, као стихотворства“.¹⁴ Ово је стога што су ондашњи песници погрешно мислили да за изражавање својих осећања нису потребна познавања било каквих правила, јер песнику „сама чувства његова за правило служе“. Малетић тражи дијалектичко јединство између природне обдарености и познавања песничких правила, теорије поетике (*ars poetica*). Отуда и онај његов строги суд о Радишићевим стиховним производима; „они су — вели Малетић — тако без сваког укуса, без поетическе лепоте и унутрашње вредности“...¹⁵ Стављајући под лупу критике Радишићеве стихове, он критикује све такве песничке саставе у српској поезији свога времена. „Слабо које дело — додаје Малетић — друго што за предмет свој има, до једне чувствености и простог увеселенија; ни у једном пак не показује се карактеристическа черта правог стихотворца...“

¹³ Ј. Деретић, *op. cit.*, 152.

¹⁴ „Подунавка“, 1844, № 2, 5; критика је објављивана у више наставака: Б. Малетић, *Критическиј преглед стихотворни производа г. Вукашина Радишића*, Подунавка, 1844, № 2, 5—7; 11—12; 15—16; 19—20; 26—28; 30—32; 35—36; 40, 42—43.

¹⁵ Исто, 11.

Сила уображенија у стихотворству сама по себи није никад ништа у стању произвести, ако ју разум не руководи. Она мора узајамно с разумом дејствовати; овај несме безусловно сили уображенија законе полагати, а ова опет несме се од владе разума безусловно отргнути и као самостална, самостварајућа сила показати. У сагласију обе силе показује се важност и вештина стихотворца; одржава се пак сагласије обе силе..." (Подунавка, 1844, № 2, 11—12).

У Радишићевом преводу са славеносербског на протонародни језик — спева Атанасија Стојковића о брачној љубави (Голубица, 1843. и 1844, V, 115—126), занимљива је његова патриотска напомена илустрована гномом из Софоклове Антигоне.¹⁶

Класични писци антике представљају значајну новину у преводилачкој оријентацији В. Радишића и других књижевних посленика у Србији његовог времена. Радишић је преводио углавном хеленске и неохеленске писце. Своје преводе је штампао махом у Уранији Д. Тирола, Голубици Григорија Возаровића, у Додатку к Српским новинама, док су неки објављени постхумно у Гласнику Друштва српске словесности. У њима је често у наставцима објављивао преводе Сократових дијалога из Ксенофонта¹⁷, постхумно објављених у посебној књизи.¹⁸ Ту су затим стиховани преводи готово свих Анакреонтових ода, по једна идила песника Биона и Мосха („Голубица“, 1840, II, 234—236), *Химна Зевсу* стоичара Клеанта (III, 196—202), из његових текстова о природи богова — *de natura deorum*, сачуваних код Стобеја (Ecl. I, 1, 12, p. 25, 3. Kleanthous). Следи

¹⁶ По узору на Доситејева наравоученија, Радишић своје рационалистичко виђење патриотизма поткрепљује и другим хеленским, латинским и народним пословичним мислима. „Има у Елини — примећује Радишић — стара пословица: 'Α αθής ψυχής πάσα ἡ πατρίς' коју су Латини овако истолковали: *Ubi bene, ibi patria*; а ми Срби можемо је сравнити с нашим оном речју: „Куда' год сунце тече, свуда' се лебац пече.“ Но ове пословице нису изрекли људи, који љубе своје отаџбине, и којима је: кућниј праг планина,“ већ којекакве скитнице и Номади, који су, као и њина марва, онде држали, да је бољј живот, где расте већа трава. Ево како грађанин и пријатељ праотаџкога гњезда Софоклеј, побућен против родитеља и похвалитеља ове пословице у својој Антигони стр. 182, виче:

Καὶ παῖδων, ὅτις αὐτὸς ἦς αὐτοῦ πατρός
Φίλον νοῖσει, τοῦ οὐ οὐδα οὐ λέγω.

Ко ми од своје отаџбине ког' другог за већег пријатеља држи, тога ја ни за што не држим!“ (Голубица, 1834. и 1844, V, 120).

¹⁷ *Два Сократова разговора* Радишић најпре објављује у Уранији (1838) које је „за оглед“, како каже, „у Србско руко преобући наумно“, (стр. 123).

¹⁸ *Ксенофонтове знаменитости* или Ксенофонтом запамћене Сократове науке, преведене с Елинскога на Србски језик од В. Р., издао Друштво Српске Словесности, Београд 1853. Друштво је тако испунило његову последњу жељу да се ова књига „на полуз учеће се у Србији младежи наше употреби“ (Српске новине, 1843, № 102).

затим једна Тиртејева елегија (Голубица, 1843. и 1844, V, 113—115), комични дијалогски спев Теодора Продрома, византијског песника из XII века,¹⁹ слободан превод Похвале Армодију и Аристогитону (Подунавка, 1844, № 31, 121—123), двојици поштених и правдољубивих атинских грађана који су, у време тираније Хиџије и Хипарха, један другома задали тврду веру да сваку неправду, било коме од њих двојице учињену, сматрају као сопствену али и општу, и да се сложио за то свете, како су то и чинили. Од значаја су још и две краће песме — *Сазаклеће* и *Убоденик* („Уранија“, 1838, 142—144), хваљеног грчког фанариотског песника Атанасија Христулоса,²⁰ и још пет филозофско-просветитељских и научних чланака и расправа новогрчког просветитеља и филолога Адамантиоса Кораиса, ученика Јеротеја Дендрина у Смирни, у млабој класи али у исто време када и наш Д. Обрадовић.

У токовима „ромејске и србуљске писмености и просвете“ Доситејево и нарочито Кораисово просветитељско дело доживљавало је свој континуитет и у нашој рецепцији, управо у низу популарних написа и превода самог Вукашина Радишића.

„Адамант Корај био је и остаје новиј Сократ нове Јеладе. Он је провео свој живот у Паризу, откуда је свој род свачему научио“, приметио је Радишић у краћем биографском напису о новогрчком просветитељу.²¹

Знајући да се Грци у ропству под Турцима нису могли научити покоравану законима, и да би своме народу улио здрава начела законитости и правде, Кораис је превео тада славно дело италијанског научника и реформатора кривичног права Цезара Бекарија *О злочинствима и казнама*,²² и свој превод је штампао 1802. године. Из Кораисовог предговора овоме преводу Радишић је превео одабрана места под насловом *Адаманта Кораја речи Јелинима о науци и просвети*.²³

¹⁹ „Голубица“, 1840, II, 213—233; Омиров *Бој жаба са мишеви* и Продромов *Бој мишева с мачком*. Превод с јелинскога. Панчево, Народна библиотека Браће Јовановића, књ. 40, 27—52.

²⁰ Више о А. Христулосу (Касторија, 1772—1847, Букурешт) вид. и N. Samariano, *Athanasios Christopoulos sa vie, son oeuvre littéraire et ses rapports avec la culture roumaine*, Institute for Balkan Studies — 192, Thessaloniki, 1981; на страницама 324—327. су факсимили насловних страница прва три издања његове лирске поезије (ЛУРИКА): венецијанско (1811), крфско (1814) и бечко (1818). Које је од њих Радишић имао у својој библиотеци или га је само користио остаје задатак даљих истраживања.

²¹ В. Радишић, *Адамант Корај*, Додатак к „Србским новинама“, 1842, бр. 6.

²² Упор. В. Борбевић, *Грчка и српска просвета*. СКА, Београд 1896, 173.

²³ „Голубица“, 1824, IV, 43—56; у напомени Радишић додаје да је ове Кораисове речи нашао у првом издању књиге „Βουχαρίου τ ἐπὶ ἀδικημάτων καὶ ποινῶν, почевши од стране α до краја предговора; упор. Μ. Θ. Λάσκαρις, Σέρβος μεταφραστὴς τοῦ Κораῖ. Ὁ Βουχαρίων Ράδισιτς, Ἑλληνικά, VI (1933), 78—80.

Кораис овде види Грке свога времена како уверени у вредност науке и просвете „са свих страна врве у просвећену Европу да стекну ону просвету којом су њихови преци за живота свога просвећивали друге народе“. „Прво семе и основе науке које данас просвећују Европу, изградила је, драги моји једнородци, — каже Кораис — наша мила отаџбина, и сачувала нам их у књигама наших јелинских списатеља... Сетите се — наукољубиви младићи Јеладе — да сте потомци Хомера, Аристотела, Платона, Демостена, Тукидида, Софокла и других...; да ли који од данашњи народа има такве претке, какве ми имамо, и примере добротинства и мудрости у једно сливене, колико читамо у списима наших предака...“ Обраћајући се младим Грцима који по Европи — како преноси Радишић — „као пчеле сакупљају корисно цвеће да оплету венац, којим ће им се овенчати и глава и отаџбина...“ Кораис не може а да их још не опомене: „Чујте добро, љубимци Муса, младићи Јеладе... Ви сте данас ученици. Сутра ћете постати научници и учитељи Јеладе. А није далеко време кад ће отаџбина потражити од вас и законе. Како ћете дакле друге научити правди и добротинству?... ако будете (ходали) по мрачном лавиринту незаконитости?“²⁴

Књижевни, филолошки, научни и политички рад Кораисов до 1805. године био је само припрема за његово главно дело *Јелинску библиотеку*. Надајући се да ће читање и проучавање старих хеленских класика надахнути ондашње Грке осећањем сопственог напретка, Кораис је у *продрому*, предговору планиране *Јелинске библиотеке* изнео своје мисли о грчкој просвети и о грчком језику, јер је — по њему — језик најважније средство за народни препород. „И ако су гдекоје од Кораисових мисли — примећује Владан Борђевић — нарочито уколико се тиче грчке граматике, данас, после великих напредака лингвистике, застареле, опет Теријан има право кад каже да су оне Кораисове мисли без приговора најважнији и најсавршенији књижевни споменик о реформи грчке просвете и језика, који је написан од пада Цариграда па до васкрса Јеладе...“²⁵

Извод из Кораисовог предговора *Јелинској библиотеци* превео је на српски језик, опет нико други него Вукашин Радишић, под насловом *Беседа Адаманта Кораја к Јелинима, који су викали на философију*.²⁶ Полазећи од тога да се „философија занима око поправљања не само ума, но и воље човекове“. Кораис наводи мишљење теолошког писца и философа Климента Александријског, из прве књиге његове педагошке библиотеке: „Занста за најпоглавитију ствар определили су фило-

²⁴ Исто, 48—49.

²⁵ В. Борђевић, *нав. дело*, 188—189.

²⁶ „Голубица“, 1843. и 1844, V, 60—79; и овде нас Радишић упознаје да је беседа из Кораисових *Prolegomena* уз књигу Πρόδρομος Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης (Парис 1805).

софију, за пословање око правичности здравога разума...“ „Тако је извесно — наставља Кораис — да без философије ниједан део науке и уметности, ниједан подухват људски не може се почети нити добро извести до краја, да су наши преци (тј. Грци) називали философију свеобухватном људском науком, тј. теоријом и праксом свих скупа за људски живот потребних ствари...“ Овај панегирик философији Кораис пише зато што: „Налази се у Јелади Јелина, који су напунили недра камењем, и, попевши се на вероисповед, као на какав висок камен (као што они веле), каменишу безчовешно философију, да јој забране улазак у Јеладу.“²⁷ Кораис, наиме, долази до уверења да се без философије ниједна наука не може лако предавати и довести у савршенство. Због свега тога, он хвали философију не били натерао њене хулитеље „да баце из руку камен“, и да се смилују на своју отаџбину која се тек почела дизати из таме. Кораис мисли на оне који философију сматрају противницом вероисповести, а не знају да је циљ философије да ослобађа људе од сујеверја, да им открива истину ствари, да их учи добротинству, тј. таквом поступању без кога би вероисповест била бескорисна.²⁸

Исократове беседе и писма, тог чувеног учитеља и најбољег представника свечаног беседништва у Перикловој Атини, крајем V века ст. ере, издао је Кораис у две свеске 1807. године. И овај избор беседничких текстова Кораис је зналачки извршио, како према језику тако и по родољубљу њиховог аутора, јер Исократ је један од оних античких философских писаца код кога је љубав према отаџбини у истој сразмери са љубављу према народној просвети и науци. У избору и обради Исократових списа посебно је у науци хваљена Кораисова филолошка спрема и смисао да рекогносцира изворни текст рукописа, да га опреми драгоценим тумачењима и ученим примедбама. Управо све те појединости српском читаоцу саопштава Вукашин Радишић у напису *Адаманта Кораја наука о ослобођењу своје отаџбине*.²⁹

После Исократових беседа Кораис је издао Плутархове *Упоредне животописе*, у шест свезака (1809—1814). Из предговора петој свесци Вукашин Радишић је извео свој чланак *Адаманта Кораја наука новим Јелинима о просвети, предавању наука, на мало и о језику*.³⁰ У овом тексту доминира мисао: „Кад покрет просвећивања постане јак и постојан, тј. када овлада великим делом народа, онда помало и они који га

²⁷ Исто, 63.

²⁸ Исто, 63—65.

²⁹ Исто, 79—82; ова наука садржи се од речи до речи у Кораисовим *Prolegomena* за Исократата, стр. ξγ-ξδ-ξε (ed. Athenis, 1840).

³⁰ Исто, 42—59, уз напомену да је Кораис овај текст „написао и печатао на место предговора у петој части свога изданија Плутархови Παράλληλων”.

уствлајају, најзад буду приморани од оних бројнијих, да се и сами покрену, или да онима на пут не стају.“ Наиме, уколико се народна просвета више шири и напредује, народни просветитељи постају све потребнији и кориснији. Јер, ако један учитељ предаје више научних области, онда је то само прека нужда. Кораисова је жеља да дође дан када ће и Грчка, као и просвећена Европа, имати за сваки део појединих наука посебног учитеља. А овај период није далеко, или боље речено — већ је наступио, сматра Кораис.

Критичко издање неких хеленских писаца који нису ушли у планирану Кораисову *Јелинску библиотеку*, иако међу њима има и правих споменика филолошке учености, издавао је Кораис посебно, под скромним називом „ПАРЕРГА“ (*Узгредна дела*).³¹ Друга свеска *узгредних* издања, објављена 1810, садржи Езопове *Басне*, са освртом на све до тада познате басне из старине и прегледом састављача басана до у касно византијско доба. Из Кораисовог предговора Езоповим баснама Вукашин Радишић преноси *Критичноне житије баснотворца Есопа и његови басниј*.³² Из њега сазнајемо најпре Кораисов одговор на ова питања: 1) да ли је Есоп писао своје басне, или их је само причао; 2) ако их је писао, да ли су и данас такве како их је сâм бележио и 3) да ли је било и других баснописаца пре Есопа? — Тек онда долази преглед издања есопских басана, почев од Акинсијевог из 1480 (144 басне) — да споменемо само најбоља и најпотпунија — преко Невелетовог (1610), до Хадсоновог (Hudson 1718), које је затим прештампао Хауптман (Lipsiae 1741). Од свих ових, Кораисово издање, објављено 1810. године, је најпотпуније (садржи 426 басана) и најтачније („haec editio omnium merito habetur“).³³ Кораис се осврће и на калуђерске басне из средњег века, жестоко критикујући њихове епимитије. Уз Кораисово мишљење да морална поука „треба да је сразмерна басни, тј. таква какву сваки може измислити и закључити чим чује басну“, Радишић осећа потребу да брани Доситејева дугачка *наравоученија*, па додаје: „чујем где Корај из покоја вечности за ово правило довикује: нека је мудроме Србину и старини просто не слушати ме, кад уме разводити оне пабасне.“³⁴

Кораис и није правио избор басана, већ је у своју збирку често за исту верзију уносио по неколико веома сличних па и рђавих текстова. Зато Радишић овде примећује да му и није био посао да преводи басне, „а кад би . . . срећа била, те би се какав познији у јелинском језику извештени Србин, тео потрудити и све нам ове Езопове басне превести, он ваља да бира у

³¹ В. БорЂевић, *нав. дело*, 200.

³² „Гласник Друштва србске словесности“, 1852, IV, 32—74; превод из Кораисовог предговора за Езопове басне штампан је постхумно.

³³ В. БорЂевић, *нав. дело*, 201.

³⁴ „Гласник“, 1852, 66.

онима, које имају двострук и трострук напис и начин, која је ствар лепша и која је верније сачињена по правилима баснотворенија, па ону једну само да преводи на српски“.

Корансова *Јелинска библиотека* с продромом имала је 17, а *Узредна дела* (Πάρρητα) — девет свезака међу којима су се 1824. појавили и Плутархови политички списи (Τὰ πολιτικά). Из предговора овој књизи Радишић доноси одломак *Адаманта Кораја новим Јелинима наука о театру*³⁵. Текст се у целини своди на разговор измишљених лица о институцијама корисним за народно просвећивање, а Радишић га је превео, како и сам каже, „верно према извору, без икаквог изостављања, додавања или измене“.

Радишић је, према томе, био верни гласноша и популаризатор изворне Корансове мисли, свугде подвлачећи да нема ниједног Корансовог списка који не би и Србима био од велике користи. А све оно што је новогрчки просветитељ говорио о хеленском и новогрчком језику, о ширењу науке и просвете, могло је бити у оно време дивно правило и за српске раднике на језику и народном просвећивању.³⁶

Појава Анакреонтових песама у два алманаха Уранији и Голубици, по мишљењу Ј. Деретића, „представља освежење у до тада изразито дидактички и рационалистички наглашеној поезији српског класицизма.“³⁷ Сам преводилац био је у недоумици да ли тако раскалашног песника треба представљати српским читаоцима. Радишић је, наиме, најпре у Уранији (1838, 138—141) објавио само три Анакреонтове песме. У напомени каже да је све оде „посрбио“, али је само ове три могао „у свет пустити“, јер „наопаки је у осталима раскош, па, велим, да је за њи још рано, док не будемо више полезнога набили.“³⁸ У истој недоумици око објављивања раскалашних Анакреонтових песама преводилац је био и доцније када уз преводе у првој књизи Голубице (233—249) поново каже: „Но сад, мислећи да оне тим њиним раскошом могу човека веселити те и тако му од неке користи бити, ево ја, али опет не све, но само 22 шаљем милом роду моме у госте! — Да се оде ове не дају карати ни осуђивати то ће сваки живи признати, кад му се да на знање да

³⁵ „Голубица“, 1842, IV, 62—79. Овај дијалог Коранс је штампао 1824. године у Паризу као предговор тада објављеној књизи: Πλου:άρχοντά πολιτικά. „Кад би моји читатели били вешти Корансовом језику — вели у белешци Радишић — и имали речену његову књигу, могли би се уверити, да сам ја ову науку о театру из оног Разговора — од стране 111 до 121 — превео по свој верности подлинника без икаквога одметка, дометка и измене.“

³⁶ М. Stojanović, *Adamantios Korais chez les Serbes*, Revue des études sud-est européennes, X, 3, p. 518, Bucarest, 1972; Исти, *Адамантиос Коранс у токовима српског просветитељства*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 10/1, 311, Београд 1981.

³⁷ Ј. Деретић, *нав. дело*, 160.

³⁸ „Уранија“, 1938, 141.

је њи и сам покојни наш митроносни жарки певац Ј. Мушцуки не само радо читао и њима се забављао, но неке од њи и на црквенославенски превео и у Сербским летописима обнародио!³⁹ — А вредност њину ваљда зна и наш г. М. Светић, кад ме је негде у разговору с њиме и он опоменуо да је издам“ („Голубица“, 1839, I, 249).

Преостале Анакреонтове песме Радишић је превео и објавио у IV и V књизи Голубице (1842, 203—215, 1843. и 1844, 101—112). Његова закључна напомена, значајна за схватање поезије и укуса тог доба, у целини гласи: „Ја сам... посрбљена издао старога јелинскога лиричнога поету Анакреонта. За сада опомињем читатеље да Анакреонт није човек кога мислима и песмама треба забављати један новорођени народ, као што је данас српски, коме су нужне других људи друкчије мисли. Али, кад сам га у мојој младости једанпут већ посрбио, нисам га сад у зрелијим мого сажећи, које што ми савети разумни наших неких Срба нису то дозвољавали, а које што Анакреонт и није тако лош само кад се узме с удесне стране. Кад будем целог Анакреонта у засебној књизи издао, онда ћу ја њега за српство, снабдевши га нужнима поправкама и вернима изјасњењама, справити угледнијим. Да, онда ћу ја превидне на њему многе бодље окресати и угладити га тако да он неће имати чим бости и врећати но, по своме званију, безазлено само увесељавати“ (1843. и 1844, 112). Посебно издање најављенога превода Анакреонтових песама никада се није појавило.

Уз сваку оду Радишић је навео под којим се бројем налазила у издању из кога је преводио. Податак веома значајан и драгоцен за утврђивање непосредног извора. Наиме, Радишић редослед Анакреонтових ода, према Тојбнеровом и неким другим новијим, углавном грчким издањима, тече знатно другачијим током. Полазећи од тога, остао нам је методолошки једино исправан приступ да трагамо за издањем *Anacreontica*, пре појаве њиховог превода на српски језик. Трагање је, надамо се уродило плодом онога часа када смо дошли до малене збирке под насловом *Anacreontis carmina* у издању *Corpus poetarum Graecorum ad finem optimorum librorum edidit Godofredus Henricus Schaefer, Lipsiae 1811*. Са редоследом ода у овом издању у потпуности се поклапа Радишићево обележавање. У његовом преводу, доиста, има неких недоследности у употреби грчких митолошких имена; тако се, уместо Ерос јавља Амор, уместо Афродита — стоји Венера. Али то не значи да је Радишић преводио с латинског језика. Ово тим пре што се у преводу исте песме упоредо јављају и грчка и латинска имена. То се, наравно, може објашњавати Радишићевим класицистичким образовањем, али и другим утицајима. Овде непосредно мислимо на белешке *Ad Anacreontica poetae* на крају Шеферовог

³⁹ А. Мушцуки, *Стихотворения*, III, 163—164.

издања. Издвајамо само две појединости које је Радишић могао усвојити преко латинског коментара. Тако уз један Анакреонтов стих са грчким именом *Eros*, у коментару стоји латинско — Амор. Још је занимљивији код Радишића латински изговор *Cibebe* грчког имена *Кибебе*, Анакреонтове драге. У латинским белешкама за ово име налазимо да се оно јавља двојако „*Cybebe sive Cibebe*“.

Ако је, напослетку, ово Шеферово издање Анакреонтових ода непосредан предлог Радишићевим преводима, онда смо на путу да утврдимо још и то да је ово лајпцишко издање Анакреонта из 1811. прва и за сада једина позната књига, од укупно 95 свезака колико их је, пред своју смрт децембра 1843, Радишић поклонио Лицеју као први књижни фонд потоње Универзитетске библиотеке. Зна се, наиме, да су ове књиге 1905. године доживеле судбину растурања по семинарским библиотекама. Овај примерак лајпцишког издања Анакреонта чува се у Семинару за класичну филологију Филозофског факултета у Београду. Надамо се да је ово само почетак реконструкције Радишићеве личне библиотеке. Остаје отворено и питање евентуалног утицаја Радишићевих превода Анакреонта на српско песништво тог доба, затим његов допринос упознавању Срба са једним од најзначајнијих жанрова филозофске прозе, са сократским дијалогом, преко Ксенофонових *Успомена о Сократу* и популарно-филозофских и ерудитских чланака новогрчког просветитеља Кораиса. Када све то буде прешло оквире оваквог саопштења, биће јаснији значај Радишићеве оријентације на античку мисао и књижевност и његово упућивање српског читаоца на хеленску и неохеленску културу.

Miodrag Stojanović

DER ERSTE SERBISCHE (NEO)HELLENIST — VUKASIN RADISIC

Zusammenfassung

Die erste Hälfte des XIX. Jahrhunderts ist eine der vielschichtigsten Zeiten der serbischen Literatur. In ihr koexistieren parallel, manchmal bei den gleichen Dichtern, unterschiedliche Stilrichtungen. Zu diesem Kreis serbischer Dichter gehört auch der ungenügend bekannte und noch weniger erforschte Aufklärer, Klassiker und Romantiker zu gleicher Zeit — Vukašin Radišić (1810—1843).

Radišić begann seine pädagogisch-aufklärerische Arbeit 1836 als Professor der griechischen Sprache am fürstlichen Gymnasium in Kragujevac. Für sein Fach, Griechisch, erarbeitete er ein Lehrbuch *Grčka čitanka za potrebu srpske mladeži* (Belgrad, 1837) (Griechisches Lesebuch zum Gebrauch der serbischen Jugend). Der Inhalt des Buches ist in neun Kapitel geteilt, die durch alphabetische Großbuchstaben

gekennzeichnet sind. Im ersten Teil sind Leseübungen mit kurzen Sätzen und im zweiten gemischte Texte mit unterhaltendem und komischem Inhalt. Vom zweiten bis zum sechsten Kapitel bringt Radišić eine Auswahl von Texten und Aussprüchen der sieben Weisen und anderer hellenischer Dichter und Philosophen. Der siebte Teil unter der Überschrift »Bog« (Gott) ist eigentlich Radišićs griechische Übersetzung der philosophischen Diatriben von Jovan Stejić. Im achten Abschnitt übersetzte er Dositejs Traktat *O ljubavi* aus dessen *Sovjeti zdravago razuma*. Der letzte, neunte Abschnitt dieses Griechisch-Lesebuchs enthält vier Gedichte von G. Sakelarios, einem neugriechischen, neoklassizistischen Dichter. Eine besondere Einheit des Lehrbuches bildet ein griechisch-serbisches Vokabular.

Als Mitarbeiter vieler damaliger Blätter und Almanache (*Urania*, *Golubica* u. a.) veröffentlichte Radišić hier seine zahlreichen Übersetzungen, Eigenbeiträge und Gedichte. Er ist der Autor des Artikels mit Vuk-Orientierung *Misli o srpskom jeziku...* (Gedanken über die serbische Sprache), während seine Vorlesung aus der Poesie *Pobude mojim mladim slušateljima poetike* (Anregungen für meine jungen Hörer der Dichtkunst) in den Bereich der Literaturkritik und -theorie fällt.

In Fortsetzungen publizierte er die Übersetzungen von Sokrates' Dialogen mit Xenophon, die nach seinem Tode in einem Buch *Kseno fontove znamenitosti* (Belgrad, 1853) herausgegeben wurden. Fast alle Oden von Anakreon, jeweils ein Epyllion der Dichter Bion und Moschos, die *Zeushymne* des Stoikers Kleantes aus dessen Texten über die Natur der Götter — *de natura deorum* —, eine Elegie von Tyrtajos und zwei Gedichte des griechischen Dichters Athanasios Chrystopulos übersetzte er in Reimen. Er übertrug auch andere Texte — die komische Dialogdichtung *Galeomiomachija ili boj miševa sa mačkom* (*Galeomyomachia*) von Theodor Prodrom, dem byzantinischen Dichter aus dem XII. Jahrhundert, sowie fünf philosophisch-aufklärerische und wissenschaftliche Erörterungen des neugriechischen Philologen Adamantios Korais.

Das Erscheinen der Radišić-Übersetzung von Anakreons Oden stellte eine Erfrischung in der bis dahin ausgesprochen diktatisch und rationalistisch betonten Poesie des serbischen Klassizismus dar. Radišić führte bei jedem Gedicht an, unter welcher Nummer es sich in der Ausgabe befindet, aus der er übersetzte. Diese Angabe ist sehr wichtig und wertvoll für die Feststellung der unmittelbaren Vorlage. Die Suche hatte, hoffen wir, in dem Moment Erfolg, als wir zu der kleinen Sammlung *Anacreontis carmina* in der Ausgabe des »Corpus poetarum ad finem optimorum librorum edidit Godofredus Henricus Schaefer, Lipsiae 1811 gelangten. Mit der Reihenfolge der Oden in dieser Ausgabe deckt sich Radišićs Notierung vollkommen.

Wenn schließlich diese Schaefer-Ausgabe der Oden von Anakreon die direkte Vorlage für Radišićs Übersetzungen war, dann befinden wir uns auf dem Wege, auch zu bestätigen, daß dies das erste und bisher einzige bekannte Buch von insgesamt 95 Bänden ist, die Radišić vor seinem Tod im Dezember 1843 einem Lyzeum schenkte, als ersten Literaturfonds der späteren Universitätsbibliothek. Gleichzeitig würde es den Beginn der Rekonstruktion von Radišićs persönlicher Bibliothek darstellen, besonders seiner unmittelbaren (neo)hellenistischen Literatur.

Славко ЛЕОВАЦ

ХЕЛЕНИСТ МИЛОШ Н. БУРИЋ

Један од наших најпознатијих и најплоднијих хелениста Милош Н. Бурић није се бавио студијама хеленистике све време свог књижевног и филозофског рада. Додуше, већ као гимназијалац превео је Есхиловог *Окованог Прометеја* и Софоклове трагедије *Антигона* и *Краљ Едип* (ове преводе, донекле прерађене, објавиће, са преводом *Агамемнона*, 1926. године).¹ Али, у време послератног модернизма, све до 1929, до појаве своје докторске дисертације *Проблеми филозофије културе*, Милош Бурић се највише огледао у проучавању филозофије културе, екуменског смисла и друштвене вредности културе. А онда, с тим у вези, он је писао о „српској народној песми у екуменској перспективи“ и о „космичком духу у нашем песништву“, како гласе наслови двају његових огледа,² у којима је говорио о металогичи и етици наше народне песме и донекле нашег уметничког песништва. Бурићева „књижевно-филозофска студија“ *Смрт мајке Југовића* (1918), заснована делом и на пишчевом огледу *Видовданска етика* (1914), у ствари је импресионистички написана похвала, а онда тек размишљање, о симболичкој величини живота и жртве мајке Југовића. У неким тренуцима свог размишљања о народном песништву, на пример док говори о „косовској етици сублимне резигнације“³, Бурић нас подсећа и на друге писце, а међу страним често на грчке

¹ Миодраг Живанов, *Кратка биографија Милоша Н. Бурића*, у књизи Миодраг Живанов и Радисав Цајић, *Библиографија Милоша Н. Бурића*, Београд 1983, XV.

² *Српска народна песма у екуменској перспективи*, „Југословенска обнова — њива“, IV/1920, бр. 32, стр. 650—651; бр. 34, стр. 684—687; *Космички дух у нашем песништву*, у књизи *Пред словенским видицима*, Прилози филозофији словенске културе, Београд 1928, 23—50.

³ *Смрт Мајке Југовића*, књижевно-филозофска студија, Загреб 1918, 89.

ауторе. Цела та „студија“ у ствари је исповедно размишљање прожето пишчевим осећањима. Покушао је Бурић да покаже и „архитектонику“ песме о мајци Југовића, која има, како он каже, „врло ефектну петерочесну артикулацију складне компоноване драме“, па је писао о експозицији, анабази, кризи, катабази и, најзад, о катастрофи ове песме-драме.⁴ При томе, аутор је каткад упоређивао нашу песму са грчком трагедијом и Хомеровим еповима. Док је у овим огледима усмерен ка традиционалистичком осветљавању религиозне и етичке духовности народне поезије, у есејима *Мит о сунчевој сестри или познато и непознато у митској философији* (1925) и *Пред словенским видицима* (1928) Бурић настоји да разматра народну песму, посебно метафизичке и митске садржине, као „магму опште душе“⁵, магму митске свести. Бурић посматра народну песму подстакнут и научним и културолошким тежњама ре-фирмације прелогичке, примитивне свести, митске душе и свести. Затим, он је дубоко заинтересован за проблематику односа филозофије — поезије — мита, и под утицајем „философије живота“, која, како он пише, „руши монопол интелекта у освајању света и проширује појам сазнавања (...)“⁶, он настоји да пише поетско-филозофски о тој проблематици и о другим културолошким, филозофским питањима. Бурић је, потом, изабрао две митолошке песме из нашег народног блага „уметнички чистог, племенитог метала из руде живота“⁷. Али он их не посматра како су оне уметнички лепе, него какве су оне симболичке и етике, па мисли да су несводљиве на појмовну мисао, да су утонуте у тајанствени свет слика и митова. Бурић то не чини детаљно, аналитички, већ синтетички узвишено и уверено. А низом примера из разних митова, прича и песама, уз помоћ мишљења и убеђења неких мислилаца, Бурић је хтео да потврди да оно што је „Најдубље, Најшире и Највише“, да се то не докучује, да оно што је сушто и право не може се сагледати. „Нумен је“, каже М. Бурић, „као Артемида која се сама у језеру купа и око ни једног Актеона не сме да је угледа (...)“⁸.

Доиста, између два велика рата, а посебно до 1929, неки српски песници мислили су и говорили о „младићству“ и „тајанству“ народне поезије и древног славенског веровања. О томе сведоче иначе различити погледи Растка Петровића, Станислава Винавера, Момчила Настасијевића и других на народне умотворине. Њима се, на свој начин, придружио и

⁴ Исто, 121—135.

⁵ *Мит о сунчевој сестри или познато и непознато у митској философији*, Београд 1925, 32.

⁶ Исто, 27.

⁷ Исто, 43.

⁸ Исто, 64.

Милош Н. Бурић и то најпре традиционалистичким величањем народног духа и мита, а онда и настојањем да есејистички глобално сагледа то што је металогичко и духовно животворно насупрот ономе што је неделотворно појмовно и апстрактно.

Управо у својим филозофским огледима и студијама, у то време, Бурић је војевао за извесну активистичку моралну, делотворну духовност у чијем је средишту свечовек. Та његова еклектичка филозофија налазила је примере више у књижевности неголи у филозофији, а у филозофији више у „практичним“ него у „теоријским“ дисциплинама, више у етици и естетици него у онтологији и логици. У својој студији *Рационализам у савременој немачкој филозофији* (1928) он је оштро критиковао рационализован, априористички и статички тип филозофирања, на пример панлогизам Марбуршке школе и аксиологизам Баденске школе, па феноменологију, па теорију предмета у Аустријској школи, и покушао, уопштено, да покаже оправданост супротног, ирационалистичког, апостериористичког и динамичког типа филозофирања. Као што сам каже на крају своје студије, Бурић се залаже за „принцип онтолошког примера живота над мишљењем, принцип примата живог искуства над интелектуалним операцијама (...)“, да је „свет (...) најпре доживљевина, па тек после мишљевина. *Primum esse, deinde vivere, postremo philosophari*“⁹. Бурић је био велики противник филозофирања које није засновано и прожето доживљајем, које је сувише дестилисано и апстраховано од животних манифестација, противник безличне катедарске рационалистичке филозофије. Његова критика и оцена умовања и логизма ових филозофија, а посебно феноменологије, превише су инспирисане супротним хтењима и мишљењима.

Најважније Бурићево филозофско дело *Проблеми филозофије културе*, поред проблематике културе, показује и пишчево настојање да евоцира и да означи оно што мисли да је потпун човек, онај који се није одметнуо од целине света, од природе и од „богосинства“. Под прочитим утицајем руске религиозне мисли, особито Берђајева, затим извесних наших религиозних и арелигиозних ирационалиста, као што су Николај Велимировић и Алберт Базала, Бурић говори о теургији, сарадничтву човека са богом и са природом, о космичкој целости, о екуменизму, о неподељеној, потпуној личности, о свечовеку. Ипак, Бурић више критички разматра „диктатуру логоматичке егзактности“¹⁰, опасности од техницизма и машинизма, од пре велике себезналости и саможивости, неголи што разматра и афирмише „нови дијалект филозофирања“. У чему је сазнавачка метода свечовека, тог новог потпуног човека? У извесној

⁹ *Рационализам у савременој немачкој филозофији*, излагање и критика, Београд 1928, 165.

¹⁰ *Проблеми филозофије културе*, Београд 1929, 28.

„свесимпатији“, у „еротско-стваралачкој делатности духа, у хармонији целине и делова, дубине и површине“¹¹. При томе, етички дух, етички потпуни човек није само регулативан него активистички и стваралачки дух. Јер „етос као тотална, царска норма“, пише Милош Бурић, „треба да баца светлост на све остале духовне зоне: и на Религију, и на Морал, и на Науку, и на Философију, и на Технологију. И само дубоки етос гонио је Спинозу да своју метафизику назове етиком“¹². Еросом постићи етос, па онда с овим и у овоме осветлити и протумачити друге духовне зоне, то је управо задатак потпуног ствараоца. Бити етички човек, *ἄνθρωπος ἠθικός*, значи бити човек доброг стваралаштва и стваралачке добротe, заједнице са богом, природом, значи бити потпун културан човек, свечовек. А култура није апстракција на природа на вишем плану, преображена и почовечена, природа хармонична.

У свим овим и у другим Бурићевим радовима из овог времена запажамо пишево повремено истицање хеленских искустава, мисли познатих Хелена и хелениста. Од јесени 1928. Милош Н. Бурић је престао бити професор у гимназији и додељен је на рад у Филозофски семинар Филозофског факултета у Београду. Докторску дисертацију је одбранио 11. марта 1929. у Загребу, а за доцента је изабран 24. маја 1933. године. Давнашње интересовање за стару Хелладу и уопште антику, посебно усмереност на етику, као и љубав према књижевности — утицали су, такође, да се Бурић увелико окрене проучавању грчке филозофије и књижевности, хеленског етоса и ероса. Први знаци тог појачаног интересовања су есеји *Сапфа божанствена* (1929) и *Трагедија Есхилова* (1930), а онда 1932. објављује неке од својих најбољих огледа. Тај више-мање десетогодишњи период, од 1929, односно 1930, па до 1941. био је најзанимљивији, књижевно и мисаоно етички најбољи део Бурићевог књижевног и научног рада. У том времену постао је хеленист посебног кова, писац античких и компаративних студија и огледа по којима се он издваја у већем броју наших и страних аутора. Време после тог периода, од 1941, односно од 1950. па до смрти 1967. године било је време углавном сабирања својих и туђих искустава и време писања обимних едукативних синтеза, опсежних синтетичких радова као што су *Историја хеленске књижевности* (1951), *Историја хеленске етике* (1961) и, донекле, *Патња и мудрост* (1962). Време стваралачког ероса са сапутником — едукацијом заменило је време у којем претеже едукација са сапутником — књижевним еросом. У периоду до 1941. Бурић је претежно био књижевник, у мањој мери научник, а тек онда професор; од 1950. године Бурић је више професор, а мање научник и књижевник. У својим најбољим

¹¹ Исто, 70—71.

¹² Исто, 118.

радовима из оба ова периода Бурић је спојио књижевника, на неки начин песника, и научника и професора, и по томе остао такође у памћењу својих читалаца, пријатеља и ученика. О томе Милошу Н. Бурићу мисли Ј. Христић када пише да његове студије „носе у себи и нешто дубоко песничко (...)”, и то не у неком уском, лирском, већ у дубљем духовном смислу Платоновог ероса.¹³

Ако се сада сетимо Емерсона, кога је спомињао и М. Бурић, и Емерсонове мисли да је „мудрост живота (...) у усредсређењу“¹⁴, онда можемо рећи да се Бурић најбоље усредсреддио и изразио у том периоду када је написао своје запажене огледе и студије о Сапфи и Есхилу, о Платону и Аристотелу, када је, заиста, потпуније изградио своју личност књижевника и научника. То је време његове ране зрелости живота и зрелог испољавања његових способности. Бурић је, тада, постигао хармонију између свог ентузијазма и свог интелекта, превазишао је некадашњи непримерен патос својих радова. Ту хармонију ентузијазма и интелекта, па ероса и етоса, као некада у старих Грка, Бурић је дао у тим својим најбољим огледима. Учио се и код Грка и код Лазе Костића, учио се укрштању супротица и хармонизацији противречности. Ма како све волео Хелене, није затварао очи пред проблемима сазревања и стварања, пред проблематиком отпада од неке хуманистичке струје развоја. Пред Бурићем је, чини нам се, стално светлео, као крајњи циљ, идеал калократије, хармоничне цивилизованости Хеладе, потпуне културе. Он не само да је ценио, он је и волео такву Хеладу. И док пише на изглед прибрано и трезвено, избија из редова, из његовог стила, више или мање дискретно његов ентузијазам, његова љубав према тој духовно великој Хелади. У тој идеалној пројекцији, очима аполонске традиције која асимилира дионизијско наслеђе, очима и духом Гетеа који асимилира Ничеове, па онда неке модерне дионизијске заносе и револте, Бурић је настојао да тумачи Хеладу, њену књижевност и филозофију, њену историографију и беседништво, и друге уметности и науке. О свему томе Милош Бурић је писао књижевно-научно као да је то претежно књижевност. Јер, над свим тим истиче се ерос који тежи етосу и у њему се губи, не да би образовао концепте, појмове, него њихове слике, не апстрактне већ књижевне мисли. У овом свом усредсређењу ка еросу свог бића и бићу Хеладе, Бурић је настојао и успевао да књижевно оствари оно што је раније заговарао и еклектички флуидно и патетично непримерено го-

¹³ Јован Христић, *Хелада др Милоша Бурића*, Књижевност, XXIII, 1968, 1, стр. 2.

¹⁴ Р. В. Емерсон, *Управљање животом*, превела Исидора Секулић, Београд 1923, 49.

ворно: пуноћу активног живљења и мишљења, пуноћу активистичког мишљења и писања.

Запажамо, такође, да је Бурић у овом времену своје ране зрелости толерантније и с више разумевања осветљавао појмовну релативну сложеност грчке филозофије, и грчке етике, посебно Аристотела. То није само због убеђења да Аристотел и други хеленски филозофи црпу своја мишљења из искуства и заснивају своје системе на многим животним искуствима. То је и зато што је Бурић спознао да је *logos* био важан за Грке, важнији за Хелене Перикловог времена и касније него што је био *tythos*, да су они морали да пролазе кроз многа искушења у својим хтењима да их хармонизују. Тај агон *tythosa* и *logosa* пратио је са великим интересовањем и с узбуђењем Милош Бурић, као и друге агоне, на пример ероса и етоса. Нимало није случајно што је он, тада, написао и две значајне студије о Аристотелу. Прва студија је *Један нов покушај објашњења Аристотелова схватања катарсе* (1933) у којој је размотрио чувену Аристотелову дефиницију трагедије и особито појам катарсе; а друга студија је *Аристотелово етичко учење с обзиром на историјско-етичко народно предање* (1940), протумачено на основу Аристотелових дела и првенствено *Никомахове етике*. Прва студија је у настојањима да одавно необјашњиви појам катарсе објасни помоћу многих примера и навода из грчке културе, нарочито из књижевности и филозофије, и на основу извесних грчких начела и искустава; а онда и помоћу једне претпоставке, да у рукописима *Поетике*, због извесне претпостављене погрешке, не би требало да стоји *pathēmátōn* него *mathēmátōn*, и да управо *mathēmáta* доносе прочишћавање и разведравање, катарсу, да је то пут „од субјективности до објективности, а то значи у исти мах од осећања до мишљења“; како каже Карл Јоел у својој *Историји античке филозофије*.¹⁵ Друга студија у први план поставља мишљење да је пут ка блаженству као циљу живота у делатности која, у различитим околностима и на разним равнима, тежи мери и средини између крајности. При томе ће Бурић размотрити етичке врлине, правичност, дианоетичке врлине међу којима и умовање као врхунско блаженство, и томе слично. У Аристотела дианоетичке врлине надмашују етичке, и због тога је умовање (*theōria*) супериорна врлина. Бурић на то указује, али жели да покаже да је у Аристотеловим делима, као и у неким Платоновим, умовање — „зрачење“ људски и етички најбољег, мада оно може бити и довољно само себи.¹⁶ Умовање је дар божански,

¹⁵ *Један нов покушај објашњења Аристотелова схватања катарсе*, прештампано из Гласника Југ. проф. друштва, год. 1932—1933, књ. XIII. бр. 2—6, Београд 1933, 15—17.

¹⁶ *Аристотелово етичко учење с обзиром на историјско-етичко народно предање*, Прилог проучавању историје грчке етике, СКА, Глас CLXXXIV, други разред, 93, Београд 1940, 50.

оно је семе бесмртности, оно је највеће блаженство. То је повод Бурићу да размахне своју речитост и своју ерудицију, да с извесним заносом покаже да тако мисле и други Хелени, на пример Пиндар, велики трагички песници, па Епихарм и други. Бурић, међутим, не разматра метафизичку проблематику, умовање које је изван људског искуства, које превазилази људску природу и искуство. Бурић се мало обазире на Аристотелово дело *Метафизика* и друга његова дела. Етос мере и средине, чини нам се, особито је нагласио и проширио на целу хеленску мисао, док је умовање као највеће блаженство поставио у сенку овог етоса мере. И то је у складу са интересовањима и настојањима Милоша Бурића да истакне дејствену етичку мисао мере, да и сам тако дела као човек и књижевник, да умовање и ум постави у функцију тог етоса.

Вођен тим хеленским и властитим разумевањем и осећањем мере, Милош Н. Бурић није умствовао, церебрално, разматрао феномене и идеје лепоте и љубави, није појмовно мислио о њиховим суштинама. Бурић је то сагледао у сферама равнотеже, средине и мере живота и мишљења, књижевности и филозофије. Бурић није писао толико еротологију него књижевну есејистику о еросу. Његови изврсни огледи *Љубав и лепота у Платона и Сапфа и етика њене еротике*, објављени у најбољој Бурићевој књизи есеја *Огледи из грчке философије и уметности* (1936), у ствари су контемплације, извесна посматрања Ероса и еротике, а онда тек и размишљања о томе, с једним уверењем, а не с покушајем системског филозофирања, да су телесна, да су чулна љубав и лепота преобразене у релативно духовне облике и да тако суштински трају и етички дејствују. Бурић је у тим есејима показао најбоље свој метод, који нас води од упознавања са предметом излагања и, евентуално, са протагонистима, па до тумачења садржаја дела са компаративним упозорењима на сличне предмете и садржаје, а онда до критике садржаја дела. О књижевним вредностима дела, међутим, Бурић пише углавном у функцији свог увек присутног етичког тумачења садржаја дела и форме адекватне том садржају, често импресионистички [„Овом топлом молитвом (...)“; „Колико наивно искренности и меке пригушене сензуалности (...)“ и слично¹⁷]. Ако пише више о самој уметности, о експресији, онда је то већином на основу старијих поетика и реторика, а мање на основу искуства и знања нових поетика и теорија књижевности. Естетичка проблематика књижевних вредности, њихов релативитет, проблематика зла и доброг у књижевности, особито у односу на савремена антрополошка проучавања, систематска проучавања књижевних облика, од структуре па до стиха, итд., мало налазе одјека у Бурићевим

¹⁷ *Сапфа и етика њене еротике*, у књизи *Огледи из грчке философије и уметности*, Београд 1936, 56, 58.

разматрањима уметности речи и пре овог и после овог великог рата.

У периоду до 1941. године Бурић је посветио доста пажње и рада проучавању и тумачењу грчке трагедије. Круна тог рада је обимна студија о Есхилу, књига *Етика и политика у Есхиловој трагедији* (1937). Да је он изузетно ценио и волео Есхила види се и по томе што је после рата превео и објавио све Есхилове трагедије (1956). Али, више од тога, сведоче о томе Бурићеве симпатије за Есхила и мишљења о њему. Бурић истиче да је Есхил и творац трагедије и велики песник, песник хеленског етичког и политичког, демократског идеала. После краћег увода, Бурић разматра у посебним главама седам сачуваних Есхилових трагедија, а онда у осмој глави Есхилов живот и поглед на свет, у деветој Есхила као трагичког уметника и у десетој глави васпитни значај Есхилове трагедије. Тај начин компоновања студије је традиционално користан, јер омогућује аутору да јасно изложи своја тумачења и оцене, а читаоцу да дође до потпуног увида у целину уметничког опуса. Инспириран идејом да је хеленска трагедија, драма уопште, нужан плод развоја грчког, посебно атинског друштва и да је такав облик постао доминантан уметничко-етички облик тог друштва, највиши степен грчког духа у петом веку; инспириран својим проучавањем Аристотелове *Поетике*, нарочито појма катарсе — Бурић је Есхилово драмско песништво посматрао у развоју од драмско-лирског патоса па до драмско-етичког процишћења. Есхил је велики драмски песник грчке демократије, космичке правде, драмски уметник теомахије, песник хеленског етоса. Управо ова Бурићева студија добро показује како је ауторов ерос усмерен ка етосу, који готово увек добија снаге од ероса, од љубави за крилату, лепу реч, од речи која је и еротски и етички снажна. О историјско-антрополошкој проблематици почетка развоја трагедије, о томе како Есхил ствара трагедију, о позоришној техници Есхиловог театра, и томе слично, мало има речи у Бурићевом раду. Он је, заиста, сав окренут етичком и политичком разматрању Есхиловог драмског опуса.

Тако пише и о трагедијама Софокла и Еурипида. Он је заинтересован етиком у Софокловом *Ајанту* (1935), етиком и коби лепоте у Софокловим *Трахињанкама* (1935), владарском наредбом и неписаним законом у *Антигони* (1936), етичким значајем Еурипидове *Медеје* (1936) — све тако стоји и у насловима ових огледа. И у есејима *Стварност и привид у Софокловом Цару Едипу* (1937) и *Момачки понос и женска страст у Еурипидовом Хиполиту* (1938) Бурић, пре свега, тумачи етичке аспекте тих назначених феноменолошких и психолошких односа датих у називима огледа. Све ове и друге огледе Бурић ће скупити и унеколико прерађене или прилагођене одређеној сврси објавити у својој обимној *Историји хеленске књижевности* (1951)

и у зборнику студија и огледа *Патња и мудрост* (1962). Пре свега, Бурић је хтео да осветли пут од *hýbris*, кривице и грешке, због прекорачења одређених граница, кроз патњу, борбу, до прочишћења у етички оствареној мудрости. Тај пут је, по Бурићу, пут трагичког лика, то је и пут драмске радње. Поред студије о Есхилу, чини нам се, Бурић је овај пут сугестивно тумачио и када је говорио о неким Софокловим трагедијама: кривица је превасходно у човеку, у његовом прекорачењу мере, у осиноности а не само у великом поносу, у неприхватању неправде на начин који ремети друштвене, државне или божанске законе. Тако Бурић тумачи Ајанта, који је, по њему, „једнострана, самосиона, праисконски горостасна и неприступачна индивидуалност“, а Одисеја тумачи, у тој трагедији, као побожна, опрезна и паметна човека, човека „етоса мере“¹⁸. У ширем посматрању и у сложенијем књижевном тумачењу можда бисмо могли да видимо и друге аспекте проблематике, трагику пропадања извесних идеала и начина живота, трагику честољубља; па онда, у вези са композицијом дилтиха, драмске агоне поводом захтева за осветом, за казном Ајанта који се убио, и слично. Али то што је желео да каже, Бурић је рекао речито и сугестивно. Слично тумачи и лик цара Едипа у познатој Софокловој трагедији. То није трагедија судбине која погађа недужног Едипа, него је то трагедија, пре свега, самоувереног, амбициозног и у одређеним моментима самосиноног човека, који, додуже, у незнању убија свог оца, жени се својом мајком и раба са њом децу. Едип није без икакве кривице, „јер да је тако приказан, то би, да говоримо терминологијом Аристотеловом, изазвало гнушање. *miarón*, и трагедија би промашила свој циљ“¹⁹.

Својим залагањем за трагедију као „орган највишег сазнања“²⁰, за духовно, етичко прочишћење, Бурић је суштински ведро беседио о томе шта нам дарује велика грчка трагедија. Њену потмулу и тамну мистику, њене песимистичке поруке — мада каткад просветљене вером у богове — Бурић је мање видео, а више је говорио о човековој вери и снази да упркос патњама људски делује, више о агонима а не о агонијама, више о борби испуњеној заносима и убеђењима, а мање о муци и несрећи што их људима приређују богови и други људи, други моћици. Бурићева ведрина (*serenitas*) је, разуме се, мисаона а не емоционална ведрина: после свега агоничног и трагичног пробија светлост умности, етичности, *kalokagathie*. Апсурд није апсолутан, као што је за филозофе модерног егзи-

¹⁸ *Етика у Софокловом „Ајанту“*, у књизи *Из хеленских ризница*, студије и огледа, Београд 1959, 123, 121.

¹⁹ *Стварност и привид у Софокловом „Цару Едипу“*, у књизи *Софоклове тебанске трагедије, Цар Едип — Едип Колонски — Антигона, Цетиње 1955, 24.*

²⁰ *Исто*, 29.

стенцијализма, него релативан, као за многе старе Грке. Апсурд је нужан у менама друштва и природе, као што су нужни несрећа и смрт. Апсурд није церебрална конзеквенција мишљења о свеукупном животу, него животна мена, етапа. Бурић је имао, ако смемо тако рећи, нешто од Есхилове храбрости и пџтоса, Софоклове тежње за правом духовношћу и умношћу, Еуридипове жудње за борбом и у апсурду. Одушевљен Хеладом, животношћу балканских духовних источника, међу којима су и наши српски, словенски; занесен песништвом и песничким језиком Лазе Костића, његовим укрштајима хеленске класике и романтичарског духа певања и мишљења, са смислом и за одређене реалности, као што су чак (после овог рата) историјски и дијалектички материјализам бар у неким својим видовима — Бурић је видео стару Хеладу и као живу, присутну не само као парадигму већ као узбудљиву егзистентну мисао и књижевност. Он није само ценио и волео Хеладу, он је њу духовно потпуније проживео у својим радовима о њој или поводом ње. Бурићев „азијски стил“ из ових његових огледа о хеленској култури у ствари је стил хеленисте који га, како рече Милан Будимир о Бурићевим преводима Есхилових трагедија, приближава језику и стилу самог Есхила: каткад он „кује и производи нове речи, крупне и бременте неслућеним асоцијацијама“²¹, али оне нису непримерене, неадекватне заносу и мисаоности.

Бурићева ведрина произлази из његовог бића које није оболело од хипертрофије субјективизма, од раздвојености интимног и друштвеног у њему, од атрофије због опсесивне себезналости. Можда је и зато грчку трагедију посматрао из угла етике и политике, затим из угла етоса и ероса, а мање из свог личног угла, само из свог интелекта. Борба у грчкој драми се води између принципа, између великих људских амбиција, између људи и полиса, људи и богова, а не само у самом човеку. Та борба није апсурдна, јер нужно мора доћи до хармоније, до катарсе, до делотворне умности и за друге људе. Хераклитова мисао о хармонији (фр. 51, 54) повезана је у Бурића са Аристотеловом идејом о мери; Есхилова мисао о борби принципа повезана је са Софокловом идејом о космичкој, божанској спиритуалности — са свим патњама које морају људи да прођу, особито у трагичним ситуацијама. Тај његов еклектицизам постаје у његовим најбољим огледима синтетичко књижевно-етичко сагледање хеленске животне, практичне мудрости, хеленског етоса, хеленске трагичке и друге књижевности.

Милош Бурић је почео с више пажње да посматра облик књижевног дела и да о њему више каже тек после овог

²¹ Милан Будимир, *Есхилове трагедије у преводу Милоша Бурића*, Политика, LIII, 1956, бр. 15426 (20. априла), 9.

рата, односно после 1950. године. Откако је започео да од 1946. предаје на Универзитету грчки језик и грчку књижевност, Бурић је настојао да коментарише и уметничку страну књижевног дела. А онда, то је време када је превео и коментарисао Хомерове епове, поред других песничких дела, што га је нагнало да размишља о неким специфичним уметничким проблемима, а не само или претежно о етичким проблемима. Додуше, још 1934. Бурић је објавио свој оглед *Хесиод према Хомеру*. Али, право, чак систематично и целовито проучавање и преводeње Хомера уследило је у овом послератном периоду. Стих и стиховна поезија Хомерова и других песника тражили су и друго, свестраније поетичко и аналитичко критичко разматрање дела. Бурић је то морао да искуси, можда више као преводилац него као књижевни историчар и критичар. О томе говори и Бурићев текст *О преводeњу уопште и свом преводeњу посебице* (1960), занимљив надамне као есеј који казује нешто и о самом Бурићу преводиоцу и уметнику-репродуктивцу. Јер, како пише М. Бурић, сврха је одличног превода „лепота и емоција“, да да невидљиви смисао и видљиви облик књижевног текста, да открије у другом језику „дунину и густину језичког израза“²² и све друго, смисаоно, експресивно, језичко што доприноси да значе и звуче Хомерови епови, грчка трагедија и друга хеленска књижевна дела у нашем језику. Бурић је, заиста, направио „дијалектички скок“ у преводeњу Есхила у односу на раније наше преводиоце²³. Он је, по речима С. Винавера, врло интелигентно решио питање грчког јамба-дванаестерца, а у неким случајевима тај је јамб „налик на брзи говорни језик“, а некад, као у преводима Софокла, има извесну „племениту свечаност, торжественост“²⁴. А што се тиче његових превода *Илијаде* и *Одисеје*, они се могу упоређивати са Маретићевим преводима и зацело су, на неким местима, у извесним деловима, поетскији но што су Маретићеве преводи Хомерових дела.

Бурић је, на основу свеукупног рада, највише и најлепше говорио о Хомеру и Есхилу, о Сапфи и Софоклу — од књижевника, и о Платону и Аристотелу, првенство као о етичким и политичким мислиоцима. Преводи ових писаца су и најбољи Бурићеве преводи, особито Хомера и Есхила. Поводом Сапфе, на почетку свог интензивног рада на хеленистици, Бурић је писао о лепоти и љубави, о њеној партенофилији. Повремено се касније бавио том темом лепоте и ероса. И Бурић се попут других питао у чему је тако велик и свестран смисао старих

²² *О преводeњу уопште и свом преводeњу посебице*, ЛМС, књ. 385 мај 1960, св. 5, 404—405.

²³ Милан Будимир, нав. чланак.

²⁴ Станислав Винавер, *Животно дело професора Милоша Бурића*, Република, 1951, бр. 316 (20. X), 3.

Хелена за љубав и лепоту, за разноврсно стваралаштво, што започиње љубављу и траје у стваралаштву. Књигу огледа о Хомеру, занимљиво, Бурић је насловио *На изворима уметничке лепоте* (1957), а први и најбољи оглед те књиге је *Лепа Хелена или хеленски смисао за лепоту* (писан као у његовим лепим, звезданим часовима). Бурић у том есеју евоцира Хомерово осветљење телесне и душевне лепоте Хелене, његово, како Бурић подвлачи, осматрање Хеленине лепоте и његово дискретно разумевање њеног несрећног положаја. Хомер то остварује глобалним перцепцијама а не детаљним описима и сликама. Хомерова „подесна простота“ женске лепоте²⁵, његово просто а пуно осветљење утиска од те лепоте јесте и снага и рафинман Хомеровог поступка. Кад је то установио, Бурић нас подсећа на наше народне песме о Роксандиној лепоти, о лепој сестри Леке капетана и о Лепосави, ћерки Вида Маришића. О коби велике лепоте, о коби Хелене због лепоте и због божјих игара поводом ње, Бурић није засебно системски мислио и писао. Другим речима, Бурић није разматрао у чему је све смисао те лепоте и смисао за њу, него је показао, у низу примера, како су Хелени, од Хомера посебно, имали смисла за лепоту, и како су били одушевљени лепим. Уместо једне филозофске, културолошке и антрополошке, или само естетичке расправе о грчком смислу за лепо, добили смо са ентузијазмом, сугестивно дат „Хеленин пут“ кроз епопеју, лирику и драму²⁶, чаровитости утисака у других, а не чаровитост смисла и смисаоност чаровитости Хеленине лепоте поводом Хомера и других писаца.

Док Аница Савић Ребац трага у идејама и идејама, а онда и у сликама и сликама, о тајнама лепоте и љубави на пример о тајнама и смисловима ероса посебно у претплатонској еротологији, дотле Милош Н. Бурић трага у сликама и анегдотама, а онда у идејама и идејама о еросу и о лепоти. Они се, разуме се, каткад додирују и укрштају. Иначе, врло су различити. Милош Бурић је близак нашим народним врелима и балканским источницима. Своју наивност, животност, прожео је завидном ерудицијом, нарочито старије литературе, многоструким поређењима, у својим хтењима да обухвати све драгоцене и релевантне у хеленској култури, па онда и шире од тога. По свему што је хтео и што је урадио, Бурић је првенствено књижевни етичар, најинтересантнији и најутицајнији, код нас, етички тумач хеленске културе, посебно хеленске књижевности и филозофије.

²⁵ *На изворима уметничке лепоте*, огледи о Хомеру, Београд 1957, 20.

²⁶ *Исто*, 38.

Slavko Leovac

DER HELLENIST MILOŠ N. ĐURIĆ

Zusammenfassung

Ein der bekanntesten serbischen Hellenisten Miloš N. Đurić begann erst ab 1929 die hellenische Philosophie und Literatur zu erforschen. Die Periode von 1914 bzw. 1918 bis 1929 war die Zeit, als Djurić sich vor allem mit Kulturphilosophie beschäftigte und dazu schrieb, als er die Ideen des vitalistischen »allslawischen« Irrationalismus und die Ideen einer Kultur vertrat, die den ganzen, vor allem ethischen Menschen affirmieren sollte. Zu dieser Zeit führte er neben anderen auch oft alte hellenische Autoren an. Von 1929 bis 1941 veröffentlichte Djurić seine besten Werken, Studien und Versuche, die ihn zu den besten serbischen Interpreten der griechischer Tragödie und Lyrik, Platons als Erotologen und Metaphysiker, Aristoteles als auß erordentlichen ethischen Denker und Literaturtheoretiker, reihte. Damals betonte Djurić durch seine lebendige und überzeugende Deutung der griechischen Kultur vor allem die altgriechischen Ideale der Kalokagathie, des Maßes zwischen den Extremen, der aus der Lebenserfahrung entwickelten Weisheit. Die Zeit nach 1945 bzw. 1950, als er seine intensive wissenschaftliche und literarische Arbeit fortsetzte, ist die Zeit der Erforschung und Übersetzung der Epen von Homer, das ist auch eine Zeit, als er seine Arbeit über althellenische Literatur und Ethik abschließt sowie seine umfangreichen eruditiven und edukativen Synthesen über diese Kulturbereiche gibt. Auch als Hellenist blieb Miloš N. Djurić unseren Volksquellen und balkanischen Margenländern nah. Seine Naivität, seinen Vitalismus durchdrang er mit bewundernswerter Erudition, besonders mit älterer Literatur, vielseitigen Komparationen; mit der Absicht, alles Wertvolle und Kostbare in der hellenischen Kultur und darüber hinaus zu erfassen. Nach dem zu urteilen, was er wollte und realisierte, ist Djurić in erster Linie ein Literaturtheoretiker, der interessanteste und einflußreichste bei den Serben, ein ethischer Deuter der hellenischen Kultur, besonders der hellenischen Literatur und Philosophie.

Kajetan GANTAR

SOVRETOVO BIVANJE IN DELOVANJE V SRBIJI
(1932—34 in 1938—41)

Ob temi »Zgodovina antičnih študij v Srbiji« lahko najprej z veseljem ugotovim, da so svoj delež k razcvetu antičnih študij med Srbi prispevali tudi nekateri Slovenci, ki jih je življenjska pot zanesla v Srbijo. Tako je bil npr. eden pionirjev tukajšnje grecistike, Luka Zima (1830—1906), po rodu Slovenec, ki pa je dvajset let poučeval na gimnaziji v Sremskih Karlovcih (1856—1876), nato pa še štiri leta kot profesor grščine na Veliki školi, predhodnici sedanje beograjske univerze (1893—1897). Luka Zima se je s svojim delom ves vključil v srbsko kulturno dogajanje in živahno posegal tudi v srbske literarne polemike, čeprav pri tem ni imel vedno ravno najbolj srečne roke, zlasti ne v svoji kritiki Vojislava Ilića.¹

Drug klasični filolog, ki je bil po rodu Slovenec in je nedvomno odigral pomembno vlogo pri posredovanju antičnih kulturnih vrednot v srbskem okolju, je bil Albin Vilhar (1902—1975), prvi doktor klasične filologije na novo ustanovljeni ljubljanski univerzi in spčetka raziskovalec antične mitologije in religije, pozneje pa prizadeven prevajalec Platona in Plutarha, Apuleja in Seneka, pisec latinskih učbenikov, slovarjev in priručnikov.² Vilhar se je povsem vključil v srbsko kulturno življenje, in kot mi je sam zatrjeval, ko sem ga srečal nekaj let pred smrtjo, med Slovenci najbrž ne bi bil nikdar tako iskreno spoštovan in cenjen kot med Srbi.

¹ O Luku Zimi.: Jovan Turoman, *Omanji spisi Luke Zime* (Beograd 1909); Josip Križan, *Životopis Luke Zime* (Varaždin 1908); Božidar Pejović, *Stojan Novaković i filološka kritika* (Srpska književna kritika 4, Novi Sad 1975, 35—36 in 586—588).

² O Albinu Vilharju prim. Darinka Nevenić-Grabovac, *Mostovi* (1975), 285—290; Kajetan Gantar, *Slovenski biografski leksikon* 3, Ljubljana 1982, 474—475.

V Srbiji je začel svojo službeno pot tudi Milan Grošelj (1902—1979), poznejši profesor latinščine na ljubljanski univerzi in mednarodno priznani strokovnjak za grško in latinsko etimologijo.³ Grošelj je nastopil svojo prvo službo leta 1928 kot suplent na gimnaziji v Sremskih Karlovcih in skušal vnesti dih svežine v tedanje zaprašene gimnazijskeučne metode, kjer je pri pouku grščine in latinščine prevladovalo mehanično ponavljanje gramatičnih pravil, pri branju klasikov pa naslanjanje na suženjske prevode Ferde Pašura (»pažurovština«). Eden od tedanjih dijakov, poznejši zdravnik, general in narodni heroj Gojko Nikoliš se s toplo simpatijo spominja Grošljevega kratkotrajnega službovanja na gimnaziji v Sremskih Karlovcih: »Nastava iz latinskega i grškega tekla je na prilično staromodan i dosadan način... nedostalo je literarnih i komparativno filoloških analiza, čime bi, možda, bio više probuđen interes đaka. Tek je mladi, ambiciozni i talentovani profesor Milan Grošelj, Slovenac, uspio da nam dočara ljepotu latinskega jezika. Ali prekasno. Došao nam je tek u osmom razredu, a osim toga imao je da savlada lukavi otpor nas đaka protiv novotarija koje je uvodio.«⁴

V Srbiji pa je nekaj let preživel tudi najpomembnejši in najbolj popularni slovenski klasični filolog, Anton Sovrè (1885—1983). O Sovretovem obsežnem strokovnem, pedagoškem, prevajalskem in popularizatorskem opusu, o odmevnosti in pomembnosti tega dela za slovensko kulturo tu na splošno ne bi govoril, saj obstoji o tem že vrsta člankov in razprav; predlanskim, ob stoletnici Sovretovega rojstva, pa je bil tudi poseben simpozij v njegov spomin.⁵ Mimogrede naj omenim samo, da so Sovretovo volgo pri preučevanju, oživljanju, aktualizaciji, širjenju in posredovanju antične kulture med Slovenci večkrat primerjali s podobno vlogo, kakor jo je odigral Miloš Djurić med Srbi.⁶

³ O Milanu Grošlju glej prispevke Erike Mihevc-Gabrovec, Kajetana Gantarja, Veljka Gortana, Alojza Rebule in Primoža Simonitija v *Zivi antiki* 29 (1979), 3—20. Bibliografija njegovih del je objavljena v *Zivi antiki* 12 (1962), 228—229.

⁴ Prim. Gojko Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina — Memoari*, Zagreb 1980, 71.

⁵ Referati s tega simpozija so izšli v Sovretovem zborniku (Ljubljana 1986), kjer je objavljena tudi izčrpna Sovretova bibliografija, ki jo je sestavil Bogomil Gerlanc (str. 109—128) in obsega 193 bibliografskih enot.

⁶ Prim. Darinka Nevenić-Grabovac, *Miloš N. Đurić kao prevodilac sa helenskog jezika*, Sovretov zbornik, Ljubljana 1986, 89—96, zlasti str. 89: »Životni put stvaralački i prevodilački rad Antona Sovreta in Miloša Đurića mogu se umnogom pogledu porediti: i jedan i drugi su neumorni radnici od najmlađih dana; bave se prevođenjem helenskih tragičara i filozofa, rimskih pesnika, istoričara i filozofa, pisaca helenističke i renesansne epohe; pišu o teoriji prevođenja, a najpoznatiji i najzaslužniji su što su Homera približili svojim narodima, ostvarivši odlične prevode *Ilijade* i *Odiseje*.«

V našem kontekstu se bomo ustavili samo ob tistih letih Sovretovega življenja, ki jih je preživel v Srbiji. S tem v zvezi nas zanimajo nekatera vprašanja, ki so ostala v dosedanjem raziskovanju Sovretovega opusa skoraj še nedotaknjena, kot npr.: Kakšna strokovna prijateljstva je Sovrè sklepal med svojim večletnim bivanjem v Srbiji? Ali je njegovo delovanje v Srbiji zapustilo kake vidnejše sledove tudi v tukajšnjem razvoju antičnih študij? In obratno: Ali je Sovretovo bivanje v Srbiji zapustilo kake pomembnejše sledove v njegovem tedanjem in poznejšem strokovnem delu?

Sovrè se je mudil na srbskem ozemlju, verjetno nekje v Snadžaku, najprej že med prvo svetovno vojno, potem ko je bil kot avstrijski rezervni oficir hudo ranjen na soški fronti in nato premeščen v zaledne, pratežne edinice. Vendar se v to tukaj ne bi spuščal, prvič zato, ker to njegovo bivanje nima neposredne zveze s klasično filologijo, drugič pa tudi zato, ker o tem nimam nobenih zanesljivih podatkov in tudi ne vem, kje naj jih iščem. Naslanjam se lahko samo na Sovretovo ustno pripoved, kot mi je ostala v spominu. Pripovedoval mi je namreč, da je zadolžen za oskrbo prebivalstva na okupiranem ozemlju, da je bil kot tak zaradi svoje poštenosti in neprikritih simpatij zelo priljubljen med domačini in da so ga srbski in črnogorski guslarji celo opevali v svojih pesmih z imenom »Sofra providur«. Ime »Sofra« se ga je oprijelo in njegovi najboljši prijatelji so ga s tem imenom ogovarjali vse do njegove smrti. Od tega prvega bivanja na našem jugu so se mu neizbrisno vtisnili v spomin nekateri srbski narodni običaji, ki jih je pozneje rad navajal v svojih komentarjih kot vzporednice antičnim starožitnostim, kot npr. obred naricanja ob pogrebnih slovesnostih.

Morda je vplivu tega prvega bivanja v Srbiji treba pripisati tudi obilico srbokroaizmov, ki jih srečujemo v najstarejših Sovretovih prevodih, nastalih kmalu po prvi svetovni vojni (npr. baš, lek, radovoljno, zlocest, vrag = sovražnik, rob, nego, rodbina itd). In morda je treba temu pripisati tudi njegovo začetno zanimanje za srbske prevode iz antike; Sovretov najstarejši objavljeni strokovni tekst je npr. ostra kritika Budisavljevičevega prevoda Evripidove Medeje (1920).⁷

Po končani prvi svetovni vojni se je Sovrè zaposlil kot gimnazijski profesor na gimnaziji na Ptuju; po osmih letih službovanja na Ptuju pa je odšel na gimnazijo v Ljubljani. V teh letih je že s svojimi prvimi prevodi Sofoklovega Kralja Ojdipa, Evripidovih Feničank in Platonove Apologije vzbledel kot eden največjih mojstrov slovenske besede, tako da so ga nekateri primerjali celo z Otonom Župančičem. Ne glede na velik ugled, ki ga je užival (ali pa morda ravno zaradi tega), pa ga je režim Pere

⁷ Euripides, Medea, sa grčkog preveo M. Budisavljević (Zemun); Sovretova ocena objavljena v Ljubljanskem zvonu 40, 1920, 763–764.

Živkovića zaradi njegovega narodno zavednega in naprednega prepričanja 1. 1932 kazensko premestil iz Ljubljane na gimnazijo v Pančevo; že naslednje leto pa je bil iz Pančeva prestavljen na gimnazijo v Sremskih Karlovcih (1932—1934). Čeprav je bilo to za Sovreta neprostovoljno izgnanstvo, se je vendar pozneje teh let z veseljem spominjal, ker je tu spoznal veliko dobrih ljudi in ker je v tem času sklenil nekaj iskrenih prijateljstev. Med bivanjem v Pančevu se je zlasti zbližal z bizantinologom Vladimirom Mošinom, ki ga je poslej štel za svojega najboljšega prijatelja.

Tretjič je Sovrè odšel v Srbijo štiri leta pozneje, ko je bil 1. 1938 imenovan za inšpektorja za latinščino, grščino in slovenščino pri Ministrstvu prosvete. Verjetno je na to delovno mesto odšel na lastno željo, saj je bil to za tiste čase izredno visok in ugleden položaj.

Bilo bi zanimivo ugotoviti, kakšne sledove je Sovretovo — v celoti šestletno — službovanje zapustilo v Srbiji, kdo so bili njegovi učenci v Pančevu in v Sremskih Karlovcih in kakšen vtis je Sovrè naredil nanje. Prav tako bi bilo zanimivo ugotoviti, kako je Sovrè deloval in kakšne ukrepe je izvajal kot prosvetni inšpektor. Sam je večkrat poudarjal in tudi zapisal, da so bile na njegovo pobudo 1. 1940 na II. državni gimnaziji v Beogradu uvedene klasične paralelke. Seveda bi bilo to potrebno preveriti ob arhivskem gradivu, ki je v Srbiji brez dvoma lažje dosegljivo kot v Sloveniji.

Drugo vprašanje, na katero bomo lažje odgovorili, pa se glasi: Kaj pomenijo leta Sovretovega bivanja v Srbiji kot etapa v njegovem strokovnem razvoju?

Predvsem so ta leta zbudila v njem dva velika nova interesa.

Že med prvim bivanjem, v Pančevu, se je, kot rečeno, Sovrè spoprijateljil z Vladimirom Mošinom.⁸ Pod njegovim vplivom se je navdušil za bizantinologijo in se začel poglobljati v študij bizantinskih tekstov. Zlasti intenzivno se je tedaj ukvarjal z rekonstrukcijo t.i. Rajkove listine iz časa carja Dušana Silnega. Po posredovanju Vladimira Mošina je razpravo o rekonstrukciji te listine, ki obsega 12 tipkanih strani in ima naslov »Zur Wiederherstellung der Raiko-Urkunde«, poslal v München profesorju Franzu Dölgerju s prošnjo, naj jo objavi v »Byzantinische Zeitschrift«. Dölger se je v Sovretovo razpravo temeljito poglobil in je ob njej napisal štiri gosto tipkane strani svojih kritičnih pripomb. Bil je pripravljen razpravo objaviti pod pogojem, da Sovrè upošteva njegove kritične pripombe. Sovrè pa tega pogoja očitno ni bil pripravljen sprejeti, saj bi se ob njih zamajala celotna njegova rekonstrukcija Rajkove listine. In tako je ta prvi Sovretov poskus prodora v mednarodni znanstveni svet propadel.

⁸ Vladimir Mošin je tedaj stanoval v Pančevu, Car Dušanova 29.

Sovrè se je s tem poskusom ukvarjal dve leti,⁹ in to precej intenzivno. O tem priča najmanj pet konceptov razprave, ki jo je neprestano popravljal in izboljševal. O tem, kako zelo ga je prevzela rekonstrukcija Rajkove listine, priča tudi travestija te listine v srbščini, ki jo je sestavl Sovrè in ki se začne takole:

Kraljeva zapoved

Dvorjanine mi, Rajko, poglavare Trilezija i Vronta, i Ti, dvorjanine Mošine, domesticè Pančevaca i Zemunjana! Nedavno doznalo je kraljevstvo po bogljubivom episkopu feremskom, da mu uzimate porez u iznosu 50 perpera od njegovog imanja u Gnusnom Dolu...

Ne vemo, kako je Dölgerjeva zavrnitev tega poskusa, v katerega je Sovrè vložil toliko truda in prizadevanj, Sovreta osebno prizadela. Vsekakor se poslej ni več poskusil uveljaviti v nobeni mednarodni znanstveni reviji. Toda zanimanje za Bizanc mu je kljub temu ostalo živo. In to zanimanje je nazadnje obrodilo svoj sad v publikaciji »Dodatki h grškim listinam Hilandarja«, ki sta jo Vladimir Mošin in Anton Sovrè skupno izdala pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti 1. 1948 z latinskimi spremnimi besedilom in tekstno-kritičnim aparatom. Gre za 21 dokumentarnih listin — najstarejša je iz leta 1076, najmlajša iz leta 1705 —, ki sta jih izdajateljica podrobno opisala in opremila s povzetki in indeksi na 90 straneh.¹⁰ Sovretu je bilo v veliko zadoščenje, ko je videl, kako ugodno so to publikacijo ocenili najkompetentnejši strokovnjaki.¹¹

Ukvarjanje z bizantinskimi teksti pomeni kljub vsemu samo obrobno epizodo na Sovretovi strokovni poti. Toda v letih svojega bivanja v Srbiji se je Sovrè lotil še enega velikega dela, pravzaprav svojega največjega izvirnega teksta — pisanja monumentalne monografije o starih Grkih, ki je izšla tik pred drugo svetovno vojno z letnico 1939¹² in ki jo je tedaj doletela nadvse žalostna usoda: Nemški okupatorji so v prostorih Mohorjeve družbe, ki je knjigo založila, zaplenili skoraj celotno naklado, jo odpeljali vo papirnico Radeče in zmleli v papirno kašo. Ohranili so le nekaj izvodov kot reklamne primerke za dokaz, kakšnih vrhunskih tipografskih storitev je sposobna »njihova« tiskarna v Celju. In tako je danes vsak ohranjeni izvod te reprezentativne mono-

⁹ Najstarejša Mošinova dopisnica Sovretu, ki se nanaša na to zadevo, je datirana 16. maja 1934; Dölgerjevo pismo Mošinu iz Münchena pa ima datum 17. decembra 1936 (Mošin je poslal Dölgerju Sovretovo razpravo 18. novembra 1936).

¹⁰ Vladimir Mošin — Anton Sovrè, *Dodatki h grškim listinam Hilandarja — Supplementa ad Acta Graeca Chilandarii* (Ljubljana 1948).

¹¹ Prim. oceno, ki jo je P. Lemerle objavil v *Revue des études grecques* (1949), 270—272.

¹² Anton Sovrè, *Stari Grki*, Mohorjeva občna zgodovina 2, Celje 1939, 568 str.

grafije, ki bi lahko postala, kot je zapisal eden od kritikov ob njenem izidu, »resnično izobraževalno doživetje za slovenski narod«¹³, prava antikvarna redkost.

Sovretova monografija o starih Grkih kaže že na zunaj, da je nastajala v Beogradu, saj se v njej ob Sovretu pojavljajo kar trije sodelavci iz Beograda. Najprej moramo tu spet omeniti njegovega prijatelja Vladimira Mošina. V zvezi s pripravami na pisanje te knjige je namreč Sovrè sklenil prepotovati Grčijo, da se na samem kraju seznaní s spomeniki starogrške umetnosti in kulture; bilo je to njegovo prvo in edino potovanje po Grčiji, ki je trajalo cel mesec (leta 1936) in sicer v družbi Vladimira Mošina, ki je naredil tudi vrsto fotografskih posnetkov s tega potovanja, in nekaj teh posnetkov je Sovrè tudi objavil v svoji monografiji. Abecedno kazalo v knjigi je sestavil Sovretov prijatelj Albin Vilhar, tedaj profesor na gimnaziji v Zemunu. Večino risb v knjigi pa je narisal Ivan Potočnjak, profesor v Pančevu, ki ga je Sovretu najbrž priporočil Vladimir Mošin. Mošin mu je namreč pozneje pošiljal Potočnjakove risbe v Ljubljano in ob tem je v nekem nedatiranem pismu zapisal:

»Nisam ti odmah odgovorio, jer sam čekao na Potočnjakove slike. Sad, eto, šaljem ti ih: neke su vrlo dobre, naročito pejzaži.«

V naslednjem pismu, datiranem 1. novembra 1936, pa je Mošin že bolj kritičen:

»Šta misliš o slikama?... Slabe silke vrati da ih Potočnjak preradi. U tom slučaju navedi primjedbe u pogledu tehnike. Pogriješili smo s Tobom u tome što nismo računali odsutnošću kod njega stvaralačke fantazije. U kopiranju on može da bude vrlo vješt, ali nagovoriti ga za slobodnu interpretaciju nije moguće...«

Tako torej ta najlepša izvirna knjiga, kar jih Slovenci premoremo o helenski kulturi, že na zunaj kaže, kje jo je avtor spočel in ustvarjal. Čeprav tega ni mogoče neposredno dokazati, vendar ni izključeno, da se mu je tudi sama zamisel te knjige in njene vsebine porodila v razgovorih s tedanjimi beograjskimi prijatelji, Mošinom in Vilharjem. Sovrè je tudi pozneje rad poudarjal, da tako uglašeni sobesednikov ravno v antičnih strokovnih vprašanih kot v Beogradu ni našel ne prej ne pozneje. V Ljubljani je sicer imel vrsto sijajnih prijateljev, zlasti v krogu t.i. »čitankarjev«,¹⁴ — Jakoba Šolarja, Antona Bajca, Rudolfa Kolariča, Mirka Rupla — toda ti so mu bili lahko sobesedniki samo v slovenistiki, ne pa v klasični filologiji.

¹³ Prim. oceno, ki jo je objavil Jože Kastelic, Dom in svet 53 (1941), 95—100, 142—144, 221—225.

¹⁴ Oznaka za ekipo, ki je sestavljala izredno domišljene slovenske čitanke za I.—IV. razred gimnazij v letih 1931—1935 (ponatisnjeno leta 1945). Z isto ekipo, razširjeno še z nekaterimi drugimi sodelavci (Lino Legiša, Janko Moder, Matej Šmalc, France Tomšič) je Sovrè pozneje sodeloval tudi pri pripravljanju Slovenskega pravopisa v letih 1960—1962.

Vendar pa monografija o starih Grkih ni edino, kar je v Sovretovem opusu ostalo kot sled njegovih beograjskih let. Sledove in vplive tega bivanja moramo iskati tudi še kje drugje. Naj omenim, da je npr. Sovrè prav v teh letih na Slovenskem eden prvih in najodločnejših zagovornikov latinske klasične, t.i. kikero-izgovarjave. Odpor proti uvajanju avtentične izgovarjave je bil v Sloveniji, kjer je bila močno zakoreninjena tisočletna tradicija latinske cerkvene izgovarjave, še veliko hujši kot drugod in v celoti še danes ni premagan. Morda je treba tudi Sovretova prizadevanja na tem področju pripisati beograjskim vplivom, zlasti vplivu njegovega prijatelja Albina Vilharja, ki je eden prvih pri nas argumentirano zagovarjal latinsko klasično izgovarjavo, saj je že leta 1934, torej ravno v času Sovretovega bivanja v Srbiji, objavil bogato dokumentiran članek o tem vprašanju.¹⁵ Že naslednje leto (1935) je Sovrè načelo klasične izgovarjave praktično uveljavil tudi v svojem učbeniku elementarne latinščine.¹⁶

Preden zaključim, naj še posebej omenim, da je bil Sovrè zelo ponosen na srbski prevod svoje mladinske priredbe Homerjeve Odiseje, in zlasti še na dejstvo, da je ta prevod v kratkem razdobju osmih let doživel kar tri ponatise.¹⁷

V svojem referatu sem skušal osvetliti predvsem sledove, ki jih je bivanje v srbskem okolju zapustilo v samem Sovretovem opusu; in kot ste videli, ti sledovi niso bili majhni in nepomembni. Skoraj povsem odprto pa sem pustil drugo stran problema, namreč vprašanje, ali je tudi Sovrè zapustil kako sled v srbskem okolju. Vesel in hvaležen bi bil, če bi se kdo od srbskih kolegov lotil tega vprašanja; in še bolj vesel, če bi prišel do podobne ugotovitve, da tudi ti sledovi niso bili majhni in nepomembni.

¹⁵ Albin Vilhar, *O izgovoru latinskog jezika*, Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva 15, 1934—35, 123—129.

¹⁶ Anton Sovrè — Ernest Tomc, *Latinska vadnica in slovnica za prvi razred klasičnih in peti razred realnih gimnazij*, Ljubljana 1935, prim. zlasti str. 76. — O Sovretovih prizadevanjih za klasično izgovarjavo latinščine oziroma o tradiciji in usodi teh prizadevanj pri nas nasploh prim. tudi Kajetan Gantar, Nekaj misli o pisavi antičnih imen in strokovnih izrazov — Vprašanje klasične in tradicionalne izgovarjave latinščine, Arheološki vestnik 30, 1979, 549—558.

¹⁷ Homer, *Odiseja*, Obradio Anton Sovrè, Preveo sa slovenačkog Uroš Džonić, Beograd 1953¹, 1955², 1961³.

Kajetan Gantar

SOVRETS WIRKEN IN SERBIEN

Zusammenfassung

Zur Entwicklung der antiken Studien bei den Serben trugen auch einige Slowenen bei, die das Schicksal nach Serbien geführt hatte. Zum Beispiel Luka Zima, der von 1856 bis 1876 klassische Sprachen am Gymnasium in Sremski Karlovci und von 1893 bis 1897 an der Hohen Schule in Belgrad gab, wie auch Albin Vilhar, der sich als fruchtbarer Übersetzer der antiken Literatur in die serbokroatische Sprache erwies.

In Serbien wirkte auch eine Zeitlang der populärste slowenische klassische Philologe Anton Sovre (1885—1983), zuerst von 1932 bis 1934 als Gymnasialprofessor in Pančevo und Sr. Karlovci und dann, 1938—1941, als Inspektor für klassische Sprachen beim Bildungsministerium in Belgrad. Es war sein Verdienst, daß 1940 am II. staatlichen Gymnasium in Belgrad klassische Studien eingeführt wurden.

Der Aufenthalt in Serbien stellt eine wichtige Etappe in der fachlichen Entwicklung Sovres dar. In diesen Jahren begann er — unter dem Einfluß seines Freundes Vladimir Mošin — sich für die Byzantinistik zu interessieren, besonders intensiv beschäftigte er sich mit der Rekonstruktion der sog. Rajko-Dokumente aus der Zeit des Zaren Dušan; leider blieb sein Rekonstruktionsversuch dieser Dokumente ein Manuskript.

Während seines Aufenthaltes in Serbien begann Sovre mit dem Schreiben seines umfassendsten Werkes — einer monumentalen Monographie über die alten Griechen, das vor dem Zweiten Weltkrieg (1939) verlegt worden ist. Als Mitarbeiter an dieser Monographie treten drei Belgrader Freunde Sovres auf: der Maler Ivan Potočnjak aus Pančevo mit Illustrationen, der Byzantinist Vladimir Mošin mit Fotografien und Sovres Verwandter Albin Vilhar, damals Professor in Zemun, der den Index zusammenstellte.

In Serbien entschloß sich Sovre sicher endgültig zur erneuten Einführung der klassischen Aussprache im Unterricht und bei der zeitgenössischen Verwendung der lateinischen Sprache. Es ist bekannt, daß diese Tendenz im Kreise der Belgrader klassischen Philologen bestand, so daß sie im serbischen Kulturraum schneller Erfolg hatten, während das slowenische Latein — trotz der Anstrengungen Sovres — auch weiter bei der sog. traditionellen lateinischen Aussprache blieb.

Sovres Präsenz in der serbischen Kulturszene hörte nach seinem Weggang aus Belgrad nicht auf. Der schönste Beweis dafür ist seine Ausgabe von Homer's »Odyssee« für die Jugend, die in serbischer Übersetzung dreimal nachgedruckt (1953, 1955, 1961) wurde.

Мирослав ВУКЕЛИЋ

ХЕЛЕНСКИ ВИДИЦИ АНИЦЕ САВИЋ-РЕБАЦ

Још увек већ сам помен имена Анице Савић-Ребац буди у нама сплет различитих осећања: од сажаљења и радозналости, која често клизи са оштре ивице укуса, до осећаја језе и дивљења. Аналитичар би, свакако, рекао да су два основна узрока оваквој нашој перцепцији: то су њен живот који је сама слободном вољом окончала и њен рад који се кретао најезотеричнијим сферама класичне филологије. Али, ова констатација је само условно тачна. Да бисмо је усвојили, морали бисмо прихватити да се живот и рад Анице Савић-Ребац могу одвајати. Но, ако се то негде и може чинити, овом приликом то нам изгледа потпуно немогуће.

Породица даје сваком човеку социјалну и психичку основу. Духовну, најчешће, он мора сам да успостави. Са Аницом Савић то није био случај. Одрасла у кући свога оца Милана Савића, преводиоца *Фауста* и секретара ове куће под чијим се кровом данас налазимо,¹ она је имала што је ретко ко у нашој средини имао: књижевни салон у родитељској кући и бригу око образовања од најранијих година живота. Дом Савићевих био је и последње уточиште већ остарелог и тада немодерног Лазе Костића. Под његовим окриљем је мала Аница расла. Петар Вукадиновић, приређивач *Хеленских видика*,² с правом примећује да је Аница Савић више од свих налик на Лазу Костића и да је, како каже, „Костићево последње сазнање и велико откривење“, лепота и љубав, и њено најинтимније уверење“.³ Растући у овом Костићевом неоплатонском, дантеовском свету „укрштаја“ лепоте и љубави који је српској књижевности,

¹ Реферат је оджан у Матици српској 3. јуна 1987. године.

² Аница Савић-Ребац, *Хеленски видници*, избор и предговор Предраг Вукадиновић, Београд (СКЗ) 196. стр. VIII.

³ *Ibid.*, str. VIII.

по мишљењу многих, дао њену највећу љубавну песму, и уз Гетеом надахнути хуманизам свога оца, Аница Савић је овај свет запањујуће рано усвојила, у потпуности му припала и језиком тог света у доба свог рано пробубењеног девојаштва и интелекта проговорила.

Када у песми „Подне“ читамо стихове:

Тишина се не губи ту у празном
Одјеку, к'о у простору широком:
Меко се свија око сваког стабла,
И капље с грања; и њен дах притајен
Тек љуља неми лет модра лептира.

Сад сан подневни на планине пада
К'о мед опојан, сладак, редак дар небеса,
И живот сам к'о сен прозирна блуди
— Подневна утвара — кроз зрак кристални.

када, дакле, читамо те стихове, тешко можемо да претпоставимо да је за једну петнаестогодишњакињу, толико је година тада имала,

И живот сам к'о сен прозирна...

и

— Подневна утвара — ...

Аница Савић се јавила као песник поднева, зрела и оформљена. Сав њен таленат већ у првим покушајима дошао је до изражаја и не чуди, отуда, што истраживачи примећују да је њен песнички развој, ако га је уопште и било, „претежно формалан“.⁴ Са песничком ишла је и интелектуална зрелост. А ако се она као песник, како каже Константиновић, „фиксирала на самим својим почецима“ немајући „ни снаге ни смелости“⁵ да у својој поезији било шта битно мења, она се и интелектуално веома рано везала за необично компликован и да употребимо још Винаверов израз „апструзан“⁶ свет идеја који ће касније имати и снаге и смелости да истражује. Обесхрабрена у поезији у којој готово ни по чему сем по слободном стиху није припадала својој генерацији и свом времену,⁷ а и ту више свету него својој средини, гурнута у страну, она се

⁴ Радомир Константиновић, *Magia naturalis Anice Savić-Rebac, Трећу програм*, Београд јесен 1975, бр. 27. год. VII, 301.

⁵ *Ibid.*

⁶ Станислав Винавер, *Београдско огледало*, приредио Гојко Тешић, Београд 1977.

⁷ Вид. приказ њене књиге *Вечери на мору* који је написао Јован Кршић у сарајевском „Прегледу“ (јуни 1929).

окренула испитивању света који је њу давно једном, очарао и надахнуо.

Долазећи, тако, из песништва у науку, она је собом понела већ угледне видике и већ готова схватања. Њене студије у Бечу, где се 1909. породица Савић преселила желећи да својој талентованој кћери пружи што боље образовање, биле су само потврда оформљених ставова и формална квалификација за будући рад.

Класична се филологија, у тренутку када се Аница Савић као студент са њом срела, налазила у процепу између верности хуманистичком идеалу и тиме неминовно условљеног епигонства, с једне стране, и модерности која је доносила нове обрасце истраживања, с друге стране. Након великих резултата у лингвистици структурализам је у својој тежњи да ствари објасни на основу њихове иманентне структуре, а не да их прикаже и вреднује у историјској перспективи, уздрмао хуманистичке идеале Гетеа и Шилера. У исти мах, после Фројдових истраживања, Шилеров тако хеленски појам човекове „лепе душе“ губио је у својој озбиљности и тежини. Али, антика је као „бездани студенац“ изнова постајала објекат једне нове, као са Бердзлијевих цртежа за Лисистрату сишле, затамњене и гротескне класичности. Ако ни по чему није припадала новој генерацији истраживача и ако је више од свега била Гетеов духовни савременик, како је она једном писала за Томаса Мана, Аница Савић је имала нешто од нове, сецесионистичке осећајности.

Сва поникла у великим традицијама деветнаестог века, са вером колико у песништво као највиши израз духа, толико и у љубав као најдубље осећање и основни смисао живота, она је на овај начин доживљавала и антику, али истовремено у тоновима којих није било у класичној хеленској лествици. Јер њен сензибилитет више од класичног склада одражава архајске титраје душе, а њен осмех са којим је дочекивала своје ретке госте јесте архајски осмејак коре који је више маска и загоретност него озареност и класична смиреност. У пејзажу од драгог и полудрагог камења, у „златноме миру“ и „смарагдно тихом дану“ уз „опални благи жар јесењих залазака“, у ноћи кад се „к'о сребрни мост месечина спушта“,⁸ у једном, дакле, сецесионистичком пејзажу од племенитог метала и драгог камења, не од парског мрамора, у пејзажу од архајског а не од класичног материјала, трајао је живот Анице Савић-Ребац у власт једне нама, али не и антици, стране осећајности, осећајности коју је још Хесиод говорећи о Пандори артикулисао као лепо зло, *καλὸν κακόν*, и осећајности коју је она сама, у својим

⁸ Из песама *Magia naturalis, Maris stella*, Данте у Апенину, све из једне њене збирке песама *Вечери на мору*, Београд 1929.

првим песничким покушајима исказала у песми „Чудо“ (1908. године):

.....
 Ма к несрећи великој као чудо
 Носи их она страна скривена душа
 У нама што несрећу воли,

Загледана у ту велику несрећу још од најраније младости, а сама у своме времену, она је — осим великих класичних узора којима је у нашој средини служила као првосвештеница, pontifex maximus — тражила још себи сабрата у савременом свету. Па, ако се још за неког од њених савременика могло рећи да је толико сам, премда овенчан славом коју она није имала, толико различит од других, као што је она била, онда је то сигурно Томас Ман. У њему је она налазила потврду својих ставова. Код њега су *eros* и *танатос* стајали у истом односу као и код ње и, и њему се онај дорски, урански облик љубави који је „Платон... дигао до симболске духовности“⁹ чинио у истој мери погодним средством изражавања, колико је њој био судбински предмет истраживања. Јер, шта је то што проговара из уводних реченица *Претплатонске еротологије*: „Али наша кривица је трансцендентна, предживотна, а наша дужност је најзад била у томе да приђемо са смелешћу ономе што нисмо могли неизабрати.“¹⁰ Шта је то ако није судбинско осећање? Свој рани улазак најпре у хеленску традицију, а потом и у саму Хеладу, својак прерану духовну иницијацију и потоњу фиксираност за тај првоосвојени свет, Аница Савић-Ребац је доживљавала као удес и судбину. „Остала фаталност — писала је она — развијала се из теме.“¹¹ Тако су трајали Аничини дани у испитивању путева који су водили ерос од Атике до Тоскане. А када су њена истраживања открива да тај пут није постојао и да „нигде нема података да је Данте читао Платонов *Симпосион*, и да је он уопште читан у Дантеово време на Западу“¹² она се окренула новијим временима: Спинози и Његошу. Штета је што у том правцу није ишла даље, не до Ведекинда и Лоренса — она је строго одвајала интелектуалну љубав од сексуалности; у свом есеју „Љубав у филозофији Спинозиној“ писала је: „Нико није даљи од Јеврејина Спинозе него Јеврејин Фројд; и ништа није даље од интелектуалне љубави него либидо“¹³ — не, дакле, до писаца

⁹ Аница Савић-Ребац, *Томас Ман и проблем уметника*, предговор *Изабраним делима Томаса Мана*, књига прва, Библиотека страних писаца у издању „Народне просвете“, Београд б. г., стр. XXV.

¹⁰ Аница Савић-Ребац, *Претплатонска еротологија*, Београд 1932.

¹¹ *Ibid.*

¹² А. Савић-Ребац, *Његош, Кабала и Фалон, Хеленски видици*, 131.

¹³ *Хеленски видици*, 62.

новопродбуђене сексуалности, него до Вагнера коме је већ са Томасом Маном тако близу била. Јер, ту је она могла наћи, још више него код Мана, потврду својих схватања и ту је она могла чути у Мимеовој фрази у Зигфриду: „*Liebe ist das Verlangen*“ да је љубав жудња, *Eros*, дакле. Али сам врхунац немачке романтике, хеленски свет германских богова, за њу је остао тајна.

Ако није успела у својој првобитној намери да оствари тротомно дело о Еросу за које је сматрала да је судбински предодређена, ако, дакле, није успела да покаже да је Данте стајао под непосредним Платоновим утицајем — помисао да су подударности између *Новог живота* и *Симпосиона* случајне и да се две идентичне идеје могу јавити у различитим традицијама њој је била потпуно страна јер за њу су овако високе идеје могле постојати само са освртом на Грчку, врхунцем и мерилом свих ствари — ако, дакле, није остварила своју велику замисао (неколико есеја, премда блиставих, нису права замена за ненаписану трилогију), Аница Савић-Ребац ипак није живела узалуд. Јер, можда много више од њеног невеликог дела вреди њен животни став заклетог класичара, став да је, како је Винкелман рекао, „једини пут да постанемо велики и, ако је то уопште могуће, бесмртни, подражавање Старих“.¹⁴

Miroslav Vukelić

DIE HELLENISTISCHEN ANSICHTEN VON ANIČA SAVIĆ-REBAC

Zusammenfassung

Eine der bedeutendsten und einzigartigsten Erscheinungen der klassischen Philologie bei den Serben war unbestritten Anica Savić-Rebac. In einem literarischen Milieu aufgewachsen, unter dem Einfluss von Laza Kostić, widmete sie sich sehr früh der Dichtung. Der Misserfolg und das Unverständnis, die ihre erste und einzige Gedichtsammlung *Večeri na moru* (Meeresabende) begleiteten, entmutigten sie und bewirkten, dass sie sich der Wissenschaft zu wandte. Aber ihre eigene in der Literatur entstandene Ideenwelt hat sie nicht geändert, sondern sie wollte sich mit dieser platonisch-plotinischen Welt der Ideen jetzt wissenschaftlich auseinandersetzen. So hat sie eine abstruse Romantik belebt, wovon die sezessionistische Sensibilität nicht auszuschliessen ist. Ausgehend von einer fixen Idee, die Polymorphie und Polysemie des Eros und seinen Weg von Attika bis Toscana zu beschreiben, war sie von vornherein zum Misserfolg verurteilt obwohl sie mehrere vorzügliche Opuscula zur Erotologie angefertigt hatte (ihre Doktorarbeit »Vorplatonische Erotologie« ist äusserst interessant).

¹⁴ Johann Joachim Winckelmann, *Gedanken ueber die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst*, u Werke II, Stuttgart 1847.

Борбе С. КОСТИЋ

КЊИЖЕВНА ТЕРМИНОЛОГИЈА У ЛАТИНСКО-СРПСКОМ РЕЧНИКУ ДИМИТРИЈА ИСАЈЛОВИЋА

Димитрије Исајловић припада оној групи српских писаца и стваралаца чији се списатељски опус дубоко утиснуо у нашу културу и књижевну баштину. Биографи обично подвлаче две чињенице из његова живота: напредовање у служби и неуморан рад на књижевности.

Основно образовање стекао је у Даљу, где је и рођен 1783, и Великом Бечкереку; завршио је гимназију у Ср. Карловцима и филозофију у Пешти. Убрзо је постао професор гимназије коју је нешто раније похађао; прелази потом у Сентаandreју, а затим у Сомбор на тек основану Препарандију. Године 1830. нашао се у Србији где је био професор на Великој школи, коректор, цензор и уредник званичних „Новина српских“, а животни пут завршио је као начелник Министарства просвете 1853. године.

Цењен и поштован као професор почео је радове да објављује 1814, да би се две године касније, 1816, износио у предговору књиге *Историја трговине* погледе на српски књижевни језик, уврстио у ред оних ретких наших људи који су се, у вези са српским литерарним језиком, нашли те 1816. године, на истим позицијама на којима се налазио и Вук Караџић.

Био је сарадник многих периодичних публикација, од бечких „Новина српских“, „Летописа Матице српске“, „Новина српских“ до алманаха и календара, као што су „Уранија“, „Забавник“, „Голубица“, да би коначно књижевну делатност заокружио са три речника: *Француско-српским* (1846), *Немачко-српским* (1847) и *Латинско-српским* (1850).

Димитрије Исајловић је један од оних списатеља који је у тишини, без учешћа у понекада залудним расправама, или „књижевним бојевима“, без припадности некој од „литерарних

партија“, објављивао књигу за књигом радећи предано на литерарном и културном уздицању тек ослобођене Србије.¹

Латинско-српски речник штампан је у Београду 1850. године на 2.206 стубаца мале осмине предвуковским правописом. На последњој празној страници између две танке црте чита се: Списао Димитриј Исајловић. Писац се потписао скромно, али иза те његове скромности, тако рећи покушаја да се сасвим приметне траг ауторства, крије се огроман рад. Јер *Латинско-српски речник*, писан и састављан за школску употребу, али и за широку читалачку публику, својеврстан је лексикон свеопштих знања о антици код Срба у првој половини 19. века.

Лексика коју је аутор, Димитрије Исајловић, прикупио у речнику може се груписати у неколико слојева од којих истичемо четири најважнија.

Први садржи свакодневну лексику, ону која је у употреби и код најширег круга читалаца а везана је за наш свакодневни живот, од речи којима се означава покућство, на пример, до назива за разне предмете, поздраве, храну, пиће итд.

arcula	— орманић
bubile	— говећи ар (штала)
cisium	— кола, чезе
fenestra	— прозор, пенџер
lac	— млеко
laena	— постављена горња аљина
pera	— торба, бисага
petaso	— шунка

Други слој обухвата лексику појединих области људског стваралаштва. Реч је о биологији, филозофији, географији, судству, медицини итд.

archipelagus	— островно море
arista	— вршак на класу житном
crocodilus	— крокодил
favus	— саће
nubes	— облак
pirum	— крушка
rumex	— кисељак
sulphur	— сумпор

¹ А. Младеновић, *Погледи Димитрија Исајловића на српски књижевни језик 1816. године*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад 1974, књ. XVII, св. 1, 121—151.

У наредном слоју може да се нађе речник хеленских и античких писаца и њихових дела. Када би се из грабе која је пред нама издвојила само ова о којој је реч, добио би се исцрпан лексикон списатеља, назива комедија, епова, трагедија итд.

Aeneis	— Енеида, познато стихотвореније од Вергилија
Aulularia	— једна од Плаутови комедија
Ilias	— познато стихотвореније Омирово о Троји
Metamorphosis	— тако се назива један спев Овидијев
Aeschylus	— познати трагически стихотворац
Aristophanes	— познати грчки списатељ комедија у време Сократа
Menander	— славни грчки стихотворац који је комедије писао
Virgilius, Maro	— познати стихотворац у време императора Августа

Четвртом, и последњем слоју на којем ћемо се задржати, припада баснословије, односно митологија, стародревних народа. Ако са грабом овога слоја учинимо исто што смо учинили са претходном, поново ћемо моћи да саставимо један словар грчке и римске митологије, са објашњењима, краћим и дужиим причама.

Apollo	— бог Аполон, настојатељ муза, пријатељ стихотвораца, изнашавши цитру, художество лекарства, вештину прорицања и стихотворства, исто тако и вештину стрељања
Jupiter	— син Сатурнов, брат Нептунов и Плутонов, највиши бог код Римљана
Orpheus	— славни стихотворац, филозоф и свирач, син Музе Калиопе и Аполонев, супруг Еуридике, која му умре, после ју он музиком својом из подземног света натраг доведе, но у путу, будући се за њом обазрео, опет изгуби
Phoenix	— баснословна птица, о којој се каже да преко пет стотина година живи, затим или се спали или сама у гнезду умре, а из гнезда или пепела њеног нови Феникс израсти

Нашу пажњу задржаћемо овде на другом слоју Исајловићевог *Латинско-српског речника*, на оном којем припада и књижевно називословље.

Латинске књижевне појмове пренео је списатељ са једног језика на други на неколико начина.

Први је усвајањем интернационалних термина, оних термина, дакле, који су већ у осамнаестом и деветнаестом веку били присутни у делима српских књижевника:

comoedia	— комедија, весела позоришна игра
critice	— критика, умешност суђења
criticus	— критик
elegia	— елегија
epigramma	— епиграм
tragoedia	— трагедија

Описним објашњењима, изразима или целим реченицама, био би други начин преношења термина из латинског у српски језик:

hymnus	— похвална песма богу
choreus	— двосложни члан стиха
dactylus	— чланак стиха из једног дугачког и два кратка слога
exodium	— мала позоришна игра која се после главног позорија на театру представља

Трећи начин представља, наравно, комбинацију прва два. Исајловић бележи већ усвојене интернационалне термине за књижевне појаве, али истовремено покушава описним путем да их појасни:

psalmus	— псалом, песма која се уз свирку са жицама пева
elegia	— елегија, т. ј. плачевно (тугунуће) стихотвореније, јадикујући спев
ironia	— фигура риторическа, посмејателни говор, иронија

Исајловић, најзад, користи називе који су већ постојали у српској књижевности, избегавајући истовремено да употреби интернационалне појмове забележене код српских списатеља његовог доба:

auctor	— сачинитељ, списатељ
epistola	— посланица, писмо
bardi	— певци, певачи, стихотворци код старих Грка
cantor	— певач, појак, певац
epithaphium	— гробни натпис
poema	— стихотвореније, спев

Задржаћемо овде нашу пажњу и на неким терминима које, уосталом, и најчешће спомињемо и од којих полазимо у нашим расправама о називословљу с краја 18. и прве половине 19. века.

Размотримо, прво, називе које нам Исајловић нуди за латинску реч литература:

Literatura — књижевност
научност
књижество

У речнику аутор неће појаснити значења која је навео, али до њих можемо доћи поређењем са сличним текстовима у периодичним публикацијама онога доба. Исајловић, дакле, испушта лексему литература, већ одраније присутну у српској књижевности, и бележи три могућности. Прву од њих, књижевност, најчешће користимо и данас. Друга могућност коју нам пружа Исајловић одраз је неких назива које тако често срећемо на страницама „Новина српских“, „Летописа Матице српске“, „Подунавке“ или у многобројним књигама у разним изразима, али у истом значењу: учен стихотворац, учено песништво, учен човек, научен списатељ. И најзад књижество, реч која је у значењу књижевност дуго била присутна у српској литератури и поред неких покушаја да се њоме означи књижество.²

За поезију налазимо код Исајловића, такође, неколико интересантних лексема које носе у себи читаву палету значења.

Poesis — поезија
стихотворство
умешност или наука стихотворења
стихотвор
спев

Прва реч се јавља у многим европским књижевностима Исајловићевог доба, и припада интернационалним терминима присутним у српској књижевности одраније. Она у себи носи значење поезије у најширем смислу те речи. Другом лексемом дефинисао је аутор дело у стиху, а трећом део теорије књижевности. Преосталим двома Исајловић означава поједине лирске врсте.³

² В. Михајловић, *Посрбице од Орфелина до Вука*, Нови Сад 1984, књ. 2, 581; Б. С. Костић, *Грађа за речник књижевних назива у Новинама српским (А—М)*, Књижевна историја, Београд 1986, књ. XVIII, св. 69—70, 154—195, 201; Б. С. Костић, *Књижевни појмовник Вука Караџића*, Београд 1987, 71—73.

³ В. Михајловић, *Посрбице*, 592; Б. С. Костић, *Грађа*, 324.

Док је за литературу и поезију навео неколико могућности, код дефиниције прозе то није случај. Ту је веома изричит и рекли бисмо ограничен на већ устаљена значења која се срећу и у осталим речницима прве половине 19. века.

Prosa — проза (прости или невезани начин писања)

Колико је српска књижевна терминологија средином педесетих година прошлога века морала још да се изграђује показемо овде и на неким примерима за драму и њене врсте. Напоменимо само, пре тога, да се за драму и позориште у Исајловићевом *Латинско-српском речнику* могу наћи бројни појмови драгоцени за истраживање ове области у српском термилошком наслеђу.

Comoedia	— комедија, весела позориштна игра
Drama	— позорје, н. пр. трагедија или комедија
Tragoedia	— жалостно позорје (позориштна игра) трагедија
Tragicomoedia	— позориштна игра из трагедије и комедије састављена (смешна), трагична (жалостива) комедија

Исајловић, дакле, усваја интернационалне термине присутне у српској књижевности и одраније, али их ближе објашњава и појмовима који су већ били познати и најширој читалачкој публици преко многобројних драма Јоакима Вујића, Јована Стерије Поповића и других драмских списатеља.

Када се грађа за књижевно називословље које нам пружа Исајловићев *Латинско-српски речник* упореди са оном коју исти аутор обрађује у преостала његова два горепоменућа лексикона, може се у најкраћем извести неколико закључака.

Свеукупни лексички фонд који смо овде споменули обимнији је и богатији него у преостала два. Латински језик је био и остао драгоцено извориште када је реч о дефинисању многих појава човековог духовног стваралаштва.

Неки основни књижевни термини, о неким од њих било је и овде речи, подробије и прецизније су објашњени него у другим публикацијама сличнога или истог типа.

Усвајајући многобројне интернационалне термине, појмове који су се користили и у осталим ондашњим европским литературама а потичу из антике, Исајловић је коначно учврстио њихову присутност у српској књижевности, у којој су се они најчешће одржали и до наших дана. Тако је аутор градио и изградио мост у схватању и дефинисању истих књижевних појава у разним литературама.

Из Исајловићевог речника издвојени су овде важнији књижевни појмови који пружају потпунију слику његових напора да се читалачкој публици приближе и објасне термини са којима је она тако често могла да се сретне на страницама разних новина, алманаха, календара као и књига.

Actio	говор или беседа у опште
Actor	дејствујуће лице на позоришту, актер
Actus	част позоришне игре, дејство
Acumen	оштроумна мисао, досетка
Adagium	пословица, гатка
Aenigma	гатка, загонетка
Aggressio	увод при говору слова
Allegoria	алегорија; иносказивање; уподобљено причање
Amphibolia	двоструки смисао у говору
Anaphora	повторавање речи у почетку слога
Apologatio	баснословна приповедка
Apologus	прича; приповедка, басна
Apostrophe	обртај; фигура риторическа, кад се оратор усред говора од слушатеља окрене, па другом коме понаособ говорити почне
Archium	писмохранилиште, писмохранионица, архива
Auctor	сачинитељ, списатељ; приповедаоц
Bardi	барди, певчи, певачи, стихотворци код стари Гала
Barditus	бардска песма, војена песма
Bibliopola	књигопродавац
Bibliotheca	књижница, књигохранилиште, библиотека
Bibliothecariu	надзиратељ књижнице, библиотекар
Bucolicus	поема, пастирски спев
Caesura	одсек (одел) у стиху
Calendarium	месецослов, календар
Camena	спев, песма, стихотвореније
Canor	певање, пеније, песма, певање
Cantamen	песма
Cantator	певач; певчик; појац
Cantatrix	певачица
Canticulum	песмица
Canticum	песма, спев; самоговор позориштника
Cantilena	песма, певањка
Cantiuncula	песмица
Cantor	певач, појац, певац
Cantrix	певачица
Cantulus	певање, појање, спев

Cantus	певање, пеније, певањка, песма, стихови
Carmen	песма, стихови, стихотвореније, поетическо сачиненије; позоришно (драматичко) сачиненије
Cavea	позориште, театар
Choreus	двосложни члан стиха, с првим дугачким, а другим кратким слогом
Chria	полезно или оштроумно изреченије или мисао
Chronica	историчне књиге по следству времена
Chronographus	историописац, историк по летобројењу (по следству времена)
Chronologia	леточисленије, летобројење
Comicus	комик, комедијант, дејствујуће лице у веселој позоришној игри; стихотворац или сачинитељ веселе позоришне игре
Commentarius	писмено сачиненије; дневник; списак; коментар или писмено изјасненије о списатељу каквом
Comoedia	комедија, весела позоришна игра
Comoedus	позоришник, комедијант
Critice	критика, умешност суђења
Criticus	критик, вештак у суђењу о писменим делима
Ciclieus	писатељ који стихове своје или сачиненија од једног до другог носи, или их у дружествама прочитава; такође који басне скупља или их приповеда
Dactylus	чланак стиха из једног дугачког и два кратка слога
Descriptio	описаније
Descriptor	описатељ, описивач
Dicterium	оштроумна уједајућа шала; досетка
Distichus	дворстни (две врсте сачињавајући, из два стиха састојећи се)
Dithyrambus	Бахус (бог пића); одушевљени стихови на њега; сваки подобни с великим одушевљењем сачињени стих
Diverbium	разговор између два лица на театру
Drama	позорије, н. пр. трагедија или комедија
Ecloga	избор, мало из други скупљено и одабрано стихотвореније, еклога; пастирска песма, идила
Editio	издавање, изданије; објав, оглас; представљење, н. пр. позорија или само позорије

Elegia	елегија, т.ј. плачевно (тугунуће) стихотвореније, јадикујући спев
Elegidion	мала елегија
Elegus	стих елегични
Elocutio	изговарање; ораторски изражај; мала беседа (слово) за упражненије
Elogium	стихотвореније, спев, надпис
Eloquium	изговор, разговор, беседа
Embolium	игра између два позоришна дејства
Ephemeris	дневник, журнал; календар
Epicus	епически, н. пр. поета, хероически (витешчки) песнотворац; carmen, витешчки (јуначки) спев
Epigramma	надпис, титула; епиграм (кратко стихотвореније особитог смисла)
Epilogus	жакљученије слова (беседе)
Epinicium	победна песма
Epistola	писмо, посланица
Epithaphium	гробни надпис
Epithalamium	свадбена песма
Epos	хероически (јуначки) спев
Eucharisticon	благодарителна песма
Exodium	мала пожоришна игра, која се после главног позорија на театру представља
Fabella	басна, прича, приповедка; театрално представленије, позорије
Fabula	приповедка, прича; басна; театрално (позоришно) дело
Fabulator	који што прича или приповеда; баснослов (који басне сачињава), баснотворац
Fabulositas	баснословно приповедање, баснословност
Facetiae	оштроумна беседа, досетка, шала
Figura	фигура у науци красноречија
Figuratio	употребљавање реторичних фигура у говору
Forma	спољашњи изглед
Glossarium	словар, речник
Hemistichium	полустих
Hendecasyllab	једанаесто-сложни, од једанаест слогова
Heroicus	херојски, јуначки, витешки, carmen или versus, стихови којима се јуначка дела певају, сирјеч хекзаметер
Hexameter	стих од шест стопа
Humanitas	studia humanitatis знања изображеног (углашеног) човека, ученост, књижество

Hymen	свадбена песма
Hymenaeus	свадбена песма
Hymnus	похвална песма Богу, химна
Hyperbole	претеривање ствари какве у говору
Iambus	јамбски чланак стиха, јамбска стопа у стиху (состајећи се из једног кратког и једног дугачког слога); јамбски стих, јамбски стихоствор
Ictus	удар, убој
Incentor	певач
Indignatio	побуђење негодованија (у реторики)
Inflammatiо	поетички жар
Inscriptio	надпис, титула (књиге)
Insurgo	узвисити се у изражају, н. пр. као стихотворац
Jocatio	шаљење, шала
Joculus	шала
Jocus	шала, забава
Ironia	фигура риторическа, посмејателни, говор, иронија
Laudatio	похвално слово, надгробна беседа
Libellulus	мала књижица
Libellus	мало писмено сочиненије
Liber	књига; посланица
Libraria	књигопродавница, књижарница
Litera	писмо, слово; ордо literarum, азбука, писмо посланица; писмено сочиненије; поведница, историја
Literator	који друге у језику каквом поучава, учитељ, наставник
Literatura	књижевност, наученост; књижество
Literula	рlug, мала посланица, писманце
Locutor	говорник, беседник
Logos	реч; logi, празне (саме) речи, беспослице; шаљива реч, досетка; басна, гатка
Ludicer	забави служећи; ars ludicra, позоришна вештина; ludicrum, позоришна игра, позорије
Lyricus	тичући се лире; vates, лирически стихотворац, поета који оде сачињава; lyrica, rlug, лирическа стихотворенија, оде
Melpomena	једна од девет Муза, началница жалостивог стихотворства
Memoria	повест, приповедка

Metonymia	фигура риторическа, тропус (пренашај), кад се имена с именима, или речи с речима због подобни поњатија замењују
Metrum	мера, особито мера стихова, или слогова
Modifico	пристојно измерити (н. пр. слокове)
Modulatio	уредно мерење, размера (н. пр. зда-нија и т. д.); особито у музики и поетики, сагласије, благогласност
Modulus	мера звукова (гласова) и слогова по такту
Mortualis	mortualia, plur. мртвачка или погребна песма
Musa	Муса, богиња науке, особито стихотворства и музике; песма, спев; наука, ученост
Mythus	басна, измишљење
Mythologia	баснословна наука, баснословије (старо-древних народа)
Narratio	казивање, приповедање; повест, приповедка, прича
Narratiuncula	приповедчица
Nenia	спроводна, погребна песма; жалостна песма
Oda	песма, особито лирически спев
Oratio	говор, беседа, израз; слово, јавна беседа
Oratiuncula	мало слово, беседа
Orator	беседник, проповедник
Oratrix	наука красноречија, реторика
Paeon	бог Аполон; похвална песма на њега; уопште: победна песма
Palinodia	повторавана песма (која се понавља са одзивом)
Panegiricus	похвално слово
Parentatio	погребно слово
Parodia	узајмична песма, одпев, одјек (у певању)
Paroemia	пословица
Pentameter	пет чланова стиха, т.ј. пет стопа садржавајући
Percussio	точна размера чланова у говору или стиху
Persona	рола играјућег позоришника (актера)
Pes	стопа (као мера у стиховима)
Plectrum	лирични спев
Poema	стихотвореније, спев
Poematium	мали спев, спевих
Poesis	поезија, стихотворство, умешност или наука стихотворења; стихотвор, спев

Poeta	стихотворац, поет
Poetica	умешност (художества, наука, вештина) стихотворења
Poetria	стихотворка
Poetris	стихотворка
Prosa	проза (прости или невезани начин говора)
Proscenium	предње позориште, т.ј. место гди су по- зориштници дејствовали и говорили; по- зориштни дом, театар
Prosodia	удареније гласа, гласоудареније; правила гласоударенија
Prosopopoeia	фигура реторическа, кад се друго лице какво као говореће наведе, или се без- душне ствари као лица сматрају и као говорећа наводе
Proverbium	пословица
Psalmus	песма која се уз свирку са жицама пева, псалом
Psalmista	псалмопевац
Psalterium	псалтир
Rhetor	ритор, витија, оратор, беседник, учитељ красноречија
Rhetorica	художество (вештина, наука) красноре- чија, реторика
Rhythmus	размера чланкова или стопа у једном стиху
Saltator	играч (у позоришту), пантомим
Saltatrix	играчица на позоришту или балету, ак- терка
Satyra	бодљикаво (изсмејателно) стихотворство
Satyrographus	сатирописац, сатирик
Scena	место у позоришту, гди дејствујућа лица стоје и играју, сцена; појав; позорије; рола
Schematismus	начин говора у фигурама реторичним
Scriptor	писац, списатељ, сачинитељ, ауктор
Senarius	versus, шесточлановни (јамбични) стих
Sententia	особито оштроумна мисао или изреченије, паметодостојна мисао, сентенција
Sententiola	мала сентенција
Septenarius	стих из седам чланкова састојаћи се
Sermo	говор; јавна беседа; сатира
Sermocinatio	фигура реторическа кад се други као го- ворећи наводи
Similitudo	прича (притча) сравненија ради; припо- доба
Spectaeculum	позориште, театар

Spectator	зрител, гледаоц, н. пр. у позоришту
Spondeus	стопа или чланак (у стиховима) састојећи се из два дугачка слога
Stabilis	pes, стопа у стиховима, састојећа се из дугачких слогова
Stilus	начин писања
Stropha	част песме или поетичког пева, одел, строфа
Sufflo	претерано високи (начин писања или говора)
Syllabe	слог; syllabae, plur. стихови
Testamentum	стари и нови завет
Theatrum	јавно позориште; позоришни дом, театар; зрител позоришта
Thema	тема
Tragicomoedia	позоришна игра из трагедије и комедије састављена (смешна), трагична (жалостива) комедија
Tragicus	поета, стихотворац трагедије пишући; трагички позоришник
Tragoedia	жалостиво позорије (позоришна игра), трагедија
Tragoedus	дејшчик (позоришник, актер) у трагедији; трагички стихотворац
Translatio	превод (са једног језика на други)
Translator	преводитељ, преводчик (са једног језика на други)
Trimeter	од шест чланака или стопа, versus
Trochaeus	трохеј, врста стопе у стиховима, стопа састојећа се из дугачког и кратког стога
Tropus	фигура реторичка, т.ј. несвојствено или пренесено употребљеније речи какве
Tuba	узвишено стихотворство
Vates	стихотворац, поета
Versiculus	ред, врста, стих
Versificatio	прављење (грађење, сачињавање) стихова, стихотворство
Versificator	стихотворац, поета
Versus	стих; певање, песма
Vox	изреченије, мисао, сентенција

Dorđe S. Kostić

DIE LITERATURTERMINOLOGIE IM LATEINISCH-SERBISCHEN WÖRTERBUCH VON DIMITRIJE ISAJLOVIĆ

Zusammenfassung

Das lateinisch-serbische Wörterbuch von Dimitrije Isajlović ist eine Art Lexikon des Allgemeinwissens über die Antike bei den Serben in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Das lexikalische Material in diesem Buch kann in einige Schichten gruppiert werden. Die erste enthält die alltägliche Lexik, die bei dem breitesten Leserkreis in Gebrauch und an unser tägliches Leben gebunden ist. Die zweite Schicht umfaßt die Lexik einzelner Gebiete des menschlichen Schaffensprozesses, es handelt sich um die Biologie, Philosophie, Geographie, Medizin usw. Die folgende, dritte Schicht beinhaltet den Wortschatz der hellenischen und antiken Dichter und ihrer Werke, während zur vierten und letzten Schicht Fabeldichtungen bzw. Mythologien gehören.

Die Literaturterminologie, an der Isajlovićs Wörterbuch besonders reich ist, übertrug der Autor von einer in die andere Sprache auf verschiedene Weise.

Der eine Weg ist die Aufnahme internationaler Termina, also jener, die bereits im 18. und 19. Jahrhundert in den Werken der serbischen Dichter zu finden waren. Die beschreibende Erläuterung oder ganze Sätze sind eine zweite Art der Übertragung eines Begriffes aus dem Lateinischen ins Serbische. Die dritte Art stellt eine Kombination der ersten beiden dar. Isajlović notiert bereits anerkannte internationale Termina für literarische Erscheinungen, versucht aber gleichzeitig, sie auf beschreibendem Wege zu erklären. Der Autor benutzt schließlich Bezeichnungen, die bereits in der serbischen Literatur bestehen, wobei er im gleichen Maße der Verwendung internationaler Begriffe ausweicht, die bei den serbischen Schriftstellern seiner Zeit auftreten.

Mit der Annahme zahlreicher internationaler Termina festigte Isajlović schließlich deren Existenz in der serbischen Literatur, in der sie sich bis zum heutigen Tag hielten. So hat der Autor gleichfalls eine Brücke geschaffen bei der Auffassung und Definierung der gleichen Literaturbegriffe in verschiedenen Literaturen.

Aus Isajlovićs Wörterbuch wurden in dieser Arbeit die wichtigen Literaturbegriffe entnommen, die ein vollständigeres Bild seiner Anstrengungen bilden, dem Leserpublikum Termina näher zu bringen und zu erklären, denen es täglich auf den Seiten von Büchern und periodischen Publikationen begegnen kann.

Војислав ЈЕЛИЋ

АНТИЧКА И СРПСКА ЕПИСТОЛОГРАФИЈА

У овој прилици разговор о античкој и српској еписто­ло­графији треба сузити. Нећемо говорити о еписто­ло­графској пракси. Али и сужавање пажње на ре­флексе античке теорије пис­ма код српских теоретичара из XVIII и XIX века изискује дво­јако сажимање саме области испитивања. Наиме, с једне стране, пажњу треба усмерити на неколике битне мотиве и то­посе из доста оскудно документоване античке теорије писања писама. На другој страни, испитивање ове врсте може да се спроведе само анализом одређеног текста. Треба, дакле, изабрати један репрезентативан српски текст о писању писама.

Да побројимо мотиве и то­посе. То су дефиниторска улога појма *одсутног са­беседника* и *преполовљеног дијалога*, као и то­пос о месту шале и пошалице у еписто­ло­графији. Као српски текст на коме ћемо осматрати јављање ових елемената из античке теорије пис­ма послужиће нам поглавље *о пис­ми­ма* из Стеријиног уџбеника реторике писаног око 1844. године.

Претходно ваља напоменути још и ово. Упутства за састављање писама наш­ла су место већ у античким реторским приручницима. Али до тога је дошло тек касно. Две-три рече­нице које Квинтилијан посвећује односу пис­ма и дијалога једно су од првих сведочанстава о тој појави. У сачуваним античким реторикама најраније и једино сведочанство о уно­шењу систематских упутстава, која се тичу састављања писама, налазимо тек код Јулија Виктора, римског реторичара из IV века н.е.

Дефиниција пис­ма код Стерије гласи: „Писмо је говор к одсуствујућем једном или више лицама управљени, којим оно, што би им усмено казати хотели, писмено соопштавамо“ (стр. 148). Стерија се овде само посредно на­довезује на античко одређивање пис­ма као преполовљеног дијалога. (То је основ

дефиниције био већ код Артемона на кога се позива и тобожњи Деметрије када каже: εἶναι γὰρ τὴν ἐπιστολὴν οἷον τὸ ἕτερον μέρος τοῦ διαλόγου). Али када Стерија писмо дефинише као „говор к одсуствујућем“, то је подударно са античким појмом ἀπόν „одсутан“ који има важно место у античким дефиницијама писма.

Најранији сведок који нам пружа сазнања о античкој теорији писма је Псеудо-Деметрије. Код њега је речено да су писма пре свега пријатељска писма. Али код доцнијег римског реторичара Квинтилијана налазимо на став према коме материја, односно тематика писма није ограничена. Квинтилијан говори и о филозофском писму.

Не можемо улазити у подробније упоређивање категорија писама које су побројане код позног античког реторичара Јулија Виктора и код нашег Стерије. Довољно је рећи да се код обојице јављају и писма пријатељска и писма учена и писма пословна. Исто тако код античког и нашег реторичара, уз одређивање појединих категорија писама, највише се говори о изразу и стилу који је свакој од њих примерен. То нас доводи и до разматрања о личном односу писмописца према адресату и о адресатовом социјалном положају. А то је онај оквир излагања у коме се код Стерије, за наше модерно осећање ненадано и наметљиво, јављају помени шала и пошалица.

Позивајући се на то да „писмо усмени говор замењује“, Стерија захтева да се код писања писама изразимо онако „како би се усмено најбоље изразити хтели, дакле, јасно, чисто и разветно, узимајући све у призреније, што благи обичаји, и начин сообраштенија изискују“ (стр. 150).

У погледу степена присности и социјалног положаја, Стерија напомиње следеће:

При састављању поглавито се мора у призреније узети, ко пише, и коме се пише, имено: јесу ли ови међу собом равни, познати, пријатељи, или међу њима постоји разлика у годинама, у полу или звању, или стању итд. Као што се дакле с пријатељима слободније и немарљивије разговарамо, напротив, отменим и старијим сваку учтивост набљудавамо, тако би смешно издавало, кад би пријатељ пријатељу пишући неки висок тон узео; као што би безобразно било у писму на знаменитије лице управљеном шалу употребљавати и с једнога предмета на други немарљиво скакати, особито ако нисмо уверени да ће нам гдекоје шаљиво израженије опростити. Осим тога и од обстојатељства много зависи; јер и пред најприснијим пријатељем било би несмислено шалити се знајући, да он на то није расположен. Друкчије ћемо дакле устројити писмо, кад што молимо, друкчије, кад кога тешимо, друкчије кад саветујемо итд.¹

¹ Иванка Веселинов, „Реторика“ Јована Стерије Поповића у Зборнику историје књижевности САНУ, књ. 9, Београд 1974, 150—151.

Подуадаран низ упутстава налазимо такође и код римског реторичара Јулија Виктора:

Epistolis conveniunt multa eorum, quae de sermone praecepta sunt.. Epistolarum species duplex est; sunt enim aut negotiales aut familiares. Negotiales sunt argumento negotioso et gravi. In hoc genere et sententiarum pondera et verborum lumina et figurarum insignia compendii opera requiruntur atque omnia denique oratoria praecepta, una modo exceptione, ut aliquid de summis copiis detrahatur et orationem proprius sermo explicet. Si quid historicum epistola comprehenderit, declinari oportet a plena formula historiae, ne recedat ab epistolae gratia. Si quid etiam eruditius scribas, sic disputa, ut ne modum epistolae corrumpas. In familiaribus litteris primo brevitatis observanda: ipsarum quoque sententiarum ne diu circumferatur, quod Cato ait, ambitio, sed ita recidantur, ut numquam verbi aliquid deesse videatur.²

Наводећи у потпуности текстове из Стерије и Јулија Виктора, видимо да подударане између њих није тек у појединим упутствима, него баш у целини. Истоветном приступу код нашег и римског реторичара одговарају затим и подударања у појединим сажетим формулацијама. Тако Стеријином „као што би безобразно било у писму на знаменитије лице управљеном шалу употребљавати“ одговара Викторово: „epistola, si superiori scribas, ne iocularis sit“. На исту категорију адресата односи се код Стерије упутство да у писмима не треба „с једнога предмета на други немарљиво скакати“. Сасвим је блиско Викторово упутство да ученоме не треба писати непромишљено. Стерија употпуњава наведена упутства: да тако не треба чинити, „особито ако нисмо с њиме познати“. На упутство да се вишем од себе не пише писмо проткано шалама, код Виктора се надовезује исказ да човеку равном себи не треба писати неуглађено, а нижем од себе бахато. Затим, Стеријино указивање на околности које и најприснијег пријатеља неће учинити пријемчивим за лак тон и шалу има паралелу код Виктора. Овај каже да ни најближем пријатељу не треба писати небрижљиво. А затим одмах указује на обзир који треба имати према човеку који је у жалости и додаје, као посебно правило, да чак и пријатељу можемо писати лаким и шаливим тоном само ако држимо на уму да ће он, ако је сада и у добром расположењу, писмо можда читати или пречитавати, у неко неповољније време, тужан и нерасположен.

Једна напомена овде није сувишна. Код Јулија Виктора и код Стерије проблем колико је и где на месту уплитање шала у писмо расправља се поновљено, а нарочито у вези са пријатељским писмом. У упутствима за састављање те категорије писама Стерија каже: „шала и хитроумије зачињава таква писма“. Међутим, и антички и наш теоретичар захтевају

² C. Iulii Victoris *Ars rhetorica* (Hermagorae, Ciceronis, Quintiliani, Aquili, Macromanii, Tatiani) *Rhetores Latini*, 447, 38—448, 4.

искључивање шаљивог тона у писмима другог типа или већ према околиностима. При читању оваквих упутстава пажња нам лако слаби. Можемо стога заборавити да себи поставимо питање: зар се уопште може размислити да је шала на месту у писмима претпостављенима? Или другачије речено, не сме нашој пажњи измаћи и овако питање: одакле такав удео размишљања о шали и шаљивом тону у целокупном разматрању о писмима разних категорија и код Јулија Виктора и код Стерије?

Овде нема потребе за већом опширношћу. Довољно је ако кажемо да код Псеудо-Деметрија за дефиницију писма није био толико пресудан став *писмо је преполовљени дијалог* колико схватање да прави прототип писма представља *писмо пријатељу*. Односно: да основна ситуација из које настају писма, обухваћена формулом *ἀπὸν — παρὸν*, јесте раздвојеност и успостављање везе међу пријатељима. С тим схватањем у складу је и убеђење да писмо као чин пријатељства и дочаравање пријатељског присуства не само да дозвољава него и изискује шаљив тон, пошалицу па чак и духовито зачикавање и ругање.³

Колико у рефлексима античке теорије о писму постоји тај мотив о примерености шале у писмима види се и из Стеријине дефиниције за *писма учтивосна*: „Писма учтивосна управљају се на оне, с којима се писмописац годинама, званијем, стањем или другим одношенијама споредити не може, где се дакле не може пријатељски тон употребити“ (стр. 156).

Занимљива је и историјска димензија коју има Псеудо-Деметријево истицање пријатељства. Заправо, његово истицање ситуације раздвојености пријатеља условљава јављање писма, а тиме и појаву жанра писма. Овде се треба подсетити на програмско неговање пријатељских писама у Епикуровом кругу. То су, дакако, била филозофска писма, што ће рећи и дидактичка. Без обзира на не сасвим јасан став Псеудо-Деметрија у односу на „право писмо“ (пријатељско) и такво које би било прототип дидактичког писма, очигледно је из горенаведеног да су писма дидактичког карактера морала бити узета у обзир при разматрању жанра писма у реторским приручницима. А није другачије ни код Стерије чија је *Реторика* наука о прозним саставима. Сетимо се да поред писма филозофске садржине имамо и писма-епистуле у стиху. И то утицајна и позната, а читана у школама Стеријиног времена, као што је Хорацијева *Ars poetica*. Очигледно, за доцније жанровско сврставање оваквих писама био је пресудан њихов тон — мање или више лаког пријатељ-

³ Вид. Klaus Thraede, *Grundzüge griechisch-römischer Brieftopik*, München 1970, 7—8 са белешкама 9 и 16, о Псеудо-Деметрију нарочито, 22—27, и index s. Freundschaft. Одајеке таквих схватања, и то везане за Епикура и Епикуров круг, где је негована пријатељска преписка, налазимо код Цицерона (*ad Fam.* 2,9). О томе вид. K. Thraede, 42—47.

ског ћаскања о озбиљном предмету. Дакле, онај тон који је био својствен већ и писмима епикурејаца.

Ако на памети држимо управо речено, разумљиво је зашто Стерија *учевно писмо* дефинише повезујући га са *пријатељским*. Ево целе његове одредбе таквих писама:

Учевна писма имају за целу кога у чему поучити, или што објаснити му. Такова писма или су на извесно лице управљена, или је лице, коме се пише, измишљено, и списатељ може у виду писма само своје мненије изложити, и то или само као таково, или заједно и чувства побудити. Вид и начин писања овог највише се подудара с пријатељским писмима, само што се с већом пажњом израбује.⁴

Другачије речено, дидактичко писмо, без обзира на то да ли је упућено стварном или измишљеном адресату, састављало се као пријатељско писмо — то јесте из њега начелно није искључиван шаливи тон. И у овоме детаљу Стеријино излагање о дидактичком писму узеву се за античку теорију писама и за правила античке реторике.

Можда није претерано ако као одјек истога топоса из теорије античке епистографије схватимо и истицање мотива пријатељства у Стеријиним разликовању приватних и пословних писама од оних са обележјем званичних докумената. Јер Стеријина дефиниција ту гласи:

Деловна незванична писма воде се као пријатељска имајући за предмет известије или одговор о каквом делу, или ствари, на пр. наруџбини, еспапу итд., према се у такво писмо и други пријатељског сношенија предмети утиснути могу.⁵

На крају Стеријиног излагања о писмима има и једна примедба. Доста је важна јер поставља границу између писама за која је Стерија сматрао да их треба обрадити у реторици и оних канцеларијских којих се дотакао само уколико су молбе. У тој примедби Стерија каже: „Будући састављање званичних писама у другу струку спада, зато ћемо се ми овде само на прошеније ограничити“ (стр. 241). На овај начин Стерија је, рекло би се, искључио из својих реторско-техничких разматрања писма изразито канцеларијско-формуларнога типа. Очигледно је да у категорији канцеларијских писама *молбе* (прошенија) остављају највише слободе писмописцу, и у погледу предмета и у погледу стилизације и аргументације. Насупрот томе, *уговори*, *обвезанице*, *признанице* и слично, које Стерија помиње као *писма у канцеларијски ред спадајућа*, извесно не улазе у круг реторских *прозних састава*. Стерија ипак даје једно опште упутство. Каже да се у овим *писмима* излаже у виду

⁴ Стерија, *Реторика*, 159.

⁵ Стерија, *Реторика*, 160.

силогизма или ентимема и да у њима долази „слог периодан“ (стр. 160).

Карактеристично је за Стеријина теоријска излагања и то што се на наведено његово искључивање *уговора*, *обвезаница*, *признаница* и слично из круга реторске теорије, надовезује и следећа примедба: „Особито се достојанство и важност у таквим саставима набљудава, почему сваку шалу, ниске мисли и шегачење сасвим избегавати морамо“ (стр. 241).

Сасвим је тешко објаснити овде Стеријино освртање на шалу и шегачење ако то не схватимо као конститутивни мотив наслеђен из античке теорије писма. Заиста нема тог природног и логичког следа мисли који би нас навео на помисао да бисмо у *уговор*, *обвезаницу*, *признаницу* могли уносити *шалу* и *шегачење*.

У осврту на Стеријина излагања о писму могло би се, дакле, рећи следеће: њихов однос према античкој традицији нисмо могли подробније утврђивати кроз упоређивање са Квинтилијаном. Јер Квинтилијанов приручник садржи тек слаб рефлекс школских реторских разматрања о писму. Било је веома корисно поређење са оним што знамо о теорији писма развијеној у хеленизму и са одсеком о писмима додатим позном реторском приручнику Јулија Виктора. То поређење нам је показало да Стеријина теорија писма садржи у дефиницији, у исказима о стилловима и другоме, низ мотива и топоса пореклом из античке реторске теорије. Могли смо такође показати да је у Стеријиним излагањима стално присутан топос о пријатељству и шали својствен античкој теорији писма.

Најзад, како смо на почетку напоменули, управо у неочекиваном и некако наметљивом јављању размишљања о примерности шале у писмима, чак и оним пословним, имамо убедљив доказ о континуитету који повезује српску теорију писма забележену у XIX веку са позноантичком и хеленистичком. Пратити ту традицију уназад било би и те како могућно. То нам најбоље показује дефиниција писма коју налазимо у једној нашој рукописној реторичкој састављеној у XVIII веку, у највећем делу текста на латинском језику. Као код Стерије, и у тој реторичкој писмо је „говор к одсуствујућем управљени“ — *sermo absentis ad absentem*, односно „пријатељски разговор међу одсутнима“ — *familiares inter absentes colloquium*. Још и ова последња напомена: задржали смо се на теорији писма која се јавља у реторским приручницима, а не у разним *Писмовницима* и *Секретарима*, стога што реторичари о писму и писмима говоре као о врсти „прозних састава“; а своје интересовање за писмо као жанр показују и искључивањем писма пословно-канцеларијскога типа.

Vojislav Jelić

ANTIKE UND SERBISCHE EPISTOLOGRAPHIE

Zusammenfassung

Systematische Anleitungen für die Zusammenstellung von Briefen sind uns erst aus der Spätantike, bei Julio Victor, dem römischen Rhetoriker aus dem IV. Jahrhundert bekannt. Laut Julio, wie auch aufgrund der spärlich dokumentierten Aussagen früherer Rhetoriker, ist der Brief ein »halbierter Dialog« bzw. »die Rede an eine abwesende Person«. Im Wesen aller Briefe befindet sich der freundschaftliche Brief. Die dichteste Parallele zur antiken Brieftheorie finden wir bei unserem Rhetoriker Jovan Sterija Popović. Anleitungen zur Abfassung von Briefen legte er in seiner »Rhetorik« unter dem Kapitel »Über Briefe« dar. Eine Übereinstimmung bei Julio Victor und unserem Sterija ist bei den Definitionen und Kategorisierungen sowie bei der Stilbestimmung für einzelne Briefarten erkennbar. Und das nicht nur in größeren Abschnitten, sondern auch in kleineren Texteinheiten. Unser Rhetoriker, der sich in allem auf die antike Theorie stützt, spricht über den Brief als einer Art Prosaabhandlung. Deshalb schließt er aus seiner Erörterung Geschäftsbriefe aus.

Милена ЈОВАНОВИЋ

ПРЕВОДИ САЛУСТИЈА КОД СРБА — ОБЈАВЉЕНИ И
РУКОПИСНИ

Први превод Салустија, колико ми је познато, јавља се код нас тек почетком четврте деценије XIX века. До тада су мало превођени прозаисти (Цицерон, Непот, Сенека), док су песници, напротив, много више превођени (Катул, Вергилије, Тибул, Овидије, Марцијал).

То не значи, наравно, да Салустије као писац није био познат нашим читаоцима јер се у латинским школама (у Загребу, Карловцима) и код Срба и код Хрвата могао читати у оригиналу, било у целости или у одабраним одломцима. Поред тога, били су доступни и могли су се користити преводи на немачки и друге европске језике.

Први превод Салустија на српскохрватски језик објављен је у *Летопису Матице српске* 1831. Тридесет и пет година касније, 1867, штампани су преводи Адолфа Вебера Ткалчевића и Филипа Оберкнежевића: кратки одломци из монографија о Катилининој завери и о Југуртином рату.

Први комплетан превод Салустијеве монографије о рату са Југуртом објављен је 1881. на Сушаку (у преводу Ивана Фиамина). Већ следеће године Адолфо Вебер Ткалчевић објављује превод оба ова велика Салустијева дела, а исте године у *Српским илустрованим новинама* Јован Туроман штампа превод чувених говора Цезара и Катона.

Године 1894. штампани су познати Сенчеви *Примјери из римске књижевности* у које су укључени и одломци из Салустијевих дела. Последњи превод Салустија у XIX веку објављује Ј. Туроман, по свој прилици.

Неколико година пред први светски рат као да се појачава интересовање за Салустија и његово дело, јер се вероватно 1911, према податку из *Прегледа римске књижевности* Будимир — Флашар, стр. 284, у Вараждину (превео Фердинанд Па-

жур) и 1913. у Београду (превео Лазар Т. Перовић) појављују комплетни преводи *Југурте*. Ф. Пажур је уз превод монографије о Југуртином рату објавио одломке из Салустиевих *Историја*.

После овог краткотрајног интересовања са Салустиева дела, све то поново замире, тако да тек средином треће деценије овог века поново наилазимо на преводе Салустија, Душана Карапанџића 1925. и Николе Вулића 1927. у Београду, али само у одломцима.

Године 1967. штампани су кратки одломци из Салустиевих дела (Веберов превод) у *Прегледу римске књижевности* Будимир — Флашар, стр. 279/280.

Једини новији превод који ми је познат јесте превод Милоша Н. Бурића у књизи *Беседе*, која је објављена 1967. године.

Петар Теодосијевић

Први познати превод Салустија у нас датиран је 1831/32. године. То је прва половина *Катилине* (поглавља 1—30) која је објављена у *Летопису Матице српске* у четири наставка, а сваки наставак има другачији наслов.¹ Није јасно зашто се

Први наставак има наслов:
изъ К. К. Саллустиа: Уводъ, и продолжение повѣсти о созаклетию;
Катилине;
други: *Продолжение превода изъ К. Саллустиа*;
трећи: *Продолжение повѣсти о созаклетию Катилине изъ К. К. Саллустиа*;
четврти: *Изъ К. К. Саллустиа о войни Катилине*.

разликују наслови превода, нарочито наслов четвртог у односу на претходне. Преводилац је Петар Теодосијевић, јуриста по занимању.²

Ових тридесет поглавља, како је речено, представљају половину *Катилине*, која има 61 поглавље. Нема никаквих података који би указивали на то које је издање оригинала коришћено, што је уосталом часописна пракса. Преводилац наводи две немачке речи, па би овај детаљ можда могао указивати

¹ *Летопис Матице српске* бр. 26 (1831), стр. 135—140, с. 1—5
бр. 27 (1831), стр. 138—148, с. 6—16
бр. 30 (1832), стр. 77—87, с. 17—26
бр. 34 (1832), стр. 99—102, с. 27—30

² Мајкснер је у својој *Хисторији римске књижевности*, Загреб 1884, 108, погрешно навео неке податке: „На србски превео је Цатилину Петар Феодорович у Летопису Мат. србске год. 1931—1833.“

Петар Теодосијевић је датирао први наставак 1. јануара 1831. у Земуну, у потпису П. Тхеодосијевиџ, јуриста; други наставак 1. марта 1831. у Земуну, у потпису Петръ Тхеодосијевиџ, јуриста; трећи наставак је без података о времену и месту, у потпису П. Тхеодосијевиџ; у четвртог само Тхеодосијевиџ.

на коришћење немачког коментарисаног издања. С обзиром на остале његове преводе са немачког језика, вероватно је користио немачко, по свој прилици, коментарисано издање, јер претпостављам да је преводио са оригинала, а не с немачког превода. Иначе, од 1750. до 1831. године било је само немачких, што издања, што превода преко седамдесет.

Ортографија превода је предвукковска, а писмо је славено-сербска („нереформисана“) ћирилица. Имена су најчешће написана као у оригиналу. Оваква пракса писања имена и других речи, названа „етимолошки правопис“, наставља се и касније, тако да се ћирилични облик *Саллустије* са геминатом среће током XIX и почетком XX века; осим *Саллустије*, ту су имена *Сулла*, *Орестилла*, *Кассиј*, *Анниј*, *Лекка* (погрешно³), *Красс*, *Тулл*, *Котта*, *Туллиј*, *Метелл*, док име *Ситиј* има само једно *t*, а требало би, аналогично према осталим именима, да има два *t* према латинском *Sittius*.

Петар Теодосијевић је транскрибовао латинска лична имена на следећи начин:

Cethegus — Ceteg
Porcius — Porciĭ
Licinius — Liciniĭ
Nucerinus — Nucerin
Cicero — Ciceron
Martius — Marcĭĭ
Celer — Celer
Cyrus — Кур
Lacedaemonii — Лакедемоњани
Lucius — Lukĭĭ

Ако се имена *Кур*, *Лакедемоњани* и др. сматрају уобичајеним формама као *муниципиј*, *Греција* и слично, онда посебно место има само име *Lukĭĭ*, које би требало да се пише *Lucĭĭ*, кад се упореди са осталим именима, нпр. *Porciĭ* и сл.

Име *Piso*, *-onis t* употребљава се у номинативу као у оригиналу, дакле у облику *Писо*, генетив *Писона* итд, односно преводилац деклинира ово име као у латинском. Спомињем овакав номинатив (*Писо*) с разлога што име *Cicero*, *-onis t* у номинативу наводи у облику *Цицерон*, који је код нас уобичајен, тако да ни ту није доследан.

Име *Spaеus* = *Gnaеus* наводи, како је тада било уобичајено, *Кнеј*, а не *Гнеј*. Исто тако, једном ово име наводи цело (*Cat.* 16,4), а затим четири пута скраћено, без обзира на то што то није било тако, по свој прилици, у оригиналу. Наведено је

³ *Лекка* је написано са геминатом *kk* која нема смисла будући да је оригинал *Laeca*. Можда се у издању текста који је користио није јасно разликовао *e* и *s*.

једном и цело име *Lukij* (Cat. 5,1), иначе само *Катилина*, и име *Аурелиа Орестилла* (Cat. 15,2).

Што се тиче самог језика превода, највероватније је то био говорни идиом преводиоца, и то свесно тражење архаизама због одговарајућег архаизирања код Салустија, али би била потребна даља истраживања овог славеносербског израза за који се преводилац, очигледно полемички расположен према Вуковој реформи, отворено залаже.

„Има их који' нас хуле и руже, кад ми по гдјекоју реч из тог старог, мртвог језика нашег узмемо, и оживимо је, писајући је онако, као што се у њему налази“ (*Сербскиј летопис*, 37 (1934), стр. 97—99).

Могло би се претпоставити и то да се Теодосијевић прихватио да преведе писца који је свесно користио архаизме у свом стилу и коме је то особина препознатљива на први поглед, како би доказао исправност свог архаизирања.

Филип Оберкнежевић

Филип Оберкнежевић (или Обркнежевић, како стоји у попису превода) превео је *Беседу Каја Марија из Југурте* у целини (*Iug.* 85) и 1867. објавио у *Матици*⁴ у два наставка, тридесет и шест година после првог, Теодосијевићевог, превода *Катилине*.

Сплет догађаја током тих тридесет година како у Европи тако и у Хабсбуршкој Монархији могао је улићи наду и подстаћи отпор наших народа, али све се завршило преуређењем Хабсбуршке Монархије. Војводина остаје део Угарске, без икаквих права, односно без икакве, макар и формалне аутономије, а Хрватска потписује нагодбу са Угарском 1868. године, која је потпуно одговарала Маџарима.

Оваквим приликама сасвим одговара говор који је Гај Марије држао римском народу када је постао конзул 107. године ст. е. У првом наставку, у којем и нема превода, преводилац је укратко описао „политично и социјално стање, у ком се тада Рим у онај мах налазио“. У суштини, више је описивао оно чега више није било у Риму, оно што је припадало славној прошлости, а то су били часни, поштени и скромни људи. Сву власт и моћ, над „сиротињом рајом“, имали су оптимати, „поред највећег раскоштва, највећа нужда и сиротиња, јер „каматници“ цедише народу крв“. Ипак, колико тај опис друштвених и економских односа одсликава стање у провинцији у којој он сам живи, односно стање каквим га Ф. Оберкнежевић види. Кад говори о тлаченом народу, не види се сасвим јасно на који он то народ мисли ако је реч о Риму,

⁴ (*Летопис Матице српске*) 19 (1867), стр. 477—479
20 (1867), стр. 502—505

чак није ни важно сасвим ко су ти тлачитељи, важно је да се истакне та велика разлика која постоји између њих. Јер сам Ф. Оберкнежевић каже да не постоји средњи сталеж који би попунио тај „јаз“. Потребан је у том случају један човек, као што је то био Гај Марије, који ће бити „праведан и непристрасан судија, смрти непријатељ богаташког, надувеног племства, и зато га је народ страстно и заволео“.

Салустијево дело, одакле је узео овај говор, назива *Југуртински рат*, а писца зове *Салуст*, што може упућивати на неко немачко издање текста. Иако нема података о издању које је Ф. Оберкнежевић користио, ипак се може претпоставити да је користио неко немачко коментарисано издање, можда чак Јорданово из 1886. године, с обзиром на то да је био професор латинског језика и знао немачки језик. Властита имена не транскрибује доследно у номинативу према осталим облицима падежа или присвојног придева. Име Гаја Марија транскрибује у номинативу *Кајус Маријус*, додајући слово *ј*, које је убицајено у транскрипцији *Марије*, а остале облике деклинира као да је номинатив *Марије*, односно губи се завршетак *-us*, што је правилно у латинском; нпр. — Каја Марија (генетив у наслову)

— Марија (акузатив два пута)

— Маријева (присвојни придев).

Што се тиче осталих имена о-деклинације у латинском, она су увек у неком од зависних падежа (нпр. *Цинцината*, *Курија Дентата*, *Фабриција* и сл.), па се не може утврдити како би изгледао номинатив тих имена. Додуше, наводи се име самог писца, али не очекивано *Салустијус* него сасвим другачије *Салуст*. Па ипак, Цицероново име наводи *Cicero*, а Пирово име *Pirus*; на основу тога могло би се очекивати да би и остала имена имала етимолошки наведен номинатив.

Уз превод се налази и 11 бележака, у којима су углавном објашњена реалиа. Неке су обележене бројем, а неке нису.

Ф. Оберкнежевић приредио је и латинске читанке за I и II разред гимназије. Године 1882. објавио је у „Летопису Матице српске“ текст под насловом *Хрватске школске књиге у гимназији карловачкој*. У овом тексту супротставља се увођењу хрватских уџбеника у карловачку гимназију, који су заменили његов и Туроманов уџбеник. Касније, 1892. године, објављени су његови *Латински и српски примери за I гимназијски разред* у Новом Саду.

Јован Туроман

Исте, 1882. године, када је А. Вебер Ткалчевић објавио свој превод Салустијевих монографија у Загребу, Јован Туроман је објавио свој превод чувених говора које су држали

Цезар и Катон 5. децембра 63. године ст. е. у Сенату, приликом суђења Катилининим присталицама (51. и 52. поглавље из *Катилине*). Овај превод објављен је у *Српским илустрованим новинама, листу за забаву, поуку, уметност и књижевност*, који је излазио само 1881/1882. године у Новом Саду.

Уз овај превод дао је Ј. Туроман врло кратка објашњења коме се судило, каква је казна предложена и како се све на крају завршило.

Постоји још један кратак одломак, преведен из монографије о Југуртином рату (епизода о браћи Филенима) и објављен у часопису *Збирка* 1896/1897. године. У потпису стоји само иницијал *J*, а према *Прегледу римске књижевности* Будимир — Флашар, стр. 284, претпоставља се да је и овај одломак превео Ј. Туроман. Није наведено да је то поглавље 79, почев од друге реченице, а није назначено, као и обично, које је издање коришћено. У првој од четири белешке наведени су датуми рођења и смрти Салустија, наслови двеју његових монографија и мишљење преводиоца да је *Југурта* „узор-дело и једно од најбољих дела у латинској књижевности и по стилу, и по дубини мисли, и по цртању карактера“. Остале три белешке односе се на објашњења о Картагини, Кирени и Картагињанима, са по једном реченицом.

Лазар Т. Перовић

Лазар Т. Перовић превео је монографију о Југуртином рату, која је објављена 1913. у Београду.

У *Преговору* Л. Т. Перовић посредно везује и упоређује морал свога времена са стањем које описује Салустије, цитирајући Марија, а својим ученицима, и другима, препоручује увек важећа морална начела и животно искуство, онима који верују да је „историја учитељица живота и народа“ (стр. IV).

Није без разлога *Југуртин рат* актуалнији и инспиративнији у то време. Катилинина завера је била у ствари обрачун са унутрашњим непријатељем, док Југурта представља опасност као спољни непријатељ, који угрожава све, не више само једну класу, и прети да поткопа саме темеље римске државе. Ипак, главни кривци и даље остају „бесни патрицији“ и њихова поквареност.

Као посебну вредност Л. Т. Перовић истиче илустрацију карактера, оцртавањем психолошких мотива, иако замера Салустију да је пристрастан према Цезару. Осим тога, у *Уводу* хвали и умешно подражава грчким класичким узорима, нарочито Тукидиду. Сматра да је Салустије описао све оно што је преживео у Нумидији док је био проконсул (Салустије је и сам напоменуо да је трагао за документима и другим, како

би прикупио материјал за књигу — ипак, то не мора значити и да је тамо писао).

Л. Т. Перовић је врло кратко изнео садржину ове монографије, а онда је у трећем делу описао војне чинове, одредбе, оружје и друго.

У другом одељку, где је реч о војним одредима, описан је период пре републике и у доба републике. Гај Марије је увео у војску припаднике сиромашне класе грађана, чиме је обезбедио потпуну послушност и верност вођи.

Преводилац је наменио књигу, пре свега, ученицима, па је превод испреплетан објашњењима која помажу ученицима да га боље разумеју, односно да се снађу приликом анализе текста, када се раде текст и превод упоредо. Често је наведена сама латинска реч на коју се превод односи. Уколико су таква реч или израз специфични било за Салустијев стил било за време када се јавља, преводилац то напомиње. Поглавља су обележена римским бројевима, а реченице не; више нема етимолошког правописа ни у латинским именима ни у нашим речима.

На крају превода налази се коментар са шездесет објашњења која такође помажу ученицима да боље разумеју превод, а и да схвате о којим је личностима реч.

Преводилац није навео које је издање користио, нема ни индекса имена или сл.

Осим Салустија, Л. Т. Перовић, професор, преводио је још Ливија, Цицерона, Цезара.

Анонимни преводи

Постоје два анонимна превода неколиких одломака из обе Салустијеве монографије поред једног анонимног превода обе монографије у целини, објављеног у Загребу, који је, по мојем мишљењу, прерађен превод А. Вебера Ткалчевића.

Анонимни превод под насловом *Салустијеви портрети* објављен је августа 1923. у *Сртској ријечи* у Сарајеву⁶ као подлистак на првој страни. У уводном делу спомиње се „Југуртин Рат, класично дело пуно херојства и оптимизма“ као и неколики подаци о Салустију, који теже објективној процени његовог дела и живота. Преведени су одломци из „Катилинине Завере“, како пише у поднаслову, а дати су портрети Семпроније као „женског типа“ и Цезара и Катона, „два највећа Салустијева модела“, а све зато „да би својим читаоцима пружили мало класичне забаве“.

⁶ Податак према Будимир, М., Флашар, М.: *Преглед римске књижевности*. Београд 1963: Аноним *Салустијеви портрети*. Из *Катилинине завјере*, *Сртска ријеч* 19 (5), 9.23, 162, 1 и 163, 1.

Неколики одломци из обе монографије објављени су у *Преводима латинских текстова за VI разред*, у Београду, без наведене године. С обзиром на то да је издавач *Француско-српска књижара*, А. М. Поповић, превод је штампан највероватније пре другог светског рата. Одломци из *Катилине* су груписани у пет целина које све имају наслове, а и свака ова целина има своје поднаслове који одговарају појединачним поглављима, којих има двадесетак; из *Југурте* 5 поглавља (с три поднаслова).

Остали преводи

Душан Карапанчић је 1925. у Београду објавио књигу под насловом *Латински писци*, са готово истим избором превода из дела Непота, Цезара, Федра, Овидија, Ливија и Салустија као што је био избор текстова у оригиналу који је приредио Никола Вулић 1913. године (друго издање ове књиге објављено је 1923), са истим насловом *Латински писци*. У *Предговору* Д. Карапанчић наводи да је преведен „први, већи део, поменуће књиге“, али се нигде не види на коју књигу мисли, односно да ли је реч о Вулићевом избору или нечем другом. Када се упореде одабрани одломци у ове две књиге, може се рећи да је Д. Карапанчић превео већи део избора Н. Вулића, изоставивши при том поједине одломке из Цезара, Федра, Овидија и Ливија, а да уопште није превео одломке из дела Цицерона, Вергилија, Тацита и Хорација. То не значи да све то није предвидео за другу књигу, поготово што напомиње да је реч о првој књизи.

У *Предговору* преводилац објашњава свој поступак при преводу, односно да „превод није буквалан“, али „то не значи да је превод слободан те да се ученик у њему не може снаћи“: „превод је увек веран израз оригинала и увек се може за њега лако везати“. Коментар је и направљен тако да помогне ученицима да се лакше снађу на тежим деловима текста, дакле када се ради паралелно са оригиналом и преводом. То значи да је коментар био заправо предвиђен као помоћ при анализи текста.

Никола Вулић, заједно са Сухотином, издао је 1927. у Београду *Историјску читанку старог века за школску и приватну употребу*. Преведена су три поглавља, и то не цела, из *Катилине*. Као што је избор веома кратак, таква је и белешка о писцу, у ствари нешто скраћен текст из већ поменуће књиге *Латински писци*, коју је приредио исти аутор. У другом издању из 1930. изостављен је и овако мали избор из Салустија.

Последњи превод из монографије о *Југуртином рату* налази се у књизи *Беседе*, објављеној 1967. у Београду. Милош Н.

Бурић је одабрао и превео два говора: један је чувени Маријев говор римском народу, а други је Адхербалов говор у Сенату.

Милош Н. Бурић је једини преводилац Салустија који је спровео класични изговор латинских имена.

Поред ових штампаних превода, објављен је 1975. превод *Катилине* Стефана Митрова Љубише, сачуван у рукопису. Издање је приредио Радослав Ротковић у часопису *Стварање* (11 /1975/, стр. 1555—1579). У уводу приређивач наводи да не треба сумњати у аутентичност превода јер стоји потпис и датум (децембар 1857. године) и да је рукопис био припремљен за штампу, али се не објашњава зашто превод није штампан. Напомиње такође да је Љубиша превео можда и *Југурту*, али да му то није познато. Претпоставља да је *Катилину* Стефан Митров Љубиша превео са италијанског језика; ипак не одбацује сасвим могућност да је преводио са оригинала. Није објављен ни факсимил рукописа, или бар дела рукописа, што би било неопходно за детаљнија испитивања овог превода.

Превод је архаичан, са пуно локализама, у поређењу и са осталим Љубишиним делима. Морам напоменути да се и С. М. Љубиша, слично Салустију, бавио од ране младости (19 година) политиком, а да се приповедачком раду окренуо у зрелим годинама. „Моја је намјера била да овом радњом очувам неколико знаменитијех догађаја своје отаџбине, а узгред да опишем начин живљења, мишљења, разговора, напокон врлине и пороке својих земљака, пак све то да предам потомству онако како сам чуо и упамтио од старијих људи, јер видим да се сваки дан те ствари преображују и гину све што је напреднији дотицај и поплавица туђинства“, каже Љубиша у предговору своје прве збирке износећи свој књижевни програм (*Приповијести црногорске и приморске /1875/*) — Деретић, Ј.: *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд 1983, 375.

Овај навод као да је инспирисан Салустијевим речима (у преводу С. М. Љубише): „...почех описивати на махове дјела народа римскога, она што ми се најзначајнија чињаху, толико боље што се сећам духа независима надања, страха, партије. А сад ћу повједати искрено и пријекно созаклетству Катилине, догађај громки за новост смјелости и разбојничтва“ (*Cat.* 4).

Последњи текст који се код нас појавио у вези са Салустијем објављен је 1978. у *Живој антици*. То је *Стеријин рукописни превод Салустија*, који Миодраг Стојановић датира у време између 1841. и 1844. године, када је Стерија припремао *Латински буквар* и *Латинску граматику*.

Текст рукописа је прилагођен савременом правопису и наведена су сва места која су првобитно другачије гласила, према М. Стојановићу (у белешкама), као и неке грешке у преводу. Стерија је превео целу Цезарову беседу, а Катонову

делимично, а наслови гласе: *Слово Јулија Цезара приликом суђења Катилини бунтовника, кои су били поватани, говорено и Слово М. Порција Катона у истом предмету (Cat. 51—52)*. Штампани су и факсимили почетака оба говора.

Из претходног излагања види се да су преводи Салустиевих дела код нас објављивани у различито време у разним местима и у различитим историјским контекстима. Самим тим је и српскохрватски језик, којим су се у преводима користили, међусобно врло различит. Исто важи и за правопис и транскрипцију имена које су преводиоци примењивали. Док је Теодосијевић преводио славеносербским језиком, дотле су Оберкнежевић, Туроман и остали преводиоци писали мање-више стандардним књижевним српскохрватским језиком, док је правопис остао и даље шаролик. Уопште гледано, преводи су чешће инсистирали на архаичности стила него на Салустиевој разноликости, која се може пренети у наш језик више и боље не само краткоћом стила него и архаичношћу језика. Проблем транскрипције латинских речи, имена пре свега, у овим преводима и иначе, остаје нерешен у оној мери у којој то ни данас није до краја решено. Разлог за неуједначеност превода могу бити и различити оригинали које су наши преводиоци користили; други разлог, сматрам, лежи и у намени ових превода. Већина превода била је намењена школској употреби, што је, чини ми се, ограничавало преводноце у њиховој слободи при превођењу и присиљавало их, по свему судећи, да преводе што верније, па се дешавало да склизну у дословност, тако да чак нетачно преведу.

Може се такође закључити да се, са језичке и преводилачке стране, уобличава потреба новог, модерног превода, пре свега што је и сама садржина веома занимљива за наше савременике, тако дуго лишене Салустиевих књига. Утолико више што је и сам Салустие изузетно близак књижевности новијег времена и лапидарном модерном начину мишљења и изражавања. Тако се може рећи да се упоредна језичка и књижевна испитивања у овом случају смештају у шири културно-историјски контекст.

ПРИЛОГ

БИБЛИОГРАФИЈА САЛУСТИЈЕВИХ ПРЕВОДА НА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

1. Уводъ, и продолжение повѣсти о созаклетію Катилине, *Летопис Матице српске*, 26 (1831), 135—140; 27 (1831), 138—148, 30 (1832), 77—87; 34 (1832), 99—102. Превео Петар Теодосијевић.

2. *Катилинини суротници на суду, Драгољуб*, 1, 12 (1867), 186—191. Превео Адофо Вебер Ткалчевић.

3. *Беседа Каја Марија, Летопис Матице српске*, 19 (1867), 477—479; 20 (1867), 502—505. Превео Филип Оберкнежевић.
4. *Књига Каја Криспа Салустија о Катилининој уроти*, Сүшак 1881, 50. Превео Иван Фиамин.
5. *Књига о Catiliniној уроти и Књига о Jugurthinom rati*, Загреб 1882, 115. Превео Адодро Вебер Ткалчевић.
6. *Седница римског сената, одржана 5. децембра год. 63 пре Христа, Српске илустроване новине*, 16 (1882), 52—54. Превео Јован Туроман.
7. *Браћа Филени (из Салустијева Рата противу Југурте)*, Збирка, 5 (1896—1897), 75—76. Превео Ј(ован) Туроман.
8. *Примјери из римске књижевности у хрватском пријеводу*, Загреб (1894, 1910*) 1920*, 270—295. Превео Адодро Вебер (Ткалчевић).
9. *Југуртински рат и улаци из Хисторије*, Вараждин 1911, 124. Превео Фердинанд Пажур.
10. *Југуртин рат*, Београд 1913, 102. Превео Лазар Т. Перовић.
11. *Латински писци*, Београд 1925, 159—183. Превео Душан Карапандзић.
12. *Историјска читанка старог века за школску и приватну употребу*, Београд 1927, 114—115. Превео Никола Вулић.
13. *Непознати Љубишини преводи Салустија и Тацита, Стварање, часопис за књижевност и културу*, год. XXX, 11 (1975), 1555—1579. Приредио Радослав Ротковић.
14. *Стеријин рукописни превод Салустија, Жива антика*, год. XXVIII, св. 1—2 (1978), 155—165. Приредио Миодраг Стојановић.
15. *Катилинина урота и рат са Југуртом (превод са стварним тумачењем и уводом)*, Загреб, с. а., 153. Превод анониман.
16. *Преводи латинских писаца*, Београд, с а., 39—59. Превод анониман.
17. *Салустијеви портрети. Из Катилинине завјере. Српска ријеч*, 162,1 и 163,1 (1923). Превод анониман.

Milena Jovanović

ÜBERSETZUNGEN VON SALLUST BEI DEN SERBEN — VERÖFFENTLICHTE UND MANUSKRIPTE

Zusammenfassung

In der Arbeit wird die Frage der Übersetzung und Rezeption von Sallust' Werken bei den Serben behandelt. Diesen römischen Historiker übersetzten bei uns Petar Teodosijević, Filip Oberknežević, Jovan Turoman, Lazar T. Perović, Dušan Karapandžić, Nikola Vulić und Miloš N. Djurić, ferner bestehen noch zwei anonyme Übersetzungen einzelner Abschnitte beider historischer Monographien von Sallust. P. Teodosijević übersetzte 1831 die Hälfte der Monographie »Die Verschwörung des Catilina« (Coniuratio Catilinae), das war die erste Übertragung dieses römischen Historikers in unsere Sprache. Unsere letzte Übersetzung eines der Werke von Sallust im ganzen

stellt die Übersetzung der Monographie »Bellum Iugurthinum« durch L. T. Perović (1913) dar.

Neben diesen veröffentlichten sind auch in Manuskripten die Übersetzungen von St. M. Ljubiša (1975) und J. St. Popović (1978 veröffentlicht) bewahrt.

Der Autor gibt in dieser Arbeit die wichtigsten Informationen über die bei uns übersetzten Werke von Sallust, deren weitere linguistisch-stilistische Analyse zeigt, daß keine unserer Übersetzungen seiner Werke alle Nuancen des ursprünglichen Stils und der Sprache, ihre Schönheit und Kraft besitzt. Daraus schlußfolgert der Autor, daß eine neue und moderne Übersetzung notwendig sei, die auf der Grundlage von neuen Erkenntnissen und einer konkreten sprachlichen, stilistischen und inhaltlichen Analyse sowohl im Original als auch in der Übersetzung erfolgt.

Im Anhang wird eine Bibliographie aller Übersetzungen der Sallust-Werke ins Serbo-Kroatische gegeben.

Александар ПОПОВИЋ.

СРПСКИ ПРЕВОДИ БАТРАХОМИОМАХИЈЕ

Многа врхунска дела античких писаца су нам данас позната само по наслову или фрагментарно. Нека од њих, на пример Цицеронова *Држава*, доспела су до нас пуким случајем. Стога би нас на први поглед могао зачудити податак да је један текст као што је *Батрахомиомахија*, који је сам по себи занимљив, али свакако не спада у највише домете античке књижевности, сачуван у огромном броју од осамдесетак рукописа.¹ Толику популарност овај епилион који пародира Хомерове епове свакако дугује томе што га једна грана античке традиције приписује Хомеру.² Друга грана традиције приписује га извесном Пигрету из Карије.³ Данас су оба ова мишљења одбачена, те питање ауторства остаје отворено, а такођер и питање датовања овог дела.⁴

Овако богатој рукописној традицији одговара и велики број издања и превода које је *Батрахомиомахија* доживела од XV века до данас. Ако имамо све то у виду, помало је необично што нам још увек недостаје савремен српскохрватски превод овог тако популарног и за превођење не превише тешког и обимног текста. У нескладу са овом незаинтересованошћу наших данашњих преводилаца за *Батрахомиомахију* стоји чињеница да је она у последњих шест деценија прошлог века доживела чак три српскохрватска превода, што је чини једним од најчешће преводених античких грчких текстова на наш језик. Оволики број превода свакако се може приписати поја-

¹ Вид. А. Ludwich, *De codicibus Batrachomachiae diss.*, Königsberg 1894, 1—11. У овој студији је наведено 77 рукописа, уз напомену да њихов број тиме ни издалека није исцрпљен.

² Martial. XIV, 183; Stat. *Silv.* I proem.; Suid. s. v. "Ομηρος.

³ Plut. *De malign. Herodoti* 43, 873 F.

⁴ Вид. W. Schmid — O. Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur*, Teil I, Bd. 1, München 1929, 228—230.

чаном интересовању које је XIX век гајио за Хомера, као и за све оно што је под његовим именом сачувано.

Први српскохрватски превод *Батрахомиомахије* објавио је Јосиф Горјановић 1844. године у „Српском летопису“, под насловом *Омирова Ватрахомиомахија или Бој жаба са мишеви*.⁵ Тридесетак година касније, тачније 1877, изашла је у Београду *Омирова Ватрахомиомахија или Бој жаба и мишева* из пера нашег познатог преводиоца Панајота Папакостопулоса.⁶ Трећи српскохрватски превод, који с обзиром на ограничења наметнута темом овог скупа нећемо поближе разматрати, објавио је 1899. Гејза Ашнер у загребачком Побратиму.⁷

О Јосифу Горјановићу, првом српском преводиоцу *Батрахомиомахије*, немамо других података осим ове кратке белешке коју је уз његов превод додао Јован Суботић, тадашњи уредник „Српског летописа“: „Предавајући делце ово читатељима на увеселеније и забаву, неможемо пропустити, да овом приликом заслужену похвалу неодамо ревности и љубави спрам наука Господина Горјановића, који је сам собом без икаквих оруђа помоћи у собици својој неусипљим трудом у Греческо-Јелинском језику у толико успео, да нам ево с овим превод из Омира на читање предлаже.“ Осим овога, из потписа на крају превода може се видети да је Ј. Горјановић у то време имао свештенички чин ђакона.

Ј. Горјановић је *Батрахомиомахију*, иначе спевану у дактилским хексаметрима, превео у метру наших народних јуначких песама — десетерцу. Ова замена грчког хексаметра нашим десетерцем честа је у српској преводној књижевности XIX века. Данас је та техника углавном одбачена, јер се сматра да се на тај начин не може довољно верно пренети звучни ефекат хексаметра. У којој мери је Ј. Горјановић у томе успео покушаћемо да прикажемо на његовом преводу почетних стихова спева. У питању је инвокација Мјуза, готово неизбежан топос у старогрчкој епизици:

Ἀρχόμενος πρῶτον Μουσῶν χορὸν ἐξ Ἑλικῶνος
ἐλθεῖν εἰς ἐμὸν ἦτορ ἐπεύχομαι εἶναι ἀοιδῆς,
ἦν νέον ἐν δέλτοισιν ἐμοῖς ἐπὶ γούνασι θῆκα.

(ст. 1—3)⁸

⁵ *Омирова ватрахомиомахија или Бој жаба са мишеви* (превод с Јелинског), превео Јосиф Горјановић, „Српски летопис“, год. XVIII, књ. 64, св. 1, 1844, 140—159.

⁶ *Омирова Ватрахомиомахија или Бој жаба и мишева*, с јелинског превео др Папакостопулос, у Београду 1877.

⁷ *Boj žaba i miševa (Batrachomyomachia)*, с грчкога превео Гејза Ашнер, *Pobratim*, год. X, br. 2—3, 1899, 29—30 и 55—57.

⁸ Текст грчког оригинала цитиран је према следећем издању: *Hesiod, The Homeric Hymns and Homeric, with an English Translation by H. G. Evelyn-White*, Loeb Classical Library, Cambridge Mass. — London 1914 (отисак 1974), 542—563.

Кад је моје срце проникнуо
Перви Муза лик са Јеликона
Почињући хвалим се због песме,
Коју отпре на колени списа.

Тежак и достојанствен ритам „херојског стиха“ прилично је избледео у преводу. Делује некако исецкано. Осим тога, потпуно је изостала еуфорија изазвана у оригиналу стилским фигурама. Већ у другом стиху непознати грчки аутор нам приказује своје умеће у баратању речима:

ἐλθεῖν εἰς ἐμὸν ἦτορ ἐπεύχομαι εἶναι· αἰοδῆς

Све речи у овом стиху почињу вокалом, а од тога њих шест вокалом *e*. Ова вешто изведена алитерација ни на који начин није дочарана у преводу. Насупрот томе, Ј. Горјановић много пута у свом преводу доноси стилске фигуре — обично хомојотелеутон или риму — на местима где их нема у оригиналу.

Почетни стихови спева уводе нас и у један други проблем. То је питање тачности Горјановићевог превода. У првом стиху он прῶτον везује за χορὸν и преводи га придевски уместо прилошки „први...лик“. Ἐπεύχομαι у другом стиху преводи са „хвалим се“, уместо са „молим се“, и превиђа конструкцију акузатива с инфинитивом (Μουσῶν χορὸν ... ἐλθεῖν) која је зависна од овог глагола. Све ово у приличној мери мења смисао текста. Морамо напоменути да ни у једном од прегледаних издања *Батрахомиомахије* нисмо наишли на читање које би оправдало овакав превод.

Грчка имена је Горјановић транскрибовао према итацитичком изговору. Понекад, вероватно с метричких разлога, замењује грчка имена богова њиховим римским еквивалентима, али то не чини доследно. Тако имамо облик *Марс* (ст. 6 и 235 превода), али и *Арис* (ст. 223 и 490). Занимљиво је да при промени имена *Зевс* следи његову грчку деклинацију, тако да наилазимо на генитивски облик *Дија* (ст. 503).

Године 1882. објављено је у Панчеву, у „Народној библиотеци браће Јовановића“, друго издање Горјановићевог превода.⁹ Анонимни редактор текста извршио је његову транскрипцију са такозване „српске грађанске азбуке“ на савремено писмо и ускладио га са новим Вуковим правописом. Истовремено је, у жељи да превод осавремени, унео у њега неке мање измене. Оне се углавном састоје у замени неких архаичних израза новижима. Та замена није увек доследно извршена, па у 74. стиху

⁹ *Омирова Батрахомиомахија или Бој жаба са мишеви*, с јелинскога превео Ј. Горјановић; *Продромова Галеомиомахија или Бој мишева с мачком*, с јелинскога превео В. Радишић, Народна библиотека браће Јовановића, св. 40, Панчево 1882. У књизи није наведена година издања. Тај податак смо преузели из следећег рада: Z. Sešelj, *Bibliografija prijevoda klasične grčke i rimske književnosti u knjigama i zbirnim izdanjima 1800—1918*, *Latina et Graeca* br. 14, 1979, 85.

превода уместо *нештастну* читамо *несрећну*, али нешто касније уместо *нештастнога* читамо *беднога* (ст. 192). Ове недоследности се не могу оправдати метричким разлозима. Неколико кратких напомена из првог издања задржано је и овде, а међу њима треба нарочито подвући ону уводну која обавештава читаоце да се спев приписује Хомеру, али да није његов. У новом издању изостао је наставак две уводне напомене у коме је садржана Суботићева похвала преводиоцу.

Биографија другог преводиоца *Батрахомиомахије*, Панајота Папакостопулоса (1820—1879), много нам је боље позната него Горјановићева. Пореклом Грк из Валандова у западној Македонији, доселио се око 1835. у Нови Сад, где је научио српски. Одатле је 1840. отишао у Беч на студије медицине. Пошто је провео осам година студирајући у Бечу, стекавши оиде и докторат, прешао је у Србију. Од 1853. до 1874. предавао је грчки језик у гимназији у Београду. Поред педагошког рада П. Папакостопулос се поткрај живота веома активно бавио и превођењем. Осим *Батрахомиомахије* превео је и Софоклову *Антигону* (Београд 1873), *Истократов Савет Демонику* (Бг. 1874), Лукијанове *Разговоре мртваца* (Бг. 1874) и Хомерову *Одисеју* (објављена постхумно у Београду 1881).¹⁰

У *Батрахомиомахији* се преплићу два Папакостопулосова интересовања. То су заинтересованост за Хомера и за шаљиве, сатиричне текстове. Да је *Батрахомиомахију* сматрао аутентичним Хомеровим делом види се из наслова његовог превода: *Омирова Батрахомиомахија или Бој жаба и мишева*. Папакостопулос је *Батрахомиомахију*, баш као и *Антигону* и *Одисеју*, превео у прози. Такав начин превођења поезије, премда и у наше време има своје заговорнике, углавном се код нас више не практикује. Овде нећемо улазити у проблем оправданости превођења хексаметарске поезије прозом. Ипак, следећи одломак из Папакостопулосовог превода би нам можда могао помоћи да мало ближе одредимо свој став према томе. У питању су стихови који описују припрему жаба за предстојећу битку:

Ὡς εἰπὼν ἀνέπεισε καθοπλίζεσθαι ἅπαντας.
 φύλλοις μὲν μαλαχῶν κνήμας ἐὰς ἀμφεκάλυψαν,
 θώρηκας δ' εἶχον καλῶν χλοερῶν ἀπὸ σέυτλων,
 φύλλα δὲ τῶν κραμβῶν εἰς ἀσπίδας εὐ ἤσκησαν,

¹⁰ Вид. предговор С. Николајевића књизи *Одисеја, Омиров спев у XXIV песме*, превео с јелинског др Панајот Папакостопулос, у Београду 1881. Папакостопулосову биографију, као и критичку анализу његових превода доноси такођер I. A. Παπαδριανός, *Οἱ μεταφράσεις ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων σ:ά σερβι:ά ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Παπακωσ-όπουλο (1873—1881)*, Βαλκανι:ά σύμμεικτα 2, 1983, 95—109. Хронолошки подаци код ова два аутора се понешто разликују, па смо своје поверење поклонили С. Николајевићу који је лично познавао П. Папакостопулоса и био његов ученик.

ἔγχεος δ' ὀξύσχοινοσ ἐκάστω μακρὸσ ἀρήρει,
καὶ τὰ κέρα κοχλιῶν λεπτῶν ἐκάλυπτε κάρηνα.
φραζάμενοι δ' ἔστησαν ἐπ' ὄχθησ ὕψηλῃσιν
σείοντεσ λόγγασ, θυμοῦ δ' ἐμπληντο ἕκαστοσ.

(ст. 160—167)

Ево тих стихова у Папакостопулосовом преводу:

„На то сви пристадоше. Лишћем од слеза увише батаке, од зелених цвекала направише оклопе, од купусног лишћа удесише штитове, а за копља узеше сламке. На главе намакоше место шлемова љуске од меких шкољака, а кад се тако наоружаше, пуне освете, стадоше на стрму обалу, измахујући копљима.“

Пажљивим читањем уочићемо да Папакостопулосова проза тежи за неком врстом ритма.¹¹ Његов превод је прецизан и тачан, реченица једноставна и јасна, без непотребног преметања речи, баш као и грчка. Осим тога, Папакостопулос је успео, било свесно било несвесно, да у преводу дочара еуфонију коју у оригиналу ствара употреба стилских фигура. У ових неколико наведених стихова еуфоричан ефекат је постигнут хомојотелеутонима, истина не на крају стиха, тако да немамо риму. У првих шест стихова чак се девет пута понавља завршетак *-ων* и то претежно под иктусом:

.... εἰπὼν
..... μαλαχῶν
..... καλῶν γλοερῶν σούλων
..... τῶν κραμβῶν
.....
κοχλιῶν λεπτῶν

Аналогно томе, у Папакостопулосовом преводу читамо „... пристадоше... увише... направише... удесише... узеше... намакоше... наоружаше... стадоше“, с тим што се хомојотелеутон код њега не јавља у номиналној категорији, него је остварен гомилањем глаголских завршетака.

Читајући Папакостопулосов превод *Батрахомиомахије* доћи ћемо свакако до закључка да зналачки сачињен прозни превод не мора својим звучним ефектом да заостаје за преводом у стиху. Што се тиче прецизности и јасноће мисли, он је ту штавише у великој предности.

Погледајмо сада како Папакостопулос преноси грчка имена. Имена божанстава он доследно замењује њиховим латинским парњацима. Тако се уместо Зевса, односно Крониона, појављује Јупитер, уместо Атине Минерва. Грчка митска имена ликова

¹¹ У расправи вођеној после читања овог реферата проф. др Жарко Ружић је, анализирајући наведени одломак из Папакостопулосовог превода, закључио да је у питању „ритмичка проза на бази синтактичких и морфолошких паралелизама и традиционалних 'стиховних' структура“.

који немају еквиваленте у римској митологији транскрибовао је према итацистичком изговору. Тако читамо *Иридан* за *Ἰριδανός* (ст. 20) и *Кентаври* за *Κένταυροι* (ст. 171).

Комички и пародистички ефекат у *Батрахомомахији* постигнут је различитим средствима. На плану садржаја тај ефекат изазива сличност фабуле овог спева са фабулом *Илијаде*. Осветнички рат који су мишеви повели против жаба неодољиво подсећа читаоца на рат између Грка и Тројанаца. На стилском плану пародирање Хомерових епова је још очигледније. Ту нас на *Илијаду* подсећа, пре свега, особен хомерски натурализам у описивању јуначких мегдана мишева и жаба. Затим многобројне хомерске формуле: ἀπαμειβέτο φώνησέν τε (*Batr.*, 24; *Il.*, XX, 199) „одговори њему и рече“, како то гласи у преводу *Илијаде* од М. Бурића¹², или τὸν δὲ σκότος ὄσσε κάλυψε (*Batr.*, 213а; *Il.*, IV, 461, 526) „и мрак се навуче на његове очи“, односно „и њему по очима тама се простре“, такође у Бурићевом преводу, само су неке од њих, сасвим произвољно одабране. У преводу ових формула М. Бурић није посве доследан, иако га метрички разлози на то не приморавају. Код Горјановића превод формуле τὸν δὲ σκότος ὄσσε κάλυψε заузима читав стих, тако да такође нема потребе за различитим преводом. Па ипак, у стиху 386 његовог превода читамо „те и њему мрак заклопи очи“, а нешто ниже „те и њему тама очи покри“ (ст. 414). Ово показује да Горјановић можда није осећао да пред собом има типичне епске формуле, какве је могао сусрести и у нашој народној поезији, што би му знатно олакшало преводeње. Ова сличност између Хомерових епова и наших народних песама представљаће неких стотинак година касније основу Паријеве теорије о настанку *Илијаде* и *Одисеје*. Напоменућемо само да ни Папакостопулос ову формулу не преводи на оба места у тексту истим речима.

На Хомера нас подсећа и често поређење жаба и мишева са митским ликовима, као и употреба специфичних епских израза и хомерских епитета. Ево како Горјановић и Папакостопулос преводe неке сложене придеве, иначе типичне за *Илијаду* и *Одисеју*: израз σκηπτούχον βασιλῆα (*Batr.*, 22; *Il.*, 86; *Od.*, II, 231 итд.) Горјановић преводи са *скиптроносног великога Цара*, а Папакостопулос са *краљ који скиптар носи*; μεγάλητωρ (ст. 28), иначе чест епитет Хомерових јунака (нпр. *Il.*, XVI, 257) код Горјановића има значење *добар и великодушан*, док је Папакостопулос проблем решио избегавајући да преведе тај придев. Παγχάλκεος (*Batr.*, 130; *Od.*, VII, 403) је код Горјановића *гвозденотврд*, а за Папакостопулоса је једноставно само *гвозден*. На жалост, обојица су овде погрешили, јер код Хомера, од кога је овај придев преузет, реч χαλκός сасвим одређено

¹² Цитирано према следећем издању: Хомер, *Илијада*, превео М. Н. Бурић, III издање, Матица Српска, Нови Сад 1977.

означава бронзу. Посматрајући ове и друге на сличан начин сковане придеве, запазићемо да Горјановић богатством језика, премда овај данас звучи помало архаично, далеко надмашује Папакостопулоса.

Број позајмица из Хомера је толики да се *Батрахомиомахија* с правом може сматрати првим познатим центоном у европској књижевности.

Нарочит комички ефекат изазивају многобројна „имена која говоре“. У овом кратком спеву има чак више од тридесет имена типа *Τρωξάρτης* (ст. 28) — *Гризилебић* у Папакостопулосовом преводу, односно *Лебождерљивац* у Горјановићевом преводу, или *Ψιχάρπαξ* (ст. 24) — што Горјановић преводи са *Мрвограбљивац*, а Папакостопулос са *Ждеримрвић*. Да би подвукао њихову важност, Папакостопулос је донео испред свог превода списак поглавица жабље и мишје војске, као да је у питању драмски текст.

Да бисмо стекли представу о томе у којој мери су преводиоци успели да све ове ефекте пренесу у наш језик, погледајмо, илустрације ради, њихове преводе десетак стихова који у себи обједињују већину пародистичко-комичких елемената које смо горе набројали. У питању је опис боја двеју војски:

Πρῶτος δ' Ὑψιβόας Λειχίνορα οὐτασε δουρί
ἔστασ' ἐν προμάχοις κατὰ γαστέρα ἐς μέσον ἦπαρ.
κάδ δ' ἔπεσεν πρηνής, ἀπαλάς δ' ἐκόνισσεν εἰθείρας.
[δούπησεν δὲ πεσών, ἀράβησε δὲ τεύχε' ἐπ' αὐτῷ.] 205
Τρωγλοδύτης δὲ μετ' αὐτὸν ἀκόντισε Πηλείωνα,
πῆξεν δ' ἐν στέρεισσι στιβαρὸν δόρυ' τὸν δὲ πεσόντα
εἶλε μέλας θάνατος, ψυχὴ στόματος δ' ἐξέπτη.

Σευταῖος δ' ἄρ' ἔπερνε βαλὼν κέαρ Ἐμβασίχουτρον.
Ἄρτοφάγος δὲ Παλύφωνον κατὰ γαστέρα τύψεν 210
ἦριπε δὲ πρηνής, ψυχὴ δὲ μελέων ἐξέπτη.
Λιμόνχαρις δ' ὡς εἶδεν ἀπολλόμενον Παλύφωνον,
Τρωγλοδύτην ἀπαλοῖο δι' αὐχένος [τρῶσεν ἐπιφθὰς
πέτρῳ μυλοειδέει· τὸν δὲ σκότος ὄσσε κάλυψε]. 213α

Код Горјановића ти стихови гласе овако:

На то први Громогласни Жабан
Облизала копијем прободе
Борећег' се међу предборцима,
Те се одма стропошита на леба,
И опраши нежне своје власи.
Нато одма Подрупњак се баши
Са широким копјем на Вратара,
Па га сасу у дебеле груди,
Кога одма доле сурвашиг се
Црна смрт у недра своја прими,
И душа му излети из тела.
После тога Цвеклар Лонцегњурицу
С' витким копијем истера ван душу.

Лебождерљивац пак Кркетала,
 По трбуу удари громовно,
 Те се одма стропошта на леба,
 И подула излети му душа:
 Но чим' спази Бароживац славни
 Кркетала на земљи лежећа,
 Подрупњака удари итлено
 Посреда' врата каменом жерновним',
 Те и њему мрак заклопи очи.

Ево тих истих стихова у Папакостопулосовом преводу:

„Танкогласић први погоди копљем у сред јетре Лискалића, који стајаше баш на челу бораца, те паде потрбушке, и меке му се длаке укаљаше у прашини. Рупић згоди Блатића и протера му јако копље кроз прса, те паде, и црна га смрт покоси, те му душа излете на уста. Једирепић уби Лонцогребића погодивши га у сред срца. Ждерилебић згоди Кркетушића у сред трбуха, те и он паде и душа му излете из тела. Барић, видевши да је Кркетушић погинуо, похита својим ваљаним копљем те удари Рупића по врату воденичним каменом те му одмах мрак очи покри.“

Поредећи преводе, стиче се утисак да Горјановић, за разлику од Папакостопулоса, покушава донекле да ублажи суровост у описивању ових двобоја, изостављајући неке типичне епске детаље. Тако изоставља прецизније одребење да је жапца јунака копље погодило „у стомак посред јетре“ (ст. 203), и да јунаку у смртном часу душа не излази нигде другде него на уста (ст. 208). Горјановић је овде, жртвујући прецизност свог превода, очигледно платио данак укусу свог времена. Из ових десетак стихова можемо извући још један важан закључак. Стих 205, половина 213-ог стиха и стих 213а сматрају се сумњивим и изостављени су у многим рукописима. Оба преводница не доносе 205. стих, а задржавају друга два сумњива стиха. Ово, као и сличне подударности у другим деловима спева, наводи на помисао да су обојица можда користили исто издање текста. На жалост нисмо били у могућности да утврдимо које је издање у питању, али ако је ова претпоставка тачна, све суштинске разлике у преводима не могу се приписати употреби различитих издања оригинала, већ различитом нивоу знања и вештине наших преводаца.

Маштовитост и духовитост преводаца до свог пуног изражаја долазе у превођењу „имена која говоре“. И Горјановић и Папакостопулос су, као што се из наведених стихова може видети, са пуно духа и оригиналности решили тај проблем. При томе су се Горјановићу на неколико места поткрале грешке. Тако име једне од жаба — Πηλείων (ст. 206), изведено од πηλός — *блато*, Папакостопулос преводи тачно са *Блатић*, док Горјановић то преводи са *Вратар*, изводећи ово име од πύλη — *врата*, вероватно заведен итацистичким изговором, а

недовољно познавајући грчку ортографију. Сличних грешака има више у Горјановићевом преводу.

Свакако да се и Папакостопулосовом, а нарочито Горјановићевом преводу могу упутити многобројне замерке. Ипак, и један и други се и данас могу читати с уживањем. Временска дистанца која нас од њих дели нимало не умањује то задовољство. Напротив, патина која на њима лежи само повећава њихову драж. Премда нам није била намера да овде откривамо грешке у делу ове двојице заљубљеника у класичну грчку културу, ипак, за љубав тзв. „објективне анализе“ морали смо и то да учинимо. Желели смо, пре свега, да макар и за тренутак подсетимо на ова два данас незаслужено заборављена превода. Незаслужено не само због тога што спадају међу пионирске подухвате наше класичне филологије већ и због тога што својом лепотом могу слободно стати раме уз раме са многим савременим преводима класичних грчких текстова.

Aleksandar Popović

SERBISCHE ÜBERSETZUNGEN DER BATRACHOMYOMACHIE

Zusammenfassung

Obwohl das pseudo-homerische parodistische Epos »Batrachomyomachia« vom XV. Jahrhundert bis heute viele Ausgaben und Übersetzungen erlebte, vermissen wir noch immer seine moderne serbokroatische Übersetzung. Demgegenüber sind in den letzten sechs Jahrzehnten des vorigen Jahrhunderts sogar drei Übersetzungen dieser Dichtung in unserer Sprache herausgegeben worden.

Die erste serbokroatische Übersetzung von »Batrachomyomachia« gab Josif Gorjanović 1844 im »Srpski letopis« (Serbisches Jahrbuch) unter dem Titel »Omirova Vatrachomiomahija ili Boj žaba sa miševi« heraus. 30 Jahre später, genau gesagt 1877, erschien in Belgrad »Omirova Vatrachomiomahija ili Boj žaba i miševi« in der Übersetzung unseres bekanntesten Übersetzers Panajot Papakostopulos. Die dritte serbokroatische Übersetzung, die aufgrund des Themas dieses Symposiums auferlegten Begrenzungen hier nicht näher betrachtet wird, veröffentlichte 1899 Geisa Aschmer in der Zagreber Zeitschrift »Po-bratim«.

Josif Gorjanović übersetzte »Batrachomyomachia« in Zehnsilber. Der schwere und würdige Rhythmus des griechischen Hexameters verblaßt sehr in dieser Übersetzung. Außerdem geht die Euphonie verloren, die im Original zahlreiche stilistische Figuren hervorrufen. In der Übersetzung erscheinen manchmal Fehler, die im großen Maße den Sinn des Textes ändern. Griechische Namen schrieb Gorjanović gemäß der itazistischen Aussprache.

1882 wurde in Pančevo in der »Narodna biblioteka braće Jovanović« (Volksbibliothek der Gebrüder Jovanović) die zweite Ausgabe von Gorjanovićs Übersetzung herausgegeben. Ein anonym Redaktor des Textes führte eine Transkription von dem sogenannten »serbischen bürgerlichen Alphabet« in die moderne Schrift durch und brachte sie mit der neuen Rechtschreibung von Vuk in Übereinstimmung.

Ein anderer serbischer Übersetzer von »Batrachomymachia«, Panajot Papakostopulos, übertrug diesen Text in Prosa. Diese Übersetzungsweise verwendet man bei uns in der Regel nicht mehr. Die Übersetzung von Papakostopulos ist präzise und richtig, der Satz einfach und klar, ebenso wie der griechische. Seine Prosa strebt nicht nur zu einer Art Rhythmus, sondern überträgt auch erfolgreich viele Klangeffekte des Originals. Die Namen der griechischen Götter ersetzt Papakostopulos konsequent durch ihre lateinischen Entsprechungen. Griechische Namen der mythischen Gestalten, die kein Äquivalent in der römischen Mythologie haben, schreibt er gemäß der itazistischen Aussprache.

Viele Homersche Formeln, die in »Batrachomymachia« erscheinen, übersetzt Gorjanović an verschiedenen Stellen im Text auf unterschiedliche Weise, obwohl ihm dazu metrische Gründe nicht zwingen. Das macht auch Papakostopulos. Vergleicht man, wie beide spezifische Ausdrücke und Epitheta übersetzen, bemerken wir, daß Gorjanović mit einem Reichtum der Sprache Papakostopulos übertrifft, wenn sie auch etwas altertümlich klingt.

Besonders komischen Effektrufen im »Batrachomyomachia« zahlreiche »redende Namen« hervor. Beide Übersetzer übertrugen diese Namen mit viel Geist und Phantasie, wobei Gorjanović aber einige Fehler unterliefen.

Beim Übersetzen der Beschreibung der Duelle zwischen Fröschen und Mäusen, die eine Parodie auf die Zweikämpfe der Homerschen Helden darstellen, versuchte Gorjanović im Unterschied zu Papakostopulos ihre Rohheit in gewissem Maße zu mildern. Indem er so die Genauigkeit seiner Übersetzung opferte, zahlte er offensichtlich dem Geschmack seiner Zeit Tribut.

In jedem Fall lassen sich gegenüber der Übersetzung von Papakostopulos und besonders von Gorjanović viele Einwände vorbringen. Außerdem klingt ihre Sprache dem modernen Leser ein bißchen altertümlich. Jedoch kann man beide Übersetzungen auch heute mit Genuß lesen, denn sie stehen in ihrer Schönheit vielen heutigen Übersetzungen der klassischen griechischen Texte nicht nach.

Милена ДУШАНИЋ

АНТИЧКА ТЕМАТИКА У „ЛЕТОПИСУ МАТИЦЕ СРПСКЕ“
(до 1848. године)

Преглед *Летописа*, од његовог покретања 1824. у Пешти па до револуције 1848, открива знатну заступљеност дела класичне књижевности. Осим обиља превода античких аутора срећу се, иако у мањој мери, и огледи који тумаче старину и приближују је читаоцу. Кад се томе додају антички мотиви у савременим књижевним остварењима, разнострани утицај грчке и римске културе постаје још очигледнији. Остављајући класицистичку књижевност по страни, погледаћемо који се то класични писци и која дела најчешће срећу у нашем најстаријем часопису. Њихов избор, природно, умногоме не одговара данашњим књижевним мерилима вредности, нити укусу публике. Па, ако је одлука о преводу неког дела и зависила од склоности преводилаца, а учесталост појединих аутора само донекле била последица свесне издавачке политике, ипак овај избор текстова који потичу из антике или говоре о њој може показати како се доживљавала старина и какву је представу о њој имала једна друштвена средина у периоду који разматрамо.

Како већ постоје пописи превода класичних писаца у *Летопису*,¹ само ћемо укратко дати њихов преглед. Грчки аутори — и то прво пада у очи — срећу се на страницама Матичиног гласила сасвим ретко. Прецизније речено, читаоци овог часописа упознали су се, разуме се у суженом избору, са препевима Езопа, Анакреонта, Сапфе као и — првим код нас — преводом одломка из Хомерове *Илијаде*. Посебну драгоценост и занимљивост представља и први препев с јелинског, у десетерцу, „Бој жаба с мишеви“. Тиме је закључен невелики избор хелен-

¹ Упор. попис превода класичних аутора у *Летопису* и другде, који је сачинио Ј. Грчић у „Матица српска“ 1826—1926, 245—247. Упор. и В. Карановић, Библиографија античких превода у *Летопису* 1825—1900, *Жива антика* 5, 1955, 197—208.

ске поезије. Прозних дела уопште и нема, осим једног одломка из *Персијске историје*.² По једној претпоставци,³ његов аутор је Ктесија. Међутим, у фрагментима сачуваним Ктесијиних *Персика* нема таквог који би одговарао причи из „Летописа“. Казивање о Таису у ствари је позната прича о јемству. Таис оставља породицу у пустињи да би, у последњем тренутку, стигао у град и заменио свог јемца да не страда, па цар и њега због поштења поштеди. Дакле, морална поука уместо догађаја из персијске историје, што би се очекивало према наслову. „Федон“, али не Платонов, већ њиме инспирисано дело М. Менделсона, такође је, у преводу с немачког, у неколико наставака угледало света на страницама „Летописа“.⁴ Грчка трагедија, философија, беседништво, историја, остали су потпуно занемарени.

Од римских песника, налазимо одломке Вергилијеве *Енеиде*, неколико Марцијалових епиграма и двадесет осам Федрових басни; Тибул и Овидије представљени су са по једном песмом, док су Катул и Лукреције, на пример, остали потпуно непознати. Далеко најчешће преводен је Хорације; чак двадесет две његове песме — оде нашло је места у „Летопису“, као и седма епода; писама и сатира нема. Треба поменути да је популарна ода Манлију Торквату (*Diffugere nives*) доживела четири превода: Л. Мушицког,⁵ „на славенски и сербски“ (са датом метричком схемом која одговара оригиналу, осим што је у српској верзији Мушицки додао једну кратку полустопу и тако добио трохеј, који по његовом мишљењу боље одговара српском језику) и Ј. Хаџића,⁶ „размером српским од 12 и 10 слогова“. У оба своја превода Мушицки Грацију, која у Хорација „*audet ducere nuda choros*“, облачи у танку ризу; већ код Хаџића, она „гола, нага сме водити коло“. Четврти је превод Јована Суботића,⁷ нешто доцнији, и служи му као илустрација расправе о томе како треба преводити класичну поезију. Овај препев је тако рећи дословце веран оригиналу, али му недостаје ритма, делимично и зато што се и овде други стих не завршава арзом иза треће полустопе, већ трохејем („и дрветама власи“).

Хаџићеви многобројни препеви Хорација иначе су већ оцењени као углавном коректни, али без правог надахнућа. Но, ни Хорације из пера неких других преводилаца у *Летопису*

² У св. 35, 1833, 92—98, прев. К. Николић.

³ В. Карановић, 1. с. наводи да је то претпоставка М. Малетина који, међутим, пориче да је он аутор ове хипотезе (Садржај Летописа Матице српске, 1825—1950, 1, Нови Сад 1968, 431, бр. 35).

⁴ Св. 28, 1832, 59—77; св. 29, 1832, 84—101; св. 32, 1833, 79—90; св. 33, 1833, 81—99; св. 34, 1833, 70—86; св. 35, 1833, 135—141.

⁵ У св. 1, 1825, 122—125.

⁶ Св. 6, 1826, 113.

⁷ Св. 54, 1841, 52—67, упор. даље, 7.

нама не звучи боље. Подједнако нема одзива код данашњег читаоца ни славенска верзија седме епоне: „Бездјелни! Куда насрћете? Зашт мишце за мач преправљате скривен?“ као ни она по кроју српских народних песама: „Куда ћете, јадни бездјелници? Куда ћете, куда насрћете?“⁸ А како тек да изједначимо Хорацијево *Eheu fugaces, Postume . . .* и прпева Теодора Павловића: „Мој Постхуме, мили побратиме?“⁹ Насупрот овима изгледају нам читки Хорацијеви стихови XXIII оде I књиге, како их преноси Хаџић:¹⁰

Од мене бежиш подобно срни ти
о Хлојо, која страшљиву мајку по
горам безпутним тражи, не без
сујетна страха од ветра, шуме.

Хаџићев избор лирике, схватљиво, сасвим је у складу с поезијом „мирног чувства“. Оно што при том може да смета јесте једноличан, умртвљујући *аргументум* који се често налази изнад песме:¹¹ „Нити треба у несрећи сасвим клонуги, нити се пак у срећи поносити, већ се умерено веселити, јер ћемо сви умрети.“ Или: „Пролеће наступа и опомиње на уживање живота и на смртност човека.“ Па онда: „Остави светске бриге и живи весело“, али и: „Не лакоми се. Та нећеш живити довека“ и најзад: „Сви ћемо једном умрјети. Зато ваља сваку судбину сносити равнодушно и уживати што имамо.“

Међу прозним писцима, највише простора су заузели фрагменти из дела Сенеке, Цицерона, Корнелија Непота и Салустија. Плиније Млађи представљен је једним писмом (V, 16) а из Историје Курција Руфа налазимо један леп одељак, говор Скита који покушавају да убеди Александра Македонског да их не напада. Најзад, из Ливија је изабрана само узбудљива епизода о Масиниси и Софонизби.¹² У *Летопису* нема ни Цезара, Тацита, Светонија. За Тацитове „*Анале*“, међутим, знамо да су, у руском преводу, доспели до Новог Сада, са књигама које је Царска академија наука из Петрограда упутила на поклон нашој Матици. Не само да се ово дело налази на списку књига, како је објављено у „*Летопису*“ 1826. године, већ је оно и до данас сачувано у Матициној библиотеци.¹³ Ипак, „*Анали*“ нису при-

⁸ Св. 32, 1833, 66—68.

⁹ Св. 29, 1832, 64—65.

¹⁰ Св. 4, 1826, 73. Хаџићев превод, чини нам се, добија у поређењу са препевом Ст. Лазића: „Бежиш као срндаћ од мене, о Хлојо . . . (Песме Хорација, Будим 1862). Хаџићевом препеву, међутим, М. Кићовић приговара (Јован Хаџић, Нови Сад 1930, 261) да се сувише држи текста оригинала, чиме, по његовом мишљењу, шкоди духу српског језика.

¹¹ Упор. св. 6 за 1826, св. 8 за 1827, св. 13 за 1828, св. 22 за 1830, и др.

¹² У св. 35, 1833, 122—132. О преводиоцу вид. ниже, стр. 6—7.

¹³ *Летопис Корнелија Тацита*, прев. С. Румовског, Имп. Рос. Академија, Петроград 1806—1809.

вукли неког преводиоца, или се, можда, нису сматрали одговарајућом литературом, за разлику од Корнелија Непота и његових биографија славних људи, на које се непрестано наилази.

Побројана штива имају упадљив моралистички циљ — или су директне моралне поуке, или примери чојства и јунаштва. Колико то данас може сметати, толико је, истовремено, и разумљиво. Јер, васпитање народа, после развијања родољубља, један је од прокламованих циљева издавачке политике *Летописа*.¹⁴ Објективан, потпунији преглед античке књижевности није био у плану његових уредника.

Поред превода, у *Летопису* срећемо чланке и есеје о појединим питањима античког доба. То су, ређе додуше, једноставна и добродошла саопштења која читаоце треба да упознају са Грчком и Римом. Такав је случај с „Топографијом Рима“, коју је из „Париске ревије“ превео Павле Стаматовић.¹⁵ Са научним претензијама, данас неупотребљив, јесте обимни чланак П. Соларића, *Истоветност Скита и Сармата*, доказана и у Печалији и у Посланија Понтиски П. Овидија Назона.¹⁶ Списак грчких и римских владара који су от славјанског народа¹⁷ речит је иако дат без икаквог коментара и читаоцу ће се, пошто прочита да је Максимин био Бугарин, Аурелијан Сремац, Валеријан трећи Славјанин, а Карус старином Славјанин, закључак сам наметнути. Антика се налази у „Летопису“ и у виду много бројних мудрих изрека, анегдота, цртица из живота великих људи старог света, па етимологија и етимологисања, све до дугог излагања о васпитању деце, које треба да је по узору на античко.¹⁸

Док су за време уредништва Магарашевића и Хацића често објављивани преводи, под уредништвом Т. Павловића (1832—1841) срећу се, чешће него раније, разноврсни прилози који се односе на антику. Павловић је и сам писањем и преводима допринио ширењу античке културе. Тако је превео (са немачког, судећи по речи *Humanität* која се налази у загради иза *човечество*) чланак „У чему се наипаче састојало изображеније (*cultura*) Грека“. Текст завршава жељом... да би дух који смо код Хелена видели и код нас разпространио се и общии постао!¹⁹ Омиљено штиво су састави који на при-

¹⁴ Како саопштава сам Т. Павловић приликом преузимања уредништва, у св. 29 за 1832.

¹⁵ Св. 27, 1831, 138—148.

¹⁶ У св. 5, 1826, 125—150 и св. 6, 1826, 49—65.

¹⁷ Св. 29, 1832, 27—29.

¹⁸ У питању су преводи В. Боцког, непознатих текстова са латинског језика у св. 36 за 1834. и св. 38. и 39. за исту годину. У тексту, који није антички, налазе се антички примери васпитања као и цитати римских писаца.

¹⁹ У св. 30, 1832, 132—142 и св. 31, 1832, 94—104.

мерима из старине треба да поуче и привлачном формом да забаве читаоце, нпр. „Сенека мудрољубац“,²⁰ где присуствујемо Сенекином разговору са женом пред самоубиство. Смрт Катона Утичког описао је у виду дијалога, згодног и за приказивање, сам Павловић: док Катонов син лежи обезнањен, Катон гура од себе раноисцелитеља који хоће да му спасе живот, истрже себи црева из распорене утробе и умире, што писац пропраћа са: Вјечна му памет.²¹

Најзад драгомене су напомене писаца, преводилаца или уредника уз текстове. Осим коментара одређеног места, нове напомене садрже и нека занимљива теоретска разматрања или чак одјеке савремених књижевних и језичких распри.

На првом месту треба споменути дугу Хаџићеву белешку уз превод *Енеиде*.²² О важном питању како треба преводити класичну поезију, метром оригинала или по кроју народних песама, Хаџић се овде изјашњава за обоје: Хомера треба преводити у десетерцу, али истовремено треба и задржати класичну метрику. „Нити ми зато што би овај начин народни, као свој рођени и природни задржали и правилима укрепили, други (грчки и римски) сасвим одбацити морамо. Један размер и удес гласа неизкључава други. Једно се чинити може, а друго неостављати. С тим се красиво и богатимо.“

Друга, Павловићева напомена уз чланак Мушичког о српском језику и граматици, упућен као писмо Вуку 1817, односи се на изговор латинског *ch* и разматра могућности артикулације као једног или као два гласа, *h* или *kh*; овде импонује Павловићев озбиљан тон.²³ Но, исти писац у својству уредника јетко критикује А. Драгосављевића, преводиоца јединог одломка из Ливија у *Летопису*.²⁴ Не прихватајући преводиочево тумачење речи *consilium* као „*Rath*“, односно „Наука“, Павловић закључује: „ником несовјетујемо да од Драгосављевића немачки или латински или сербски учи“. Томе треба додати да је Драгосављевић ревносни следбеник Вукове реформе, те пише „српским ум. сербским, нетедну!!! ум. нектеду“ и сл. што ће, по Павловићевој примедби, читаоци, без сумње, с негодовањем примити, док је он сам забринут куда нас оваква наука о језику може одвести. Можда због ове бриге, како претпоставља Јован Грчић, и није пуштен наставак Драгосављевићевог превода.

Али, не треба сувише строго судити о овом Павловићевом потезу. Иако с примедбама, он је ипак објавио Драгосављевићев

²⁰ Из пера А. Арновљева, св. 31, 1832, 69—73.

²¹ Св. 29, 1832, 79—84.

²² У св. 4, 1826, 73.

²³ Св. 45, 1838, 74—76.

²⁴ Упор. нап. 12.

превод. Насупрот томе, имамо података да је Драгосављевић слао неки свој чланак Георгију Магарашевићу — док је овај био уредник *Летописа* — али га овај није штампао, објавио вајући да се у овом часопису примењује уобичајена ортографија, те да ће и Драгосављевићев текст изаћи ако он одустане од свога — вуковског — правописа.²⁵ Такође је вредно помена, у овом контексту, једно писмо Јована Хаџића Теодору Павловићу.²⁶ Прелазећи преко неког ранијег неспоразума, Хаџић обећава своју подршку Павловићу као кандидату за уредника „Летописа“ и напомиње: „Сад ћете примити неке прилоге г. Драгосављевића.“ Готово је извесно да је реч управо о преводу Ливија, јер је Хаџић писао ово писмо 7. III 1832, док је поменути превод штампан 1833. године.

Од времена Јована Суботића као уредника (1842—47), античких превода је све мање у *Летопису*, јер за циљеве овог листа, по Суботићевом мишљењу, антика није најпогоднија. Он чак у одбрану своје издавачке политике директно и приговара ранијим уредницима због штампања класичних текстова.²⁷ Ипак, управо док је он уређивао Матицино гласило, срећемо у овом часопису неке занимљиве теоријске прилоге из области класичне старине. Тако је од вредности чланак самог Суботића „Неке мисли о том како ваља страна класическа стихотворна списанија преводити“.²⁸ Аутор је мишљења да не треба по сваку цену тежити за римом; ово гледиште је пре сто педесет година још требало доказивати. Сем тога, Суботић сматра да се латински стихови могу „природно“ преточити у српски, тако да се сачува чак и ред речи оригинала. Ово, већ не тако прихватљиво гледиште, треба да илуструје и докаже наведени препев Хорацијеве оде Манлију Торквату.²⁹ Такође је значајна и Суботићева студија о хексаметру, руском и српском³⁰, у којој се налази доста позивања на њихов антички узор, као и добро одабрани примери из римске поезије. Добродошлу новост, у односу на ранији избор текстова за часопис,

²⁵ Вид. Биографију Адама Драгосављевића од непознатог аутора, која се чува у Ручкописном одељењу САНУ, бр. 7380, св. II 17, где се наводи и писмо Магарашевића. Са проблемом био је упознат и сам Вук, који у писму Драгосављевићу (*ibid.* II 28—29) изражава неверицу да ће се речени текст појавити у *Летопису* писан новом ортографијом, јер је Магарашевић обавезан да примењује званични правопис, па закључује: „Оно су несрећни људи, који су ум свој дали под аренду па сад морају да мисле и да чине како други оће.“

²⁶ Писмо се чува у Ручкописном одељењу Матице српске, бр. 30.563.

²⁷ У св. 88, 1853, 227—229. Суботића је, иначе, још од ране младости помагао и упућивао у науку Т. Павловић. Суботић га се са захвалношћу сећа у својој *Аутобиографији* (Нови Сад 1902, св. 2, стр. 3.).

²⁸ Св. 54, 1841, 52—67.

²⁹ Упор. горе, стр. 3.

³⁰ Св. 62, 1843, 73—101.

представља и доношење једног етрурског натписа³¹ са преводом на немачки. Белешку уз натпис Суботић је срочио тако да изазове радозналост публике. Уз ауторову — пристрасну — претпоставку о германском пореклу Етрураца додаје се — не мање пристрасна — хипотеза о припадности Етрураца словенској групи народа.

Иако нећемо узимати у обзир класицистичку поезију, слика о антици коју добијам читајући *Летопис* не би била потпуна да не поменемо њен одсјај који је долазио преко немачке и мађарске поезије. У тим стиховима има духа и живота, а антички мотиви могу добити нови, често „профани“ смисао. Као илустрацију одабрали смо песму Höly-ја о Аполону и Дафне, коју је слободно препевао Вл. Чикош.³² Мит о претварању лепе Дафне у ловор песник наставља:

Гарави немило чупају
кувари тебе
да вкусна јела справљају
у време свадбе.
Ова нек ти је примјером басна
и учи памети
Немој о Като! док си јошт красна
певце нас бегати.

Најзад, има и примера одбацивања античког наслеђа у име националног. Мада је то био усамљен случај,³³ свежина стихова К. Пејчића³⁴ побуђује нас да их наведемо:

На част им њине басне
На част им и Јупитер!
Нећу да знаш (перо) ни за лиру
Прем је јако у моди.

Дај овамо, момче сербско
Твоју просту фрулицу
Да мало попевам сербски
А уз сербску свираљку
Из ње ће ме свако сербско
Серце лак' разумети.

³¹ Вест је преузета из „Аугзбуршких новина“, вид. *Летопис* 65, 1844, 151—152.

³² Св. 23, 1830, 83—84.

³³ Како сматра М. Кићовић, *оп. цит.*, 242.

³⁴ Св. 7, 1827, 61.

*Milena Dušanić*ANTIKE THEMATIK IN *LETOPIS MATICE SRPSKE* (BIS 1848.)

Zusammenfassung

Im *Letopis Matice srpske* sind im großen Maße auch die Werke der klassischen Literatur vertreten. Ausser Übersetzungen findet man in dieser Zeitschrift auch Versuche, deren Ziel die Deutung mancher Fragen und Aspekte der Antike ist. Da bibliographische Angaben über die Übersetzungen der antiken Schriftsteller im *Letopis* (Jahrbuch) schon bestehen, soll nur betont werden, welche antiken Schriftsteller nicht erwähnt sind. Zuerst bezieht sich das auf das ganze griechische Drama und die Prosa. Von den römischen Dichtern wurden z. B. Kathul und Lukretius ausgelassen, von den Prosaisten Cäsar und Tacitus, um nur die größten Namen zu erwähnen. Die Auswahl der Abschnitte aus der antiken Literatur hat offensichtlich eine moralische Vervollkommnung der Leser zum Ziel, und keine systematische Übersicht der antiken Literatur.

Die Darstellung der Antike wird im »Jahrbuch« auch durch Anekdoten und Kurzgeschichten aus dem Leben berühmter Leute vervollkommnet, wie auch durch Artikel, die aus ausländischen Zeitschriften übernommen wurden. Von den originalen Arbeiten haben kaum welche auch heute einen größeren Wert. Am ernsthaftesten sind, scheint es, die Beiträge von J. Subotić über das Übersetzen der antiken Dichtung (in den Heften 54, 1841, 52—67) und über den Hexameter, den serbischen und russischen, einschließlich häufiger Vergleiche mit dem antiken (H. 62, 1843, 73—101).

Драгољуб ДРАГОЈЛОВИЋ

АРИСТОТЕЛОВЕ КАТЕГОРИЈЕ У СРПСКОСЛОВЕНСКОМ ПРЕВОДУ ИЗ XIII ВЕКА

Рецепција античког књижевног наслеђа код Срба започела је тек почетком XIII века стварањем самосталне државе и утемељењем аутокефалне цркве која је неколико следећих векова пресудно утицала не само на развој већ и на усмерење књижевног стваралаштва у средњовековној Србији.¹ Ову нову епоху у историји старе српске књижевности, започету првих деценија XIII века књижевним и преводилачким радом св. Саве, карактерише и први посредни додир Срба са античким духовним наслеђем. У Солуну, при повратку из Никеје, где је изборио самосталност српске цркве, св. Сава је своју збирку црквених и световних закона, у науци познату као Светосавска крмчија, допунио једним краћим приказом античке филозофије у избору и обради Епифанија Кипарског, интегрисајући тако српску културу у токове византијске цивилизације много раније него што је то пошло за руком другим европским народима.²

Ученици и настављачи дела св. Саве превели су следећих деценија, поред низа значајних теолошких расправа, и неколико знаменитих филозофских трактата мешовитог карактера, структурираних у облику флорилегија, који су у позној антици и раном хришћанству били у оптицају под именом Питагоре, Демокрита, Менандра и других познатих личности античког света.³

¹ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 141 sq.

² Д. Драгојловић, *Епифаније Кипарски и почеци филозофске књижевности код Јужних Словена у средњем веку*, *Савременик* 6, 1972, 565—571. Приказ античке филозофије налази се у рукопису Иловичке крмчије fol. 355в—356.

³ Д. Драгојловић, *Филозофске антологије и флорилегији у старој српској књижевности*, *Књижевна историја*, IX, 34, 1976, 197—247.

Превочење дела античке филозофске књижевности у ташњој Србији, где је писменост била ограничена на малобројне учене монахе и део вишег црквеног клера, није било ни лако ни једноставно. Поред недостатка филозофске терминологије постојали су и отпори у самој цркви. То на неки начин потврђује и чињеница да су убзо после сабора у Жичи 1219. преписане на српску редакцију допуне византијског провинцијског синодика православља, којима је Синод Цариградске патријаршије, анатемишући учења најпознатијих византијских филозофа из друге половине XI века, Јована Итала 1082. и Монаха Нила 1084. године, осудио и учења „јелинских филозофа“, а посебно „Платона“ и његова „лажна писанија“, већ раније интегрисана у теолошку мисао ранохришћанских црквених отаца.⁴

Потискивање платонске и неоплатонске филозофије у Византији које је започело затварањем Платонове Академије у Атини 529, а затим и осудом најпознатијих хришћанских платоничара и неоплатоничара, Оригена и Псеудо-Дионисија Ареопажита, на Петом васељенском сабору у Цариграду 553, отварало је пут широј рецепцији Аристотелове филозофије у рановизантијску теолошку литературу, мада се Платона и његове филозофије, већ раније прихваћене од великих отаца источне цркве, Василија Великог, Григорија Ниског и Григорија Богослова, црква никада није одрекла.⁵

Зачетник ове нове оријентације у византијској теологији био је Анастасије Синаит из друге половине VII века, који је у својим *Питањима и одговорима*, у више наврата превочењим у старој српској књижевности, веродостојност хришћанских догми темељио на Аристотеловој дијалектици у интерпретацији неоплатоничара Порфирија из Тира, љутог противника хришћанства, чији је *Увод у Аристотелове категорије* често преписиван и коментарисан у Византији.⁶

Антиплатонска струја у византијској теолошкој књижевности, коју су после Петог васељенског сабора у Цариграду предводили Енеја из Газе, Захарије из Митилене и Леонтије из Бизанта, све се више окретала аутентичном Аристотелу ли-

⁴ *Синодик царја Борила, Балг. старини VIII*, 1928, ed. М. Г. Попруженко.

⁵ Х. Г. Бек, *Путеви византијске књижевности*, Београд 1967, 25—26. О осуди Псеудо-Дионисија Ареопажита cf., Манси, VIII, 820—823, а о осуди Оригена cf., В. Tatakis, *La philosophie byzantine*, Paris 1949, 7. О преводу Оригена на српскохрватски cf., Duțu, *Les livres de sagesse dans la culture roumaine*, Bucarest 1971, 23.

⁶ А. Горски—К. Новоструев, *Описание славјанских рукописей Московской синодалној библиотеки II*, Москва 1859, 365—405. О Порфирију из Тира cf., В. Maioli, *Porfirio, Isagoge*, Падова 1969, 3—12.

шеном платонских и неоплатонских додатака.⁷ Најдаље су у овом правцу отишли Стефан Александријски и Јован Филопон, али је Аристотелова дијалектика у источној цркви коначно прихваћена тек у VIII веку, захваљујући *Изворима сазнања*, најпознатијој догматској расправи Јована Дамаскина, једног од највећих теолога источне цркве у време иконокластичких спорова.⁸

Уводни део Дамаскинових *Извора сазнања*, у рукописном наслеђу сачувана и самостално под насловом *Филозофска поглавља* или *Дијалектика*, не представља само својеврсну енциклопедију античке и позноантичке филозофије, већ и образац дијалектичког приступа у објашњењу основних догми хришћанске религије, које је Дамаскин систематски изложио у следећа два поглавља, *Против свих јереси* и *Тачно излагање православне вере*.⁹

Филозофска поглавља Јована Дамаскина састоје се од неколико филозофских расправа античке и позноантичке провенијенције спојених у једну кохерентну целину са циљем да се истине хришћанске религије доказују не само библијским текстовима већ и филозофским аргументима. Ослањајући се на расправу неоплатоничара Прокла, Дамаскин у уводном делу расправља о разуму, о филозофији и њеној подели, о супстанцији и о случају.¹⁰ Главни део *Филозофских поглавља* садржи *Увод у Аристотелове категорије* неоплатоничара Порфирија из Тира и делимично скраћен препис Аристотелових *Категорија*, а на крају долазе расправе о суду и силогизмима, о разуму, о дефиницијама филозофије и о четири могуће поделе логике.¹¹

Изводе из Дамаскиновог дела први је на старословенски језик превео Јован Егзарх у доба бугарског цара Симеона, али уз изостављање и Порфиријевог *Увода у Аристотелове категорије* и Аристотелових *Категорија*.¹² Потпун превод Дамаскинових Филозофских поглавља настао је тек средином XIII века у манастиру Хиландару који је својим пратећим ћелијама, скитовима и испосницама веома рано, још за живота св. Саве,

⁷ B. Tatakis, *La philosophie byzantine*, 32.

⁸ *Isto*, 40, 42, 44, 49, 50, 105.

⁹ Рукопис Музеја српске православне цркве, бр. 176. Препис *Дијалектике* К. Николајевића чува се у Архиву САНУ, рук. бр. 330. Cf., Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штампаних књига Збирке СКА*, Београд 1901, 197.

¹⁰ Рукопис бр. 175 Музеја српске цркве, fol. 4в—7а, Архива САНУ, рук. 330, 16—42. Cf., PG, 529—533. Неке од ових расправица издао је С. Новаковић, *Српско-словенски зборник из времена деспота Стефана Лазаревића*, Старине IX, 1877, 1—47.

¹¹ PG. 529—676.

¹² М. А. Грамек, *Les sciences dans les manuscrits slaves orientaux du moyen âge*, Paris 1959, 10—11.

постао најзначајнији скрипториј и први центар оригиналног и преводилачког књижевног стваралаштва код Срба.¹³

Српскословенски превод Порфиријевог *Увода у Аристотелове категорије* почиње расправом о ентитету (о сущемь), који Порфирије дефинише као опште име сваког битисања (въ свемь сущимь).¹⁴ Ентитет се, даље, дели на супстанцију (сущьство) и случај (случаи). Супстанција је оно што само по себи егзистира и што за своју егзистенцију нема потребе за другим бићем (бытѣмь).¹⁵ Случај је оно што само у себи не може бити (немогушее въ себѣ быти), јер су једино супстанција (сущьство) и ствар (вещь) тело (тѣло едино).¹⁶

У поглављу *О гласу* (гласѣ) Порфирије расправља о једном термину који није реч за себе и по себи него инструмент логичког, појмовног сазнања.¹⁷ Глас је универзалија јер може бити предикт за различите ствари. Са те тачке гледишта, Порфирије је номиналиста. Према српскословенском преводу глас се дели на супстанцијални (назнаменательнѣ) и несупстанцијални (неназнаменательнѣ). Први означава нешто конкретно, док се у другом случају конкретност не може логички дефинисати.¹⁸

Следећа поглавља Порфиријевог *Увода у Аристотелове категорије* посвећена су роду, виду, разлици, својству и случају. Сваки род (родѣ) има неки вид (видѣ) или се разликују, а случај (случаи) и својство (своиствѣ) појављују се сами.¹⁹ Међу својствима индивидуалних ствари нека су битна, а нека случајна. Случајна својства неке ствари јесу она која та ствар може да изгуби, али да при томе не изгуби свој идентитет.

Однос између Порфиријевих универзалија одређен је у више мањих одељака. Посебна поглавља су посвећена синонимима (сѣимѣниѣмь), хомонимима (единоимѣниѣмь), суштини (сущьствѣ), природи (нѣсество) и форми (зрацѣ).²⁰ Не правећи разлику између бића (бытѣа) и суштине (сущьства), Порфирије је тврдио да је форма а не материја узрок што једна ствар није идентична са другом.

Привидно увећавајући број Аристотелових категорија, Порфирије их је свео на пет „онома“ или „универзалија“, род, вид, разлику, својство и случај, доводећи тако логику и гносеологију у зависност од метафизике и теологије, што је условило

¹³ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 147 sqq.

¹⁴ Архив САНУ, рук. 333, fol. 4в, Архив српске цркве, рук. 176, fol. 11—12.

¹⁵ Архив САНУ, рук. 333, fol. 4в.

¹⁶ *Исто*, fol. 4в.

¹⁷ *Исто*, fol. 6в; Ручкопис Архива српс. цркве, бр. 176, fol. 31.

¹⁸ Архив САНУ, рук. 333, fol. 6в.

¹⁹ *Исто*, fol. 8в—9в, 10в—11.

²⁰ *Исто*, 12в, Музеј српске цркве, рук. 176, fol. 38—39.

да се Аристотелове категорије у средњовековној епоси метафизички тумаче.²¹ Из целине Дамаскиновог излагања јасно се види да су Аристотелове категорије за њега биле најопштији појмовни предикти којима је објашњавао, с једне стране, метафизичку суштину апсолутног бића, а са друге, прелазак материјалне супстанције у квалитетно различита четири општа елемента који су својим спајањем и раздвајањем стварали безмерно мноштво разноврсних ствари. Оне су стога претежно описане, метафизичке и апсолутизиране, онако како су их схватили ранохришћански неоплатоничари, јер је за Дамаскина било најважније да изрази оно што је вечно и непроменљиво, а не случајно и несавршено.²²

Прихватајући Аристотелове категорије у интерпретацији неоплатоничара Порфирија, Дамаскин је евентуални приговор антиплатонске струје у византијској теологији делимично ублажио преписивањем Аристотелових *Категорија* у своја *Филозофска поглавља*, лишавајући их својих властитих коментара. Дамаскин је делимично скратио аутентични текст Аристотелових *Категорија*, али није мењао њихову суштину евентуалним ретуширањем изворног текста.

Аристотелове *Категорије* у Дамаскиновом избору почињу дефиницијом хомонима (вѣкупимѣннихъ), синонима (съимѣннихъ), полионима (многимѣннихъ), хетеронима (иноимѣннихъ) и паронима (о ѡтнихъ имѣннихъ).²³ После овог делимично скраћеног увода следи одељак о десет генеритичких појмова (о десетъ родѣишихъ рѣдѣ), о супстанцији (суѣство), о квантитету (количѣство), о односу (кѣчѣсѣмѣ), о квалитету (каково), месту (гдѣ), времену (когда), положају (лѣжати), поседовању (имѣти), делању (творити) и трпљењу (страдати).²⁴

Већ површна анализа српскословенског превода Аристотелових *Категорија* показује на какве је све тешкоће језичке и филозофске природе наилазио анонимни преводилац. Многе нејасноће и неадекватни преводи грчких филозофских термина, карактеристични за овај пионирски подухват на јужнословенском простору нису уклоњени каснијим преписима, а ни новим поправљеним преводом Дамаскиновог дела, који је настао почетком XV века, у доба деспота Стефана Лазаревића.²⁵

Тешко је данас тачно оценити значај Аристотелове филозофије у духовном животу српског народа у средњем веку. Мада је Аристотелово дело, заштићено именом Јована Дамаскина,

²¹ В. Maioli, *Porfirio*, 39, 47, 63.

²² PG. 94, 789, 800, 840; cf., В. Tatakis, *La philosophie byzantine*, 114.

²³ Архив САНУ, рук. 333, fol. 20—21в, Музеј српске цркве, рук. бр. 176, fol. 53—55.

²⁴ Архив САНУ, рук. 333, fol. 21в—22; Музеј српске цркве, рук. 176, fol. 56—57.

²⁵ Cf., рук. бр. 100 (269), fol. 402 squ. Архива САНУ.

скина, често преписивано, оно је, по свему судећи, остало по страни духовних струјања, да би, средином XV века, са тријумфом исихастичке мистике у источној цркви било и осуђено. Учинио је то Владислав Граматик у свом зборнику преписаном 1469, оптужујући Латине да „многе силогизме против православних измишљају, а немајући доказе у божанским књигама, Аристотелу и другим Хеленима по нужди прибегавају и са тим лажима мисле да засне припросте. А већ су (стари) богослови показали да у православној теологији хеленски силогизми места немају“.²⁶

Превод Аристотелових *Категорија*, иако посредством и у избору Јована Дамаскина, показује како је духовно стваралаштво код Срба за свега педесет година, од појаве *Житија св. Симеона*, направило гигантске кораке, беспримерне у средњовековној историји Европе, досежући највише домете тадашње византијске цивилизације.

Dragoljub Dragoljović

DIE KATEGORIEN VON ARISTOTELES IN KIRCHENSLAWISCHER ÜBERSETZUNG AUS DEM XIII. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Die Rezeption des antiken Erbes begann bei den Serben erst Anfang des XIII. Jahrhunderts, mit der Bildung eines selbständigen Staates und der Gründung der autokefalen Kirche. Diese Richtung in der serbischen Literatur regte der Hl. Sava, der Begründer der selbständigen serbischen Kirche, an, der Anfang des XIII. Jahrhunderts einen Abriß der antiken Philosophie in der Auswahl und Bearbeitung von Epifanije Kiparski vorbereitete. Das Werk des Hl. Sava setzten seine Schüler und Nachfolger fort, die in den nachstehenden Jahrzehnten mehrere philosophische Erörterungen verschiedenen Charakters in Form von Florilegien übersetzten, die in der Spätantike und im frühen Christentum unter den Namen von Pythagoras, Demokrit, Menander und anderen bekannten Persönlichkeiten der antiken Welt im Umlauf waren.

Das größte Unternehmen in dieser Richtung war ohne Zweifel die Übersetzung der *Quelle der Erkenntnis* von Jovan Damaskin, derer Einleitung *Philosophisches Kapitel* oder *Die Dialektik* eine ganze Reihe der philosophischen Behandlungen der spätantiken Neoplatonisten enthielt, unter denen besonders *Die Einführung in Aristoteles Kategorien* von Porfirius aus Tir und zum Teil gekürzter Auszug aus Aristoteles' *Kategorien* hervorrangen. Aristoteles' »Kate-

²⁶ Архив ЈАЗУ, рук. бр. III а 47, fol. 699.

gorien« in Auswahl von Jovan Damaskin beginnen mit den Definitionen von Homonymen, Synonymen, Polionymen, Heteronymen, Paronymen, und setzen mit zehn Gattungsbegriffen fort, die der serbische Übersetzer teilweise wörtlich und teilweise, in Ermangelung der philosophischen Begriffe, beschreibend übersetzte. Diese Schwächen der ursprünglichen Übersetzung, die in XIII. Jahrhundert entstand, sind auch bei späteren Verbesserungen und neuen Übersetzungen nicht beseitigt worden.

Die Übersetzung von Aristoteles' *Kategorien* zeigt, obwohl durch Vermittlung und nach der Auswahl von Jovan Damaskin, daß das geistige Schaffen der mittelalterlichen Serben Riesenschritte machte, die ohne Beispiel in den mittelalterlicher Geschichte Europas sind, und so Höchstleistungen der byzantinischen Zivilisation erreichte.

Александар ЛОМА

КОНСТАНТИН ФИЛОСОФ О ЗИМСКОМ ОГЊУ:
 ЈЕДНА ДОСАД НЕЗАПАЖЕНА АНТИЧКА РЕФЕРЕНЦА
 У СТАРОЈ СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Константин Философ је за нас, пре свега, веома занимљив писац. Но ако би требало сасвим кратко окарактерисати његов стил, наметнула би се два придева: учен и тежак. Учен, зато што код њега више него и код ког другог нашег средњовековног књижевника наилазимо на античке реминисценције.¹ Тежак, због свог често елиптичног, или, под утицајем грчке синтаксе, извештаченог израза.² Из те две особине Константина као стилисте проистекао је овај рад, посвећен тумачењу једног места у његовом *Животу деспота Стефана Лазаревића*.

У 34. поглављу животописа Константин приповеда како је турски цар Бајазит 1398. године под заповедништвом својих синова послао велику војску на Босну, са којом је као турски вазал ишао и Стефан, тада „велики кнез“ српски. Услед изузетно оштре зиме, поход није имао успеха, и мало се војника и заробљеника вратило у своје крајеве. Доцније су неки за тај неуспех оптужили код цара Стефана, но Бог му је помогао да се оправда од тих клевета. Описујући љуту босанску зиму, Константин даје један живописан детаљ:

„Тогда бысть сѣгъ толикоу соушть, ꙗкоже отъ древньныхъ старьць възвѣститъ намъ, ꙗко сѣкоуштимъ дръва и по врьтѣхъ огнь възгнѣштаюштимъ ꙗгда же огнь разгорѣаше се, толико нѣгдѣ въ глбинуоу съждааше ꙗже соуштии при томъ и далече ꙗроу оштоуштахоу постигнути, ти же не смѣаху.“³

¹ Упор. М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975, 421—422; А. Богдановић, *Историја српскога народа II*, Београд 1982, 332.

² Упор. Кашанин, *op. cit.*, 422.

³ *Константин Философ и његов Живот Стефана Лазаревића, деспота српскога*. По двјема српско-словенским рукописима, изновице издао В. Јагић, Гласник Српског ученог друштва 42 (1875), 270.

Лазар Мирковић преводи то место овако: „Тада је био снег толики, како нам причају древни старци, да када су секли дрва и по вртовима палили ватре, када се огањ разгорео, толико је доле силазио, да они који су при њему (огњу) и далеко јару осећаху, а нису му се смели (приблизжити).“⁴

Задржимо пажњу на почетку одломка: „Тогда бысть снѣгъ толикъ соуштъ, ꙗкоже отъ древньныхъ старьць възвѣститъ намъ...“ Мирковић је то, дакле, превео: „Тада је био снег толики, како нам причају древни старци...“ Глаголски облик *възвѣстити* не допушта, међутим, такав превод. То је треће лице једине активног презента, и не може се везати са пасивно конструисаним субјектом у множини *отъ древньныхъ старьць*. Ни Шафариково читање инфинитива *възвѣстити*⁵ уместо *възвѣстити* не спасава ствар. Код Константина, додуше, имамо инфинитивних реченица уведених поредбеним везником *ꙗкоже*, али би у овом случају пасивна конструкција субјекта изискивала пасивни предикат *възвѣстити се*. Уосталом, рускословенски рукопис из Одесе који је Шафарик издао далеко заостаје за два српскословенска рукописа по којима је Јагић приредио своје издање, и то не само у језичком него и у текстолошком погледу. Цела следећа реченица, о необичном својству зимског огња, из њега је изостала, и текст се наставља напоменом да се мало ко од војника и заробљеника вратио у завичај, која у Јагићеву издању завршава пасус.

Треба, дакле, остати при *lectio difficilior възвѣстити* и погледати може ли се она довести у синтаксичку везу са контекстом. Да би се то постигло, ваља претпоставити да претходна реч, *старьць*, није генитив множине везан са *отъ древньныхъ*, како је то Мирковић схватио, него номинатив једине у функцији субјекта глагола *възвѣстити*. Ова наша претпоставка одржива је само под условом да се оправда синтаксичко раздвајање речи *древньныхъ* и *старьць*. Раздвајајући их, отклањамо један плеоназам „древни старци“. Но много је битније то што у тако издвојеном сегменту *ꙗкоже отъ древньныхъ* препознајемо једну Константину својствену формулу.

Аналогне обрте налазимо још на два места деспотовог животописа. У шестом поглављу читамо: „Сѣло бо състрадаше ꙗвѣши въ истину о благочѣстии, ꙗкоже аште и кѣто отъ древньныхъ ꙗже съдрѣжати се оставшиимъ непоколѣбимомъ.“⁶ У Мирковићеву преводу: „Јер веома пострадаше неки ваистину због побожности, колико и неки од старих, да би се одржали, оставши непоколебими.“⁷ Друго место је у 75. поглављу:

⁴ *Старе српске биографије* III, Београд 1936, 265.

⁵ *Живот деспота Стефана Лазаревића, великог кнеза српскога*. По одеском рукопису за штампу др Ј. Шафарик, ГЛСУД 28 (1870), 393—394.

⁶ Стр. 246 Јагићева издања.

⁷ *Старе српске биографије* III, 45.

„Подобно же и Сталакь разграблѣнь бысть. Въ поулѣ же оудѣжа се градъ съблюдами благороднь нѣкий моужь сы, донѣдѣ же съ коулою сьгорѣ, и тѣлико кѣто отъ древньшихъ доблѣствовавъ.“⁸ У преводу: „Слично је био разграбљен и Сталаћ. А у кули се задржа чувајући град неки благородни муж, док са кулом не изгоре, јуначан као неко од старих.“⁹ Може се упоредити још место из 55. поглавља: Львообразњъ же нѣкѣто ѣствомъ моужь и тѣ отъ древнѣхъ свѣтлыихъ подѣ роукою тѣзоименитааго прѣжде сихъ.“¹⁰ У преводу (реч је о Новаку Караљуку): „Беше неки муж по природи сличан лаву, и тај (је био) од пресветлих из давнине, под руком истоименога (Стефана) пре овога.“¹¹

Формулаичан карактер синтагме *и*ликоже отъ древньшихъ код Константина оправдава нашу претпоставку да је у разма-траној реченици 34. поглавља реч *старѣць* номинатив јединице који нема везе са претходном речју *древньшихъ*. Значење те формуле, којом Константин на наведеним местима упућује на античке примере и узоре, имплицира закључак да се он у 34. поглављу њоме позива на неког античког аутора, који је такође писао о необичној јачини ватре на мразу.

Слично веровање налазимо код Плутарха, у дијалогу *О замирању пророчишта* (Περὶ τῶν ἐκλελειπέντων χρηστηρίων). На почетку дијалога (411 C—D) расправља се о светилци са неугасивом ватром у пророчишту Зевса-Амона у либијској пустињи. Наводно је та светиљка, под брижљивим надзором свештеника, сваке године трошила мање уља него претходне, што би био доказ да се године скраћују. Филозоф Амоније супротставља се том тумачењу, предочавајући најпре да оно задира у неприкосновене законе кретања небеских тела, а затим указавши на климатске промене као на могућ узрок осцилација у годишњој потрошњи уља: „Већ сам, наиме, чуо од неких људи да ватра боље гори зими, јер јој хладноћа збија и згушњава снагу, док по врућини сасвим ослаби и тиња без јачине. Уколико ватра гори по сунцу, још се слабије распаљује, једва хвата гориво и спорије га троши.“¹² Слично схватање Плутарх износи и у свом фрагментарно сачуваном коментару уз Хесиодове *Послове и дане*, када Хесиодово упутство изречено у стиховима

⁸ Стр. 307 Јагићева издања.

⁹ *Старе српске биографије* III, 104.

¹⁰ Стр. 292 Јагићева издања.

¹¹ *Старе српске биографије* III, 90.

¹² ἤδη γὰρ ἀκήκοα λεγόντων τινῶν περὶ τοῦ πυρός, ὡς ἐν χειμῶνι καίεται βέλτιον ὑπὸ βάρους εἰς αὐτὸ συσταλλόμενον τῇ ψυχρότητι καὶ πυκνοῦμενον, ἐν δὲ τοῖς αἰχμοῖς ἐξασθενεῖ καὶ γίνεται μακρὸν καὶ ἄτονον, καὶ ἐν ἡλίῳ κήνται, χειρὸν ἐργάζεται, καὶ τῆς ὕλης ἀπτεται μαλακῶς καὶ καταναίσκει βράδιον. НАВОД. по издању Plutarch's *Moralia* in sixteen Volumes, V, London/Cambridge, Massachusetts MCMLXIX (Loeb Classical Library), 358. Превод Светлане Лома, пред објављивањем у издању Матице српске.

557—558 о зимској исхрани људи и стоке тумачи тако да зими оброке треба повећати, стога што се храна боље вари у дугим зимским ноћима, „јер топлота, затворена унутра услед густине спољашњег ваздуха, вари више хране“.¹³

Ово античко схватање, да хладан ваздух својом густином збија ватру и снажи је, звучи доста блиско сећању о зимском походу на Босну које преноси Константин, да је јаки мраз збијао огањ надоле и надалеко ширио његову јару. Стога можемо претпоставити да је Константин, износећи тај податак, формулом *«ликоже оть дrevньихъ узгред реминисцирао неко античко штиво, где је наишао на такво веровање.*

Нашом интерпретацијом текста, којом *старьць* одвајамо од *древньихъ* и везујемо као субјекат у једнини са *възвѣститиь*, отклоњена је једна граматичка неравнина, али још није задобијен задовољавајући смисао. Наиме, презент глагола свршеног вида *възвѣститиь* може се схватити или футурски, као словенски начин изрицања будуће радње, или модално, као супституција грчког конјунктива аориста, а ниједно од тих значења не одговара контексту. Контексту би, заправо, одговарао индикатив претерита. Стога предлажем минималну интервенцију у предати текст животописа, поправку облика *възвѣститиь* декомпозицијом на *възвѣсти*, што би било 3. лице једнине аориста, као предикат уз субјекат *старьць*, и *тъ*, што би био акузатив показне заменице, као објекат уметнуте реченице, односећи се на *снѣгъ* Читамо, дакле: „Тогда бысть снѣгъ толико соушть — «ликоже оть дrevньихъ, старьць възвѣсти ть намь — «лико сѣкоуштиимъ дръва...“. Смисао би био: „Тада је био толики снег — о њему нас је известио (неки) старац, као од древних (тј.: слично као што можемо прочитати у античких аутора) — да када су секли дрва...“. Константину својствена елиптичност учинила је реченицу недовољно разумљивом, тако да је најпре један преписивач спојио **възвѣсти ть* у *възвѣститиь*, а доцније је други то изврнуо у *възвѣстити*, што читамо у Шафарикову издању одеског рукописа.

Остаје отворено питање непосредног извора ове Константинове неодређене референце. Да ли је то могао бити Плутарх, код којег смо једино за сада нашли два слична места? Занимљиво је да је управо Плутархова биографија Александра Великог оно античко дело за које се узима не само да је Константин из њега непосредно црпао неке своје класичне реминисценције¹⁴

¹³ ἢ τε γὰρ θερμότης εἶσω καθειργμένη διὰ τὴν ἕλωθεν πύκνωσιν πλείονα πέττουσι τροφήν. Plutarchus, *Moralia*, ed. G. N. Bernardakis VII, Leipzig (Teubner) 1896, 78.

¹⁴ Р. Марић, *Трагови грчких историчара у делима Константина Филозофа*, Глас САН 190, II разред 95 (1946), 40 из поребења текстова Зонаре, Плутарха и Константина изводи закључак да је Константин анегдоту о

него и да је по узору на њ компоновао свој животопис деспота Стефана.¹⁵ Ипак, не знам смемо ли претпоставити да је Константин поред Плутархових историографских списа читао и његове филозофско-геолошке расправе, какве су *Питијски дијалози*, или је смотреније узети да је ово код Плутарха наведено веровање до деспотовог биографа дошло посредством некога непознатог, највероватније византијског аутора, као што је то М. Васић претпоставио за једну подударност *Живота деспота Стефана* са Херодотом.¹⁶ Даље трагање изнеће, можда, на видело неки вероватнији непосредан извор ове Константинове реминисценције. Ми смо задовољни ако смо овим скромним прилогом очигледно потрeбу да се даље ради на критичком преиспитивању Константинова текста и на истраживању његове античке и византијске лектуре.

Aleksandar Loma

KONSTANTIN DER PHILOSOPH ÜBER WINTERLICHES FEUER: EINE BIS HEUTE UNBEMERKTE ANTIKE REFERENZ IN DER ÄLTEREN SERBISCHEN LITERATUR

Zusammenfassung

Indem er eine neue Interpretation und die Korrektur eines Satzes in der Biographie des serbischen Despoten Stefan Lazarević von Konstantin dem Philosophen vorschlägt, ahnt der Autor in ihr noch ein Echo der antiken Literatur bei diesem gelehrten Schriftsteller der ersten Hälfte des XV. Jahrhunderts.

жалости Александровој, што због очевих успеха неће моћи учинити никакво славно дело, превео непосредно из Плутархове биографије Александра.

¹⁵ Р. Марић, *op. cit.*, 41—43. Упор. М. Кашанин, *op. cit.*, 422; Д. Богдановић, 1. с.

¹⁶ М. М. Васић, *Константин Костенечки и Херодот*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XI (1931) 1—2, 140—146. О Константиновим византијским изворима вид. још Р. Марић, *op. cit.*, 15—36; П. Поповић, *Четири рајске реке. Једно место из Константина Филозофа*, Глас САН 171, II разред 88 (1936), 161—176; исти, *Константин Филозоф и изреке „мудрих Јелина“*, Прилози... XVI (1936), 320; И. Дуйчев, *Константин Филозоф и „предсказанията на мџдрите Елени“*, Зборник радова САН XLIX, Византолошки институт 4, Београд 1956 149—155. О Константину Филозофу као могућем преводноцу са грчког неких списа вид. Кашанин, 1. с. и Богдановић, *op. cit.*, 331.

Ернест СТИПАНИЋ

**ПРВИ ПРЕВОД У ЈУГОСЛАВИЈИ, КОСТЕ СТОЈАНОВИЋА,
ПРИНЦИПА ТЕОРИЈЕ ПРИРОДНЕ ФИЛОЗОФИЈЕ РУБЕРА
БОШКОВИЋА СА ЛАТИНСКОГ НА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК**

1. У обавештењима о овом научном скупу *Античке студије код Срба* нису се експлицитно нагласиле античке студије које се односе на логику, филозофију, математику, астрономију и природне науке, већ само оне студије које се односе на књижевност, ликовне уметности и религију. Слична је ствар била поводом четвртог зnanственог скупа *Антички темељи наше сувремености* Савеза друштава за античке студије Југославије, који се одржао у Пули од 12. до 17. октобра 1986. Ми смо присуствовали овом скупу са рефератом *Апорије Зенона Елејског*, „*Ахил и корњача*“ и „*Дихотомија*“, у *математичкој светлости*. Организаторима скупа учинили смо примедбу да су најављеним програмом скупа искључили неке од основних античких темеља наше сувремености, јер програмом нису узели у обзир античка достигнућа у филозофији, логици, математици, астрономији и природним наукама. На темељу наше примедбе развила се дискусија и организатори су прихватили да је примедба научно оправдана и да ће се такви недостаци отклонити у будућим зnanственим скуповима, исте или сличне врсте.

Низ научника и филозофа из Србије, на пример, Коста Т. Стојановић (1867—1921), Бранислав Петронијевић (1875—1954), Милутин Миланковић (1879—1956), Антон Билимовић (1879—1970), Светомир Ристић (1886—1971), Милош Бурић (1892—1967), Милан Будимир (1891—1975), Ксенија Атанасијевић (1894—1981), Душан Недељковић (1899—1984), Милош Радојчић (1903—1975), Борђе Николић (1908—1971), Татомир Анђелић, Богдан Шешић, Драгиша Ивановић и Ернест Стипанић — у неким својим радовима ослањали су се и ослањају се на текстове у класичним језицима у областима филозофије, ло-

гике, математике, астрономије, физике и природних наука. У тим радовима споменутих научника и филозофа могла би се наћи материја која се односи на античке студије код Срба. Зато би проучавање таквих радова утицало на формулисање програма оваквих и њима сличних скупова.

У нашем саопштењу бавимо се извесним радом Косте Т. Стојановића, који се односи на принципе природне филозофије које је Руџер Бошковић објавио на латинском језику. Схватимо да тај Стојановићев рад припада историји античких студија код Срба.

2. Коста Т. Стојановић (1867—1921), истакнути српски механичар, математичар, феноменологиста, државник и политичар, професор Универзитета у Београду, проучавао је науку и филозофију Руџера Бошковића (1711—1787). Низ његових научних радова ради објављивања рецензирали су математичари Богдан Гавриловић (1864—1947) и Михаило Петровић (1868—1943).¹ Објављивао је радове из математике, механике, физике, економске политике и економске теорије у посебним издањима и у часописима „Дело“, „Глас САН“ „Економист“, „Српски књижевни гласник“, „Преглед“ и другим. Својом феноменологијом утицао је на њега Михаило Петровић, нарочито у његовим радовима који су се односили на економију.

Интезивно се бавио науком и филозофијом Руџера Бошковића. У вези с тим написао је две књиге: *Атомистика — један део из филозофије Руџера Бошковића* (Ниш, 1891. и 1892, стр. 2—117) и *Радови Руџера Јосифа Бошковића на пољу песничком, филозофском и егзактним наукама* (Београд 1903, стр. 1—95).

Жељко Марковић, најистакнутији познавалац живота и рада Руџера Бошковића, у свом двотомном делу *Руџе Бошковић 1, 2* (ЈАЗУ, Загреб 1968—1969) не спомиње Стојановићеве радове о Руџеру Бошковићу, иако врло исцрпно наводи радове осталих наших и иностраних аутора. Сматрамо да је то, с научно-историјског становишта, осетан недостатак тог изврсног дела, нарочито ако се узме у обзир да се у једном од Стојановићевих радова налази први превод неких Бошковићевих принципа природне филозофије с латинског на српскохрватски језик.

¹ Cf., Драган В. Трифуновић, *Летопис живота и рада Михаила Петровића*, 24. априла 1868—8. јун 1943, САНУ, Одељење природно-математичких наука, Београд 1969, 182, 183, 187, 220, 223. У овом делу Драгана В. Трифуновића налазе се многе појединости у вези са животом и радом Косте Т. Стојановића. А исто тако у његовом делу *Михаило Петровић, 1868—1943*, Републички одбор за прославу стогодишњице рођења Михаила Петровића, Београд 1968. Од посебне је користи за исвесно упознавање феноменологије Косте Т. Стојановића и неких појединости из његова живота чланак Драгана Трифуновића *Коста Стојановић — претходник и савременик математичке феноменологије Михаила Петровића*, Дијалектика, 3—4, Београд 1979.

У другом од својих споменутих дела Коста Т. Стојановић се бави песништвом, филозофијом и егзактним наукама у Руђера Бошковића. Истиче да се служио објављеним студијама у издањима ЈАЗУ у Загребу. Биографија Бошковића коју је објавио Фрањо Рачки (1828—1894)² користила му је у састављању излагања која се тичу Бошковићеве биографије и Бошковићевог песништва. За астрономију послужило се расправом Јосипа Торбара (1824—1900),³ а исто тако и за извесне погледе на метеорологију, док се за питања из физике, нарочито из оптике, послужило расправом Винка Дворака (1848—1922).⁴ Обимна расправа Фрања Марковића (1845—1914)⁵ о филозофији Руђера Бошковића послужила му је у његовим излагањима која се односе на филозофију, посебно на филозофију природе, Руђера Бошковића. У погледу геодезије, где се Бошковић нарочито истакао, Стојановић се посредно или непосредно позива на иностране ауторе, на пример, на Jean Étienne Montucla (1725—1799), познатог француског историчара математике.

Велики је број знаменитих иностраних научника и филозофа који су одиграли врло значајну улогу у Стојановићевом излагању научног и филозофског дела Руђера Бошковића. То су, на пример, Isaac Newton (1643—1727), Gottfried Leibniz (1646—1716), John Locke (1632—1704), George Berkely (1685—1753), John Dollond (1706—1761), Leonhard Euler (1707—1783), Pierre Maupertius (1698—1759), Claude Clairaut (1713—1765), Immanuel Kant (1724—1804), Joseph Lalande (1732—1807), Charles Messier (1730—1817), Nevil Maskelyne (1732—1811), Pierre Méchain (1744—1804), Pierre Laplace (1749—1827), Gustav Fechner (1801—1887), Giovanni Schiaparelli (1835—1910) и познати историчар математичко-физичких наука Maximilien Marie из XIX столећа, као и низ других познатих научника и филозофа.

Наведена имена јасно говоре да је Стојановић са довољном научном и филозофском озбиљношћу пришао науци и филозофији Руђера Бошковића. Међутим, из начина његовог излагања, не може се закључити да је одговарајуће текстове изворно студирао са Бошковићевог латинског језика, него да је научно и филозофски марљиво и студиозно проучавао оно што су о Бошковићевој науци и филозофији били већ напи-

² Cf., Фрањо Рачки, *Живот и оцјена дјела Руђера Бошковића*, Рад, ЈАЗУ, књ. 87—90, Загреб 1887—8, 1—100.

³ Cf., Јосип Торбар, *Бошковићева елемента материе напрам данашњој атомистици*, Рад, ЈАЗУ, књ. 6, Загреб 1869, 20—46; *Руђер Бошковић и његов рад на пољу астрономије и метеорологије*, Рад, ЈАЗУ, књ. 87—90, Загреб 1887—8, 429—469.

⁴ Cf., Винко Дворак, *Бошковићев рад на пољу физике*, Рад, ЈАЗУ, књ. 87—90, Загреб 1887—8, 470—542.

⁵ Cf., Фрања Марковић, *Филозофски рад Руђера Бошковића*, Рад, ЈАЗУ, књ. 87—90, Загреб 1887—8, 543—716.

сали наши и инострани аутори. Тако, на пример, из једне Стојановићеве примедбе се види да он користи *Астрономију* Montucla да би цитирао Бошковића, Laplace-а и Lalande-а поводом одређивања елемената планете.⁶

Но, у погледу коришћења Бошковићевог латинског текста, који се односи на његову атомистику, значајно је прво његово дело на коме ћемо се сада задржати.

3. У делу *Атомистика* — један део из *филозофије Руђера Бошковића*, Стојановић разматра Бошковићеву атомистику и његово схватање привлачних и одбојних сила. Као основна научна и филозофска литература послужило му је дело *Über die physikalische und philosophische Atomenlehre* (2. Aufl. Verl. Mendelssohn, Leipzig 1864) Gustav-a Theodor-a Fechner-a (1801—1887), истакнутог немачког физичара, филозофа, психолога и књижевника.

Бошковићеве латинске текстове, које Стојановић наводи и анализира у свом делу и преводи на српскохрватски језик, преузео је из наведеног Fechner-овог дела, а не изворно из Бошковићевог дела *Theoria philosophiae naturalis redacta ad unicam legem virium in natura existentium* (1758).⁷

Стојановић, према Fechner-у, наводи делове параграфа 133, а наиме: „Ad concipiendam . . . , quae deest in loco foraminis“; затим параграфа 134: „Verum et positivam . . . nobis ope Geometriae“ и најзад параграфа 136: „Post hujusmodi ideam . . . , non pure imaginaria“. Све ове делове параграфа преводи довољно верно на српскохрватски језик. Но, у њиховом прештампавању има штампарских грешака и у 136. параграфу изостављених речи.

Овде се можемо запитати, шта је Стојановић хтео навећењем ових делова параграфа из Бошковићевог главног дела *Theoria philosophiae naturalis*? У одговору на ово питање нагласићемо да он сматра да су то најважнија места из којих се може увидети Бошковићево схватање једноставних атома. Она нам олакшавају њихово схватање и поимање, на шта се Бошковићу највише пребацивало, подвлачи Стојановић.

Стојановићев превод са латинског на српскохрватски језик дела параграфа 133 гласи:⁸

„Не требамо испитивати преставе, које добијамо чулима, ради тачног схватања недељивих и непротежних тачака; ради овога би се требало обратити уму (рефлексији). Кад се за ово

⁶ Cf., Коста Стојановић, *Радови Руђера Бошковића на пољу песничком, филозофском и егзактним наукама*, Београд 1903, 32.

⁷ Cf., Gustav Theodor Fechner, *Über die physikalische und philosophische Atomenlehre*, 2. Aufl. erl. Mendelssohn, Leipzig 1864, Grundesichtspunkte, 153—154.

⁸ Cf., Коста Стојановић, *Атомистика* — један део из *филозофије Руђера Бошковића*, Ниш 1891 и 1892, 42.

употреби рефлексија, не ће нам бити тешко склопити таку идеју (о непротежним и недељивим тачкама). Јер ако будемо негирали протежност и сложеност делића, што можемо лако учинити, јер схватање овога што негирамо није ван домашаја нашег опажања, ми ћемо бити у стању склопити идеју онога што је непротежно и недељиво. Дакле, до овога долазимо негацијом онога о чему смо по све свесни. Као што можемо имати идеју (преставу) о празном простору између тачака, тако можемо замислити негацију егзистенције — тј. да не постоји — оне материје, која не достаје на месту празног простора.“

Његов превод дела параграфа 134 са латинског на српскохрватски језик дат је у облику:⁹

„Ну, ми смо у стању помоћу геометрије добити позитивну преставу о недељивој и непротежној тачци...“

Док превод дела параграфа 136 гласи:¹⁰

„После стечене преставе о непротежним и недељивим тачкама на овај начин (позитивним путем), биће разлике између геометријске и физичке материјалне тачке једино у томе, што ће физичка тачка имати реалне особине лењиве силе, и оних активних сила, које су узрок наизменичном примицању и одбијању физичких тачака. На основу овога излази, да чим се (ове тачке) буду свери нашег чулног опажања довољно приближиле, пробуђују покрете, који се преко чулних органа саопштавају мозгу — и отуда у нас престава о овим тачкама. Баш ради овога последњег је основана њихова реална егзистенција, и оне нису са свим замишљене, као што то изгледа.“

У наведеним деловима параграфа изложени су, као што се јасно види, Бошковићев погледи на материју, његова схватања о атомима, подвлачи Стојановић. Добијамо Бошковићеве погледе на атоме као недељиве и непротежне тачке, док ће у наредним параграфима бити речи о Бошковићевим схватањима привлачно-одбојних сила. Те параграфе Стојановић поново цитира према Fechner-у.¹¹ Преводи их на српскохрватски језик. Упознајмо се овде са тим параграфима, односно са Стојановићевим преводима на српскохрватски језик.

4. Наводимо, најпре, почетак и крај Стојановићевог навода једног дела из *Synopsis totius operis*. Ex editione viennensi, Pars I, а наиме: „... Materiam constantem . . distantiarum...“¹²

⁹ Cf., Коста Стојановић, *Ibidem*, 42.

¹⁰ Cf., Коста Стојановић, *Ibidem*, 43.

¹¹ Cf., Gustav Theodor Fechner, *Über die physikalische und philosophische Atomenlehre*, 2. Aufl. Verl. Mendelssohn, Leipzig 1864, Zusatzcapitel, XXVI Auszugsweise Darstellung der Grundgesichtspunkte der einfachen Atomistik aus Boscovich's Theoria philosophiae naturalis, str. 239—244.

¹² Cf., Коста Стојановић, *Атомистика — један део из филозофије Рубера Бошковића*, Ниш 1891. и 1892, 43—44; P. Rogerio Josepho Boscovic, *Theoria philosophiae naturalis redacta ad unicam legem virium in natura existentium*, Venetiis, MDCCLXIII (Зagreбачко издање 1974), стр. XVII—XVIII.

Из првог дела теорије — *Theoriae expositio, analytica deductio et vindicatio* — Стојановић је узео неке делове, односно неке целе параграфе. Ево почети и крајеви Стојановићевих навода неких делова, односно целих параграфа: § 1: „*Virium mutuarum theoria... mirum in modum idoneum*“¹³; § 2: „*Habet id quidem... inde ortus habeatur*“¹⁴; § 3: „*Distat autem a Leibnitiana... nihil omnino possunt*“¹⁵; § 4: „*Distat idem a Newtoniano... inducit elementorum*“¹⁶; § 7: „*Prima elementa... atque innatantem*“¹⁷; § 8: „*In hisce punctis... gradum jam facio*“¹⁸; § 10: „*Lex autem virium... Cometarum distantiiis longe majores*“¹⁹; § 18: „*Concipiantur duo corpora... fieri omnino non possit*“²⁰; § 19: „*Sunt, qui difficultatem omnem... vis eludatur*“²¹; § 20: „*At in primis ea... argumenti vis prorsus illaesa*“²²; § 22: „*... At ea etiam, ... discrimine deveniatur*“²³; § 73: „*Quoniam ad immediatum... ad contactum devenerint*“²⁴; § 81: „*Quoniam imminutis in infinitum... et in infinitum excrescunt*“²⁵.

Сви Стојановићеви преводи на српскохрватски језик су довољно тачни, али у латинским наводима има штампарских грешака и изостављених речи.²⁶

Бошковић је дао природу своје динамичке филозофије, а у исто време показао је и смисао својих сила, које владају међу атомима, како тврди Стојановић, илуструјући то одговарајућим преводом из Бошковићевог *Synopsis totius operis*. Ex editione viennensi, Pars I:

¹³ Cf., Коста Стојановић, Ibidem, 44; P. Rogerio Boscovich, Ibidem, 1.

¹⁴ Cf., Коста Стојановић, Ibidem, 45; P. Rogerio Boscovich, Ibidem, 2.

¹⁵ Cf., Коста Стојановић, Ibidem, 45—46; P. Rogerio Boscovich, Ibidem, 2.

¹⁶ Cf., Коста Стојановић, Ibidem, 46—47; P. Rogerio Boscovich, Ibidem, 2—3.

¹⁷ Cf., Коста Стојановић, Ibidem, 47—48; P. Rogerio Boscovich, Ibidem, 4.

¹⁸ Cf., Коста Стојановић, Ibidem, 48—49; P. Rogerio Boscovich, Ibidem, 4—5.

¹⁹ Cf., Коста Стојановић, Ibidem, 49—50; P. Rogerio Boscovich, Ibidem, 5—6.

²⁰ Cf., Коста Стојановић, Ibidem, 50—51; P. Rogerio Boscovich, Ibidem, 9.

²¹ Cf., Коста Стојановић, Ibidem, 51—52; P. Rogerio Boscovich, Ibidem, 9—10.

²² Cf., Коста Стојановић, Ibidem, 52; P. Rogerio Boscovich, Ibidem, 10.

²³ Cf., Коста Стојановић, Ibidem, 52—53; P. Rogerio Boscovich, Ibidem, 10—11.

²⁴ Cf., Коста Стојановић, Ibidem, 53; P. Rogerio Boscovich, Ibidem, 33.

²⁵ Cf., Коста Стојановић, Ibidem, 53—54; P. Rogerio Boscovich, Ibidem, 37.

²⁶ Cf., Ред бележака од 8. до 25.

„Материја се стална састоји из тачака посве недељивих, непротежних и једноставних.

Ове су тачке једна од друге одељене извесним остојањима. Тачке имају свака за се силу инерције, а осим тога активну силу узајамичку, која зависи од остојања. Тако, кад је дато остојање, дат је у исто време правац и величина саме силе; ако се промени остојање, мења се и сама сила, која је репулсивна на бесконачно малом остојању, и то бесконачно велика. Повећа ли се остојање (између тачака), умањује се, ишчезава и трансформише се сила у атрактивну најпре, и то прво рашћући, а затим њена јачина опада, док са свим не ишчезне и не претвори се опет у репулсивну силу. Ове се промене врше преко многобројних нијанса облика силе. На великим остојањима ова сила постаје атрактивна, чија је јачина обрнуто сразмерна квадратима остојања.“

Бошковић говори како је и кад је дошао на мисао о једноставној атомистици. Подвлачи да његова теорија има много из Newton-ове и Leibniz-ове теорије. То се види из Стојановићевог превода првог параграфа:

„Теорија узајамних сила, на коју сам дошао још 1745. год. коју сам ја доследно извео из најпознатијих правила, којом сам протумачио конституцију материје простих елемената, држи средину између Лајбницевог и Њутновог теорије. Но, као што у њој има много из ових теорија, тако исто има много, што се разликује од обеју. Од обадве је много простија и њоме се много лакше и елегантније тумаче опште особине тела. Свуда се врло тачним доказима изведеним врше тумачења, и то на диван и згодан начин.“

Бошковић даље излаже своја одступања од Leibniz-а и Newton-а. Из Стојановићевог превода другог параграфа види се шта Бошковић каже за своју и Newton-ову филозофију:

„Из Лајбницевог теорије има заиста ово: да су основни елементи прости и недељиви; из Њутновог система пак узајамичност сила, које су на различитим остојањима различне наизменце. Код Њутна налазимо не само такве силе, које постају примицањем тачака и које се обично зову атрактивним, већ и такве које постају на остојању, а то су тако зване одбојне-репулсивне. Ово је код Њутна овако схваћено. Онда где постаје атракција, са променом остојања настаје репулсија и обрнуто. Ово је Њутн очевидно предлагао у своме делу *Quaestiones Opticae* и ту је тумачио смисао овога примером из математике, а то је позитивним и негативним количинама. Оно је у обе системе заједничко са мојим системом, што се ма каква честица материје са буди којом другом, које су покретне на ма који начин, тако сједињују, да се при ма каквој сићушној промени у положају не мењају границе кретања осталих тачака; и ако се случајно покрену тачке на супрот

стављене, који је случај бесконачно невероватан, онда се држи да је покрет дошао одовуда, код осталих тачака.“

Из Стојановићевог превода трећег параграфа види се однос Бошковићеве и Leibniz-ове филозофије:

„Разликује се од теорије Лајбницева највећма у томе, што не допушта континуирану протежност, које се раба из суседних, и међу се спојених непротежних тачака, у чему је лежала тешкоћа и Зенонове философије, која је долазила у сукоб са законом непробојности, као и Лајбницова. Разликује се од Лајбницева и у томе, што признаје потпуну хомогеност елемената (материјалних), према потпуном остојању маса, и различним комбинацијама изведених на основу овога. До ове хомогености елемената и до међу простора маса, доводи нас аналогија у природи, а особито хемијске резолуције, код којих се долази до тако мало по броју а тако међу собом различних врста принципа анализовањем сложених тела. Ово је доказ, да што се може даље доћи анализама, тим се треба доћи до веће хомогености и простоте. Тим јаче у последњој одлуци за хомогенитет и највећу простоту, противу које заиста не могу у опште ништа ни неоспорни принцип *indes cernibilium principium*, ни принцип *rationis sufficientis*, који су тако јако хваљени од Лајбница, по моме бар суђењу не могу ништа.“

Из Стојановићевог превода четвртог параграфа види се однос Бошковићеве и Newton-ове филозофије:

„Тако се исто много разликује и од Њутновог система, како у ономе што је Њутн изнео у делу *Quaestiones Opticae* где покушава тумачење помоћу трију основних принципа: гравитационог, кохезионог и ферментационог тако и у многим осталом, што не зависи од ова три принципа. Он ово објашњава законом сила једним изразом, који је сложен из многих других, али није престављен сложеном алгебарском формулом, но једном континуираном курвом геометријском. Разлика између Њутнове системе и моје лежи и у томе, што силе у минималним остојањима нису позитивне или атрактивне, већ су (код Бошковића) репулсивне или негативне, чија јачина расте до у бесконачност са смањивањем остојања. Као последица овога излази да се кохезија не раба из непосредног додира, о чему сам ја на другом месту на дугачко расправљао, нити је ма шта у непосредном математичком додиру; што нас доводи до простоте и непротежности елемената.“

У петом и шестом параграфу Бошковић наводи своје радове у вези са својом теоријом. Из Стојановићевог превода седмог и осмог параграфа види се ближа веза између појма о непротежним атомима и неегзистенције непосредног додира, као и извесно увиђање у узајамне силе.

Седми параграф:

„Први елементи материје мени су тачке недељиве и непротежне, које су у празном простору тако распоређене, да по две између себе одстоје у неком размаку, који се до душе може бесконачно увећати и умањити, ну не може никако ишчезнути, без пробијања самих тачака. Ја никако не допуштам додир тачака, а у опште мислим да је извесно, ако нема никаква остојања између материјалних тачака, онда обема тачкама треба бити заузета једна тачка у простору, дакле у мислима можемо замислити потпуну конпенетрацију. Због овога ја не допуштам, да је празан простор растурен у материји, већ да је материја расута у празном простору, и да плови по њему.“

Осми параграф:

„Ево у овим тачкама допуштам тумачење, да се одржи у истоме стању мир или покрет једнолик у правцу, у који буду једном постављене, (тачке) ако посебице постоје у природи; или ако друге тачке постоје у природи на другом месту, ми по познатим законима слагања сила можемо покрет са комбинисаним покретом сложити, који нам одређују узајмичке силе, за које налазим да зависе између ма којих тачака од остојања, а промене у остојањима овим бивају по закону општем, који је свима познат. У оном тумачењу (опредељују) је и она сила инерције, која зависи од закона вишњег творца. Дали ова сила зависи од природе тачака, или од нечега другог, не знам, нити имам наде да би то могао пронаћи. То исто мислим и о ономе закону сила, коме већ корачам.“

У деветом параграфу Бошковић излаже посматрања на природу силе уопште. Истиче узајамне силе — привлачне и одбојне — и даје примере тих сила. Из Стојановићевог превода десетог параграфа види се да говори о закону сила:

„Закон се сила састоји у овоме, да су на најмањим остојањима силе одбојне, и да силе расту до бесконачности са опадањем овог остојања до бесконачности. Ове су силе једнаке брзини ма којој, којом се примиче једна тачка другој, и ова брзина ишчезава, па ма колика била, пре но што се тачке примакну. Кад се увеличавају остојања силе опадају тако, да на неком сувише малом остојању буду равне нули. Одавде пошто се увелича остојање прелазе силе у привлачне, у почетку растеће, за тим опадајуће (атрактивне), ишчезавају (постају равне нули), затим прелазе опет у одбојне, онако исто као и пре, прво опадајући за тим растећи, после опет опадајући, прелазе по други пут у привлачне. Све ово бива у границама минималног остојања, на извесном већем остојању силе су само привлачне, чија је јачина обрнуто сразмерна квадратима остојања. Ова сила последња можда важи и за бесконачна остојања, или бар за планетска и кометска.“

У параграфима од 11. до 17. изражава се једноставност закона који се може представити непрекидном кривом. Даје

се облик криве, где апсцисе означавају удаљености, а ординате силе, затим промене ордината и сила, што их оне исказују. Подвлачи се разлика између закона сила и Њутнове гравитације, као и његова примена у физици. Даје се веза између теорије и импулса. Из Стојановићевог превода осамнаестог параграфа види се да су изложене главне основе закона сила:

„Нека се замисле два једнака тела, која се крећу у правцу ка истој плочи, и оно, које иде напред, нек има ступањ брзине 6, оно које иде за овим истим, ступањ 12. Ако ово последње дође у непосредни додир са првим телом, и то задржавајући ступањ брзине 12, на сваки начин наступиће да у истом тренутку, у коме буду дошли у додир, оно последње буде изгубило своју брзину, а оно прво пак појача своју. Ова размена у брзинама (због непосредног додира) бива у скоку, и то, пошто друго изгуби брзину од 12 до 9, прво добије од 6 до 9, без икаквих посредњих ступњева 11 и 7; 10 и 8; 9 1/4 и 4 1/2 итд. Није могуће, да се за неки мали делић времена догоди таква промена преко посредних ступњева, за време самог додира. Тако ако је једно тело имало брзину 7, а друго дотле одржало 11, за све оно мало време, које је протекло од почетка додира кад брзине беху 12 и 6, до оног времена кад су 11 и 7, друго тело се је ваљало кретати са већом брзином него прво и да више пређе простора но оно. Због овога је требало предња површина једног да претрчи иза задње другога, и с тога требало је да се један део тела што се креће за први збије са неким делом тела што је пред њим. Ово последње не може бити због непробојности, коју признају сви физичари, да постоји код материје и коју треба пренети на све. Кад се ово последње зна, увиђа се да није могуће протумачити ову појаву непосредним додиром...“

Ево у наставку Стојановићевог превода деветнаестог параграфа:

„Има их, који мисле да се васколике тешкоће могу отклонити говором: да то треба тако доиста сматрати, ако се узме да су тела чврста, која су јамачно нестишљива и индиферентна према макаквим притисцима. Док се две кугле додирују при угибању и стискивању делова, може бити да се промени баш код тих тела брзина, преко свих непосредних ступњева, пошто буде начињен прелаз, и да тим ствар буде објашњена.“

И Стојановићев превод двадесетог параграфа:

„А не могу се користити оним одговором, колико год их је, који с Њутном, па и са врло многима од старих философа, који узимају елементе материје да су чврсти и јаки, са бескрајном адхезијом, и са апсолутном немогућношћу промене облика. Особито у оним чврстим и јаким делићима, који се налазе у задњем делу тела, које иде за првим, и у предњем делу тела првог, кад се непосредно додирну.“

У двадесет првом параграфу Бошковић истиче да непрекидна протежност захтева да прве поре и зидови буду чврсти и тврди, док Стојановићев превод дела двадесет другог параграфа гласи:

„Јер ма шта то било, кад се изврши додир, на сваки начин треба да има чега, што би показало да постоји непробојност и да учини да се кретање код тела задњег ослаби, а у онога у напред повећа. Оно ма шта било, узрок рабању силе непробојности, кад је додир непосредан, мора се узети да се изједначавања брзина врши скоком, без прелаза преко посредних вредности. Овим се посредним извесно руши закон континуитета (јер ми полазимо од претпоставке да постоји реалан додир) итд. ...“.

У овом истом параграфу Бошковић даље подвлачи да тело има нека стварна својства, а наиме, његова је стварна граница површ, а крајња граница површи је црта, док је крајња границе ове тачке. Затим истиче да површ има две димензије, а црта једну и исто тако да имају стварно гibaње заједно са телом. Због тога, теорије нужно прихватају својства или начине постојања тела.

У низу параграфа од 23. до 72. Бошковић излаже своју одбрану против различитих нападаја на његову теорију, посебно на закон континуитета и закон непробојности. Ту је нарочито занимљиво његово гледање на индукцију, као и на актуелну и потенцијалну брзину материјалне тачке, као и на питање додира и, у вези с тим, ево Стојановићевог превода седамдесет трећег параграфа:

„Пошто не могу она тела доћи у непосредан додир, са првашњим брзинама, треба се почети измена брзина пре самог додира непосредног, па било да се у једног тела смањује а у другог повећава и обрнуто, или да се промена ових брзина врши у исто време и код једног и код другог. Ма шта се десило, овде ће бити каквог узрока промени, па ма какав био тај узрок. Узрок, који мења стање тела, који чини да оно прелази из мира у кретање, зове се сила. Дакле биће некаква сила, која је узрок дејству, и која се раба прено што оба тела добу у непосредан додир.“

У параграфима од 74. до 80 Бошковић истиче: да сила мора бити узајамна и да мора деловати у супротним смеровима; подвлачи егзистенцију одбојне силе и да сва разлика брзина мора бити елиминирана том силом пре додира; она се мора бесконачно повећавати ако се удаљености смањују бесконачно; крива сила има асимптоту у исходшту апсциса; при већим удаљеностима сила је привлачна и крива сече ос у некој граници; мора бити врло много прелаза и граница; отуда читав онај облик криве с двама асимптотама, бројним завојима и

сециштима. Најзад, у вези с тим, истакнимо Стојановићев превод осамдесет првог параграфа:

„Пошто одбојна сила расте до бесконачности, кад се остојања смање до бесконачности, ласно је увидети да материјални делићи не могу бити у непосредном додиру, јер их одбојна сила одваја. Из овога излази, да су први елементи материје са свим прости, и да нису у непосредној вези са оближњим делићима (материјалним). То излази као неопходна и нужна последица онога става, по коме су силе таке природе, да су у минималним остојањима одбојне и да расту у бесконачност (што се остојање смањује).“

Gustav Theodor Fechner, у свом наведеном делу, у вези са Бошковићевом атомистиком, цитира, осим напред наведених параграфа у латинском тексту, и неке друге Бошковићеве параграфе, али без латинског текста.²⁷ Коста Стојановић те параграфе не спомиње. То нас такођер упућује на закључак да Стојановић при писању својих дела о Бошковићу није имао изворна Бошковићева дела. Он је о његовој атомистици писао на основу Fechner-овог дела и на основу свог увида у научну и филозофску литературу о атомистици, што се јасно види из Стојановићевих излагања.

Но без обзира на *могућу претпоставку* да се Стојановић није служио изворном литературом, тј. Бошковићевим латинским текстовима, потребно је овде нагласити да су Стојановићеви преводи извесних принципа Бошковићеве природне филозофије *први преводи* са латинског на српскохрватски језик у Југославији који су научно и филозофски успели. У томе је њихов научно-историјски значај, поред значаја који имају научни и филозофски Стојановићеви коментари Бошковићеве атомистике.

4. Ако је реч о историји античких студија код Срба, онда у вези са проучавањем наука и филозофије код Руђера Бошковића постоји велики број научника и филозофа који су изворно проучавали Бошковића и о томе објавили књиге, расправе и чланке. Све то, по мом мишљењу, улази у историју античких студија код Срба.

У првом реду истичемо Душана Недељковића који је изворно проучавао Руђера Бошковића. Написао је о томе врло успеле књиге, расправе и чланке и дао је неке преводе Бошковићевих текстова са латинског на српскохрватски језик.²⁸ Исто

²⁷ Cf., Gustav Theodor Fechner, Ibidem, 190, 197 и 229.

²⁸ Cf., Душан Недељковић, *La philosophie naturelle et relativiste de R. J. Bosovich*, Париз 1922; *Кретање и Релативност у Бошковићевом „Новом свету“*, САНУ, Београд 1958; *Руђер Бошковић, о простору, времену и релативности*, Култура, Београд 1955; *Руђер Бошковић, Теорија природне филозофије*, Култура, Београд 1958; *Руђер Бошковић у свом времену и данас*, Култура, Београд 1961; *Руђер Бошковић о индукцији*,

тако, Светомир Ристић је изворно проучавао Руџера Бошковића и о томе је писао.²⁹ Геодета и астроном Борђе Николић такође је изворно проучавао нека Бошковићева дела.³⁰ Сигурно је, на основу изворног проучавања Бошковићевих дела, Бранислав Петронијевић писао о Бошковићу. Вероватно је Бошковић својим схватањем простора имао утицаја на формирање Петронијевићеве дискретне геометрије.³¹ Ксенија Атанасијевић³², Сретен Шљивић³³, Ненад Јанковић³⁴, Павле Јакшић³⁵, Татомир Анђе

САНУ, Београд 1963; *L'essentiel dans »La théorie de la philosophie naturelle« de R. J. Bošković*, Actes du symposium international R. J. Bošković 1958, Београд, Загреб, Љубљана 1959; *L'unité de la philosophie, des sciences et de la pratique — et la loi unique chez Boscovich*, Actes du symposium international R. J. Bošković 1961, Београд, Загреб, Љубљана 1962.

²⁹ Cf., Светомир Ристић, *Der Satz vom Grunde und die Gründung der punktuellen dynamischen Atomistik*; *Целина, делови и стварност*, Београд 1912; *Основи Бошковићеве динамичке атомистике*, Београд 1912; *Der Kausalitätsbegriff im abendländischen Denken und Boscovich: punktuelle dynamische Atomistik*, Actes du symposium international R. J. Bošković 1958, Београд, Загреб, Љубљана 1959.

³⁰ Cf., Борђе Николић, *Помрачење сунца и месеца — песничко дело Руџера Бошковића*, Алманах Бошковићев, Загреб 1954; *Roger Bošković et la géodésie moderne*, Archives internationales d'Histoire des Sciences, No 56—57, Paris 1961; *Rudjer Bošković et la géodésie moderne*, Actes du symposium international R. J. Bošković 1961, Београд, Загреб, Љубљана 1962; *Руџер Бошковић и савремена геодезија*, Београд 1962.

³¹ Cf., Бранислав Петронијевић, *Руџер Јосиф Бошковић*, „Дело“. Београд 16/1911, књ. LIX, св. 2 (мај), 225—231 са 2 сл., књ. LXI, св. 3 (децембар), 430—434; *Slav achievement in advanced science*, By Dr Branislav Petronievics, London, The American Book Supply CO., LTD. (Printed in Great Britain by Neil and CO., LTD., Edinburgh) 1917, 32 стр.; *Чланци и студије*, „Напредак“, Панчево, 1920; *Чланци и студије*, „Напредак“, Београд 1922; *Life of Ruger Joseph Boscovich*, Chicago—London Open Court Publishing Company (Printed in Great Britain by Buther et Tanner, Frome, England), 1922; *Живот Руџера Јосифа Бошковића*, „Мисао“, Београд, 6/1924, књ. XV, св. 7; В. Варићак, У поводу државног издања Бошковићева дјела »Theoria philosophiae naturalis«, Рад, књ. 230. ЈАЗУ, Загреб 1925. У овом спису реч је, поред осталог, и о Бошковићевој биографији коју је уз ово дело написао Бранислав Петронијевић; *Résumé des travaux philosophiques et scientifiques de Branislav Petronievics*, Belgrade 1937.

³² Cf., Ксенија Атанасијевић, *Руџер Јосип Бошковић*, „Вардар“, Београд, 1938; *Бруново учење о најмањем*, докторска дисертација, Београд 1922.

³³ Cf., Сретен Шљивић, *L'optique dans les oeuvres de Boscovich*, Actes du symposium international R. J. Bošković, 1961, Београд, Загреб, Љубљана 1962.

³⁴ Cf., Ненад Јанковић, *Boscovich comme propagateur de l'astronomie*, Actes du symposium international R. J. Bošković, 1958, Београд, Загреб, Љубљана 1959.

³⁵ Cf., Павле Јакшић, *La méthode des coïncidences chez Bošković*, Actes du symposium international, 1958, Београд, Загреб, Љубљана 1959.

лић³⁶, Богдан Шешпић³⁷ и Драгиша Ивановић³⁸ писали су чланке и расправе о Бошковићу на основу увида у његова дела. Посебно треба истаћи проучавања неких изворних Бошковићевих дела аутора ових излагања, који је написао низ расправа из Бошковићеве математике и физике, нарочито из релативистичког Бошковићевог схватања простора и времена.³⁹

Преводилачка секција Друштва за античке студије СР Србије организовала је скуп од неколико својих чланова, дипломираних класичних филолога, Даринке Невенић Грабовац, професора универзитета, Љиљане Вулићевић и Зоре Борђевић, виших предавача Филозофског факултета у Београду и професора у Београду Милене Јовановић, Марине Милачић, Мирјане Дајић, Александра Поповића и Мирјане Миленковић Крзнарић ради превођења неких важних Бошковићевих текстова са латинског

³⁶ Cf., Татомир Анбелић, *Über die Grundlagen der Boscovich'schen Mechanik*, Actes du symposium international, R. J. Bošković, 1958, Београд, Загреб, Љубљана 1959; *Über das Kraftgesetz von Boscovich*, Actes du symposium international R. J. Bošković, 1961, Београд, Загреб, Љубљана 1962.

³⁷ Cf., Богдан Шешпић, видети његове чланке о Бошковићу у часопису „Дијалектика“.

³⁸ Cf., Драгиша Ивановић, *Bošković's conception of space and time relativity*, Actes du symposium international R. J. Bošković, 1961, Београд, Загреб, Љубљана 1962; *Бошковићеви атоми, простор и време*, Филозофија 3—4, Београд 1961; *Molecules, stars and Bošković's law*, Atti del Convegno internazionale celebrativo del 250 anniversario della nascita di R. G. Boscovich e del 200 anniversario della fondazione dell'Osservatorio di Brera, Milano 1963; *Елементи материје Рухера Бошковића*, „Дијалектика“ 1—2, Београд 1987.

³⁹ Cf., Ернест Стипанић, *Continuité de la ligne chez Bošković et Dedekind*, Actes du symposium international R. J. Bošković, 1961, Београд, Загреб, Љубљана 1962; *Континуитет линије код Бошковића и Дедекинда*, Филозофија 3—4, Југословенски часопис за филозофију, Београд, 1961; *Sur le continu linéaire de R. Bošković*, Atti del settimo congresso dell'Unione Matematica Italiana, Roma 1965; *О линеарном континууму Р. Бошковића*, Научна тема рабена у Математичком институту у Београду — Рад примљен на седници Научног већа Института, 15. маја 1967; *О линеарном континууму Рухера Бошковића*, Математички весник 4 (19), Св. 3, Београд 1967; *Le continu linéaire de R. J. Bošković*, XIII међународни конгрес историје наука, Секција 5 — Историја математике и механике, Москва 1971; *Математика у Бошковићевом главном делу „Теорија природне филозофије“*, VI конгрес математичара, физичара и астронома Југославије, Саопштења, Нови Сад 1975; *Уводна студија, научни и историјски коментар о Бошковићевој књизи »De continuitatis lege...«* и стручна редакција превода књиге са латинског на српскохрватски језик, Математички институт, Класични научни списи, Нова серија, Књига 1 (16) — Рухер Бошковић, О Закону континуитета и његовим последицама у односу на основне елементе материје и њихове силе, Београд 1975; *Mathematik in Bošković's Abhandlung »De continuitatis lege«*, Mathematisches Forschungsinstitut Oberwolfach — 20. Tagung zur Geschichte der Mathematik, Oberwolfach, 14. XII—20. XII, 1975; *Бошковићев закон континуитета*, Дијалектика 1, Београд 1976; *Бошковић и Нютн*, Дијалектика 3, Београд 1977; *Mathematik in Boško-*

на српскохрватски језик. То су први преводи ових Бошковићевих текстова на наш језик.⁴⁰

5. После двесто година од смрти Руђера Бошковића, ми смо овим излагањима хтели да подсетимо да у историју античких студија код Срба улазе многа проучавања Бошковићевих изворних дела на тлу Србије.

Стојановићеве преводе латинских текстова неких принципа природне филозофије Руђера Бошковића и његове коментаре тих принципа овом приликом означавамо као научно и филозофски значајне са становишта научно-историјског с обзиром на читаву Југославију. Они сигурно улазе у историју наше науке и филозофије.

Организаторима будућих симпозија овакве врсте упућујемо захтев, с научног, филозофског и историјског становишта, да у програм симпозија експлицитно уведу теме које се односе на логику, филозофију, математику, астрономију и природне науке.

vič's Abhandlung »De continuitatis lege«, Académie internationale d'Histoire des sciences, Archives internationales d'Histoire des sciences, Vol. 28, No. 102, 1978; Die Wahrscheinlichkeitsbegriffe in einigen Bošković's Betrachtungen in seiner Theorie der Naturphilosophie, Mathematisches Forschungsinstitut, Oberwolfach, Tagungsbericht 9/78, Geschichte der Mathematik, 1978; Die Wahrscheinlichkeitsbegriffe in einigen Bošković's Betrachtungen in seiner Theorie der Naturphilosophie, International Congress of Mathematicians, Abstracts Helsinki 1978; Бошковић и Ајнштајн, Дијалектика 1—2, Београд 1979; Sur quelques vues de Bošković relatives à l'infini, Публикације Електротехничког факултета, Серија: Математика и Физика, No. 634—677, Београд 1979; R. Bošković and A. Einstein, Физика, Vol. 12, Supp. 3, A journal of experimental and theoretical physics, Загреб 1980; Les notions de probabilité dans quelques réflexions de Bošković dans la théorie de la philosophie naturelle, Матемтички весник 4 (17), (32), Београд 1980; Sur les mathématiques dans les oeuvres de Bošković »De continuitatis lege« (1754) et »Theoria philosophiae naturalis« (1758), Annales de l'institut français de Zagreb, Troisième serie No. 3, Руђер Бошковић, Загреб 1977—1982; Бошковић и Ејнштајн, Иследованија по историји механики, АНСССР, Институт историји естествознанија и техници, Москва, 1983; Руђер Бошковић, Монографија, Библиотека Лучоноше, „Дечје новине“, Горњи Милановац, Просветни преглед, Београд 1984; Живот и рад Руђера Бошковића. Бошковићева теорија природне филозофије; Фрагменти о животу и раду Руђера Бошковића у делима научника и филозофа Југославије; Први преводи са латинског на српскохрватски језик неких Бошковићевих текстова, „Дело“, јануар—фебруар, Година XXXII, Број 1—2, Београд 1987; Alcune concezioni geometriche di Rudjer Bošković (Rogerio Boscovich), Bollettino di Storia delle scienze matematiche, No. 2, Firenze 1987; Један осврт на принцип детерминизма код Руђера Бошковића, Pierreа Laplaceа и Михаила Петровића, „Дијалектика“, 1—2, Београд 1987.

⁴⁰ Cf., Дело, јануар—фебруар, Година XXXII, Број 1—2, Београд 1987, 244—263.

Ernest Stipanich

DIE ERSTE ÜBERSETZUNG DER PRINZIPIEN DER
THEORIE DER NATURPHILOSOPHIE RUDJER BOŠKOVIĆ IN
JUGOSLAWIEN VON KOSTA STOJANOVIĆ, AUS DEM
LATEINISCHEN INS SERBOKROATISCHE

Zusammenfassung

Im Artikel wird im Rahmen der Studien der Antike bei den Serben die erste Übersetzung bestimmter Prinzipien der Naturphilosophie Rudjer Boškovića (1711—1787), aus dem Lateinischen ins Serbokroatische, betrachtet, die Kosta Stojanović (1867—1921) 1891 in seinem Werk *Atomistika — jedan deo filozofije Rudjera Boškovića* (Atomenlehre — ein Teil der Philosophie Rudjer Boškovića) herausgab.

Er behandelt Boškovića Atomlehre und dessen Auffassung zu den anziehenden und abstoßenden Kräften. In diesen Betrachtungen diente ihm als wissenschaftliche und philosophische Grundliteratur das Werk *Über die physikalische und philosophische Atomenlehre* von Gustav Theodor Fechner (1801—1887), des hervorragenden deutschen Physikers, Philosophen, Psychologen und Schriftstellers.

Boškovića lateinische Texte, die Stojanović in seinem Werk anführt, analysiert und ins Serbokroatische übersetzt, übernahm er aus dem angeführten Werk Fechners und nicht original aus Boškovića Werk *Theoria philosophiae naturalis redacta ad unicam legem virium in natura existentium* (1758)).

Er übersetzte Teile der Paragraphen 133, 134 und 136, danach Teil bzw. die ganzen Paragraphen 1, 2, 3, 4, 7, 8, 10, 18, 19, 20, 22, 73, 81 aus dem ersten Teil von »Synopsis totius operis. Ex editione viennensi Pars I«. Den Übersetzungen folgen entsprechende wissenschaftlich-philosophische Erläuterungen Stojanovića.

Ungeachtet der möglichen Annahme, daß sich Stojanović nicht der Quellenliteratur bediente, ist es erforderlich hervorzuheben, daß Stojanovića Übersetzungen einiger Prinzipien Boškovića Naturphilosophie die ersten Übersetzungen aus dem Lateinischen ins Serbokroatische in Jugoslawien darstellen, die wissenschaftlich und philosophisch gelungen sind. Darin liegt ihre wissenschaftlich-historische Bedeutung, neben der Bedeutung, die Stojanovića wissenschaftliche und philosophische Kommentare Boškovića Atomlehre haben.

Im Artikel ist mit der entsprechenden Bibliographie die Arbeit vieler serbischer Wissenschaftler und Philosophen hervorgehoben, die sich mit den Werken Rudjer Boškovića befassten, wie auch die Arbeit jener, die sich mit der antiken Mathematik, Astronomie und Philosophie beschäftigten.

Синиша ЈЕЛУШИЋ

ЛАЗА КОСТИЋ И ПРЕДСОКРАТОВЦИ

Однос према предсократовској филозофској традицији, како је познато,¹ Лаза Костић је посебно прецизно изложио у филозофским расправама: *Основа лепоте у свету*² (1880) и *Основно начело*³ (1884). Ове расправе указују, између осталог, на Костићев интерес за дискурзивним решењем темељних онтолошких питања⁴, пре свега, почела, првог принципа (arhe).

Онтолошки проблем Костић формулише овако: „Откуда све то? Шта је томе узрок, где је томе извор?“⁵ или, другачије речено, ради се о захтеву за сазнањем „првог и последњег закона из кога је све постало“⁶. Свакако је посебно значајно

¹ Овај однос су истраживали, поред осталих, А. С. Ребац, Д. Недељковић, Ј. Христић, М. Бурић, С. Винавер, П. Вукадиновић, М. Лесковац, Д. Драгојловић, М. Флашар, М. Поповић, С. Дракић, Ј. Деретић, В. Милинчевић, М. Радовић и други. О овом проблему вид. опширније и у раду аутора: *Увод у значење филозофских расправа Лазе Костића*, Књижевна историја, Београд 1985, 69—70, 65—106.

² Л. Костић, *Основа лепоте у свету*, с особитим освртом на српске народне песме, Летопис, Нови Сад 1880. књ. 121—124.

³ Л. Костић, *Основно начело*. Критички увод у општу философију, Летопис, Нови Сад 1884, књ. 138—139.

⁴ За приступ делу Лазе Костића необично је важно промишљање стваралачке симултаности: књижевност/филозофија, посебно уколико имамо на уму да ова симултаност, у највећој мери, није особеност књижевних стваралаца. Овде се, даље, поставља инспиративним изучавање типолошких релација различитих текстова, али је посебно значајно питање: уколико полазимо од темељне Костићеве идеје *coniunctio* филозофије и поезије, колико се овде може говорити о конзистентно проведеној онтолошкој идеји, а колико је овоме супротно, реч о семантичкој парадигми карактеристичној једино за Костићеве филозофске расправе.

⁵ *Основно начело*, 3.

⁶ *Основа лепоте у свету*, 2. Овде можемо уочити да су ова питања у основи истоветна Аристотеловом императиву, према коме је „потребно (је) да то (филозофија) буде наука која има у виду прва на-

што се у полазним Костићевим питањима налазе и она епистемолошке и егзистенцијалистичке провенијенције. Реч је о питањима која имплицирају субјект — објект релацију: „Како ја стојим према том свету и како тај свет према мени“⁷ и посебно битно, питање смисла егзистенције: „И... шта сам ја ту, шта ћу ја ту“.⁸

Доследно духу њему савремене позитивистичке мисли, Л. Костић, из могућих варијанти одговара на темељна уводна питања списа *Основно начело* елиминише свако „метафизичко“ решење. Елиминација варијанти метафизичког *principium primum*-а као решење онтолошког проблема аналогна је духу позитивистичке доктрине. Уопштено, ово значи да се принцип бића истражује у оквирима искуствене проверљивости; отуда важење методолошког аксиома има захтев за емпиријском идентификацијом „закона“, а овај се не може изводити из Духа, Ума, Бога или било каквог модалитета трансцендентног бића,⁹ отуда што овакав суд не подлеже емпиријској провери (експерименту) као нужном услову универзалног важења.

Позитивистичка пројекција у Костићевом филозофском тексту може јасно да се препозна у његовој интерпретацији

чела и прве узроке...“ (*Метафизика* I, 2 982 б). Костићева уводна питања су исходна и у смислу знатижеље (чуђења) која је „подстакла прве мислице на филозофска посматрања живота“ (Аристотел, *ibid.*) Упор. и Платонов став „И баш је својство филозофа то душевно стање, тј. чуђење. Јер није други почетак филозофије него овај...“ *Teetet*, 155 d.

⁷ *Основно начело*, 3.

⁸ *Ibid.* За епистемолошки оквир Костићевих уводних формулација посебно је карактеристично увођење основне опозиције, „супротнице“ између а) потребе за сазнањем истине и б) саме истине „праистине живота (која се) никад није дала лако схватити (*ibid.*, 1). Није тешко уочити да је Костићево уводно епистемолошко промишљање засновано на специфичном драмском обрасцу. Упор. у том смислу карактеристичну метафору о истини која је „увек била поносита удавача, презирући насилније цареве да изабере по својој ћуди...“ *Основа лепоте*, 5. Овај, у основи, трансцендентални интерес Костић формулише као „замашно начелно питање...“ „питање о границама познанија човечјег ума“. Нешто касније у истој расправи Костић пише о задатку „решавања питања о границама нашег сазнања...“ Ово сасвим прецизно казује на интерес који је Костић (1884) показивао за решењем епистемолошког проблема.

⁹ Ово је необично важно за приступ интерпретацији филозофских исказа Л. Костића. Наиме, супротно позитивистичкој конотацији филозофских расправа, Костићев књижевни текст у великој мери имплицира сасвим особену идеју трансценденције; Укажимо за сада једино на пример божанског бића из *Певачке 'имне Јована Дамаскина*, или, у бити, религиозну трансформацију Ероса у космичку мудрост Софију/Богородицу у *Santa Maria della Salute*. Упор. у истој песми проблем метаноје као услова васпостављања трансцендентне комуникације, космичког идентитета. У ствари, иманентност метаноје (мољитве, акту љубави) мистичком јединству. Семантика овог типа космичког *coniunctio oppositorum*-а савршено је супротна принципима позитивистичке дедукције.

предсократоваца, посебно Анаксагоре и Хераклита. Наиме, у интерпретацији ових филозофа Костић одлучно инсистира на релацијама супротности, промени (у позитивизму: еволутивно-сти) као строгој иманенцији материје. Појмови NUS и LOGOS се у интерпретацији ових мислилаца не помињу. У овом контексту припадност мишљењу позитивистичке провенијенције изван у основи закона промене материје консеквентно није могла да догусту присуство ових, с ону страну сваке емпиријске верификације, битно метафизичких појмова. Доследно овоме, Костићеве филозофске расправе *Основно начело* и *Основа лепоте* не питају за почело бића у смислу трансцендентног принципа, него за закон, начело појавног еволуционог функционисања феномена, што је, према позитивистичком суду, подложно експерименту. Костићева инспирација предсократовцима креће се, дакле, у оквирима позитивистичких регула. Утолико битно предсократовско питање: из чега све происходи има за Костића у *Основном начелу* и *Основи лепоте* делимично реторску функцију.

Уколико у издвојеним категоријама духа/материје није могућно мишљење онтолошког принципа,¹⁰ следи да овај „морамо тражити у каквом начелу премости што влада и материјом и покретом“.¹¹

Укратко, темељну идеју укрштања (*coniunctio*) Костић пре свега ситуира у „наговештаје филозофа: Емпедокла, Анаксагоре и Хераклита“.¹² Ова „три Јелинска мудраца“ Костић посебно издваја зато што „су први познали ... начело двојства, начело противности, управо премости, антитезе... Све је то једно једино начело ... То је закон симетрије и закон премости и укрштаја“.¹³ У каснијем спису (*Основно начело*, 1884) категорија укрштаја прегнантно се дефинише као „општи закон“ у коме се „две противне снаге у сукобу морају укрстити и састати у једној посредници“.¹⁴ *Coniunctio oppositorum* битно

¹⁰ *Основно начело*, 13.

¹¹ *Ibid.*

¹² *Основа лепоте*, 6.

¹³ *Ibid.* Овде је посебно очигледна аналогија са Хераклитовим фрагментима 10 и 50 (Diels). Упор. посебно: „И природа... тежи ка и из тога ствара склад, а не из једнога... чини се да то ради и умјетност опонашајући природу.“ (фр. 10). Вид. о овоме у односу на Костића опширније у мом раду *Уметност и наука: Проблем структурног изоморфизма у филозофском систему Л. Костића*, у *Уметност и наука*, Београд 1985. Али, разуме се да овај систем опозиција није једино карактеристичан за Хераклита, већ може да се идентификује у атрибутима предсократовског духа у целини. О даљим импликацијама овог проблема, посебно о вези бинарних опозиција и митолошких система, вид. у раду В. Н. Топорова, *К историји свјазеј мифологическој и научној традицији: Хераклит*. To honor Roman Jakobson, Mouton, The Hague, Paris 1967.

¹⁴ *Основно начело*, 15.

трансформише интерактивне полове супротности: „јача страна претрпи и сама неку промену после борбе; и на њој ће борба оставити свој траг као и на савладане, и у тој промени јаче стране живи надвладана даље, и то је њима заједничка... последица укрштаја.“¹⁵

У редовима који следе усмерићемо нашу пажњу на истраживање значењских релација Костићевог књижевног/филозофског текста, у коме се овај онтолошки модалитет укрштаја: *coniunctio oppositorum*, следствено предсократовској идеји тоталитета (онтолошки исходишни принцип као принцип тоталитета), јавља исходишним принципима целине Костићевог књижевног/филозофског текста.¹⁶

Тако је нпр. онтолошки принцип *coniunctio oppositorum* конзистентно примењен у Костићевој критици метода: „Ни једна ни друга страна (тј. индукција/дедукција, С. Ј.) неће моћи усепти сама за себе да позна последње законе појава.“¹⁷ У овом ставу је већ садржана назнака каснијег, дефинитивног методолошког решења. Овде је, наиме, јасно имплицирана нужност методолошког „укрштања“ (*coniunctio*), јер се сазнање „последњих закона“ појава, не може постићи посредовано посебним, строго издвојеним методом, „самим за себе“. Тако су нпр. епистемолошке границе индуктивног метода битно садржане у „губитку познања целине“.¹⁸ Сазнање тоталитета, „познање целине“ за индуктивни смер није могућно због „губљења у ситуацијама“.¹⁹

Критику дедуктивног метода Костић заснива строго анти-тетично у односу на претходну критику индукције. Уопште је за Костићеву критичку интерпретацију необично карактеристично антитетичко раздвајање, постављање предмета промишљања у контраан однос.

Критика метода индукција/дедукција упућује на, према Костићу, основно решење методолошког проблема. Ово је садржано у методолошком *coniunctio oppositorum*-у. Отуда можемо с правом говорити о Костићевом онтолошком решењу методолошког проблема. Ово решење Костић прецизно формулише: „Једина је узданица успеха, као у животу тако и у науци, слога те две велике стране научне методе, управо укрштај та два правца.“²⁰

Сасвим истоветно критици метода, која заснива нужност методолошког *coniunctio oppositorum*-а, непродуктивно сазна-

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ О даљим аналошким релацијама Костићевих категорија (укрштај, хармонија, симетрија) вид. у мом раду *Увод у значење филозофских расправа Л. Костића*, 79—90.

¹⁷ *Основа лепоте*, 5.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ *Ibid.*

ње свагда је сазнање једне издвојене димензије: разума или фантазије на пример. Овим смо сасвим на трагу познате Костићеве формулације: „уопште сваки песник треба да има нешто и филозофије, као и сваки филозоф... што треба да је мало и песник...“²¹. Другачије казано, овде је реч о, за Костића, свагда конзистентно онтолошки заснованом „укрштају разума и маште, рачуна и чувства, мозга и срца...“²². Имајући у виду онтолошко изходиште, дакле принцип тоталитета, Костић је структуру сазнања конзистентно промислио као *coniunctio oppositorum*. Тако је, у основи, остварен принцип идентитета: структура сазнајног идеала (*coniunctio*: разум — машта, разум — чувство, мозак — срце) само је специфичан модалитет онтолошког принципа.²³ Суд о присуству поетског у грчких филозофа Костић заснива на аргумену маште као „главном чиниоцу њиховог умовања“²⁴. Примери за филозофе код којих је успешно остварен *coniunctio* са поезијом представљени су у Емпедоклу („своје мисли написао је у стиховима“), Епихарму („био је филозоф и песник уједно“) и Платону. После навођења примера Костић закључује: „То је јамачно довољан доказ колико су се стари грчки мудраци служили фантазијом у својим списима.“²⁵

У сагласности са предсократовским примерима, Костићеве одребење филозофа савршено кореспондира са овим предсократовским типом мислиоца. За нас је битан Костићев одлучан захтев за нужном импликацијом поетског без чега се појам филозоф/филозофија као потпуност не може разумети. Филозофија и поезија само су модалитети издвојени према доминанти (мишљење, слика, облик) истоветне супстанције (истине).

Конзистентна примена онтолошког *principium primum*-а може прецизно да се уочи и у Костићевој критици различитих типова религијских система. Ова критика (сагласно методолошком, естетичком или поетичком Костићевом суду) виртуелно је присутна у онтолошком *coniunctio oppositorum*-у, а аксиолошки суд је отуда условљен степеном кореспонденције са овим принципом.

²¹ Основно начело, 73.

²² *Ibid.*

²³ Костићу је до конзистентности овог типа необично стало, упор. посебно исказ према коме се „укрштај поезије и философије, тај прелат разума и маште, та узајамница чувства и разума, налази (се) свуда, па зар није и то очевидан знак нашег основног начела?“ (*Ibid.*). У овом смислу појам целине Костићевог књижевног/филозофског текста кореспондира у микроструктурној равни појма целине (Биће, Космос) као услове онтолошке дедукције у предсократовских мислилаца. Овде постулирамо став да се отуда Костићев текст може разумети као специфична варијанта *хolistичког система*.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ *Ibid.*

Покажимо то на неколико примера у којима се промишља религијски проблем.

Пре свега, Костићева епистемолошка критика метода полази од негативног односа према религијском типу сазнања. Овде Костић проводи познату идеју критике религијског као пројекције антрополошког („... антропоморфизам, по коме су људи највишу силу или највишу истину себи замишљали са човечјим лицем“).²⁶ Овај антропоморфизам карактеристичан је за хришћанство, али је развијенији у грчком политеизму. У грчкој политеистичкој антрополошкој пројекцији Костић уочава битну разлику у односу на хришћанство. Наиме, грчка божанска бића немају једино „човечји облик“, него су „са човечјим обичајима, жељама и страстима врлинама и пороцима“.²⁷ Посебно је карактеристично то што Костић ове атрибуте божанских бића *естетски* привилегује у односу на хришћанску „ликовитост“, антропоморфност; ова је (антропоморфност) „била у најлепшем (под. С. Ј.) цвету у старих Јелина“.²⁸ Из овог исказа могу се промислити даље естетичке консеквенције. Наиме, у митско религијским садржајима постају естетски релевантни божански ликови чији су атрибути поливалентни. Овима стоји насупрот (са даљим естетичким импликацијама) једнодимензионалност хришћанских ликова.²⁹

Посебно је занимљиво уочити да овде, пре свега, естетички фундирана критика хришћанске религије није истоветна ранијем Костићевом ставу заснованом на упоредној интерпретацији дуалних/тријадних система.

Полазећи од методолошке конзистентности, Костић је „основно начело“, *principium primum*: укрштај (*coniunctio oppositorum*) потпуно доследно применио на интерпретацију тријадних, структура божанстава, пре свега, у хришћанству (Тројица) и хиндуизму (Тримурти).³⁰ У овоме упоредном односу одмах се може запазити Костићјево оспоравање монистичког решења хришћанске теологије. Костић, наиме, у полазној премиси, промишља структуру хришћанског тројства као структурно аналогну хиндуистичком Тримуртију, у коме постоји строго одељена персоналност божанских бића (Брахма, Вишну,

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Ibid.*

²⁹ Костићева критика естетске релевантности хришћанских ликова уопште је аналогна Шелинговом промишљају појмова „бесконечно“, „коначно“, у односу на грчку уметност и хришћанство. Упор. Шелинг, *Филозофија уметности*, Београд 1984. Упор. и став: Д. Грлића: „Но разлика је у томе што су грчки богови *реално* оживотворене идеје, а код анђела је чак и њихова сполност и тјелесност сумњива, па су стога неосјетљива бића. То је пуки схематизам и стога су у бити ти анђели сасвим страни правој поезији“ (Д. Грлић, *Estetika III*, 2. Schelling i romantizam, Zagreb 1978, 159). У посебно радикалној мери ову супротност је, како је познато, истакао Ф. Ниче.

³⁰ Л. Костић, *О јунацима и женама*, Матица, 1867, 34, 35, 36. 1868...

Шива). Ово оспоравање хришћанског триодолошког монистичког решења има, свакако, исходиште у пројекцији онтолошке опозиције на структуру тријадног божанског бића. У Костићевој упоредној интерпретацији тријадних структура божанског бића постигнут је однос структурне аналогије хришћанског Тројства и хиндуистичког Тримуртија.

Карактеристично је да Костић посебно не истражује тријадолошки проблем хришћанског божанства; отуда, супротно хиндуистичким божанствима, остаје нејасно који су чланови хришћанске Тријаде носиоци релација супротности, а у коме је члану остварена функција медијатора, *coniunctio oppositorum*.

Костићева критичка интерпретација митско религијских система полази од идеје њихове праволинијске прогресивне еволуције. За монизам/дуализам проблем Костићевог филозофског мишљења сада је посебно значајно увођење у први битан ступањ овог прогресивног процеса дуалних религијских система; из ових Костић посебно издваја староирански дуализам: „та силност поларној синтези... пробија прво и најјасније у старо-персијском јеванђељу, у Зенд-Авести медјионика Заратустре... Дуализам је уопште, несавршени, нижи облик религијске прогресије“. Наиме, „он представља само поларно начело земаљског живота, екваторијалног начела у њему нема“.³¹ И даље, критику персијског радикалног дуализма Костић прецизно изражава: „Између Ормузда и Аримана нема помира, између мрака и светлости нема омрзивања, између дана и ноћи нема сутона, између плача и смеја нема прелазног уздицаја, између лавовог рика и славујевог прижељка нема армонијског заглада жуборовитог поточића.“ Другачије речено, радикална дуалност персијске религије у Костићевој интерпретацији, садржи темељан недостатак. Карактеристично је Костићево инсистирање на овом недостатку, реч је о *coniunctio oppositorum*, управо зато јер је у овоме садржана и основна несагласност религијске дуалности и Костићеве онтолошке структуре. Савршенији облик религијског система, аналогно Костићевом *principium primum*, дакле, уз импликацију „начела екваторијалне поларности“ присутан је, према овој интерпретацији, у помнутом индијском Тримуртију: Брахми, Вишну, Шиви.³² Ова религијска позитивна прогресија окончава се хришћанством.

Хришћанско Тројство, сасвим прецизно тврди Костић, „до сада (је) највиши узор животног начела“.³³ Оно тако стоји на крају прогресивног процеса „отпочетог у поларности Зенд-Авесте“. Укратко, овако представљени религијски опсег полази од несавршеног радикалног дуализма Авесте и завршава се у „највишем узору животног начела“, хришћанском Тројству.³⁴

³¹ *Ibid.*, 204.

³² *Ibid.*

³³ *Ibid.*

³⁴ *Ibid.*, 206.

За Костићево тумачење религијских система, дакле, веома је карактеристично пројектовање структуре сопственог онтолошког решења, укрштања, *coniunctio oppositorum*, на структуру религијских тријада: Тримурти и Тројство.

Усермимо сада пажњу на два става из исте расправе, посебно индикативна за Костићево интерпретирање хришћанске религије.

У првом ставу се онтолошки принцип „васионски закон противности, тај вечити одбој и привлак... огледа у појави Исуса Христа.“³⁵ У другом ставу се одлучно разликује Бог Старог завета „који је тако далеко од Бога у кога верују моји хришћански слушаоци“.³⁶ За Костићево промишљање хришћанске религије необично је значајно овако негирање Бога Старог завета. Нпр.: „Ко верује у Бога Христовог, тај мора устајати против сваке помисли Христови верника које би прислањала богу Аврамову и Мојсијевој, особито свачега у чему би се јављало грешно брисање једног суштаства са другим“ (под. С. Ј.).³⁷

Имајући на уму целину Костићевог промишљања религијског проблема, сада можемо да изведемо закључак према коме је ово промишљање у суштини условно *гностичке* провенијенције.³⁸ Овај закључак заснивамо на Костићевом разумевању хришћанског Тројства као релација супротности, потом, интерпретацију Христа као медијатора, *coniunctio oppositorum* и, коначно, потпуно раздвајање божанског бића Новог завета од Бога (Демидјургоса) јудејског предања.

Када је реч о религијском концепту релација космичких опозиција, за разумевање Костићевог филозофског система необично је важно нагласити: битно различито варијантама дуалних/тријадних митско религијских система, који у есхатолошкој перспективи имају укидање опозитног принципа (принцип Демидјургоса, зла, таме; отуда, идеја о повратку у прастанје, прекинуто Падом, као битан циљ хришћанске сотериологије нпр.), Костићева онтолошка процесуалност управо аксиолошки афирмише исходни принцип: укрштај, супротност; отуда се овај онтолошки принцип као реалан разуме идеалним.³⁹

³⁵ *Ibid.*, 823.

³⁶ *Ibid.*, 886.

³⁷ *Ibid.*

³⁸ Упор. и процес трансформације дуалних релација (дух-материја, добро-зло, светло-тама, љубав-мржња) у космичких *coniunctio oppositorum*, посебно као антрополошки проблем у спису *Ромео и Јулија*, Матица I, бр. 37, 1866.

³⁹ Овај однос непосредно указује на темељну дистинкцију између Костићевог онтолошког принципа и религијских система са исходним ставом: *creatio ex nihilo*. Костићев принцип у целини је кореспондентан решењу предсократовске космологије (*ex nihilo nihil fit*), упор. посебно Хераклит фр. 30 (Diels): „Овај козмос (ред свијетла), исти за све, није учинио ниједан од богова нити од људи него бијаше увијек и јест...“

Поменуће космичке релације супротности сасвим су аналогно садржане у структури божанског бића Костићеве *Певачке 'имне Јовану Дамаскину*. У интерпретацији значења ових стихова најчешће се полази од Костићеве непосредне инспирације Хераклитовим фрагментом (Diels, 67/36): „Бог је: дан—ноћ, зима—љето, рат—мир, ситост—глад (све супротности)...“ И заиста, иманентна опозитна структура Хераклитовог божанства значењски одговара опозицијама Костићевог „Бога зафира и бога олуја“. На ово упућује и, уопште, трансцендентна оријентација расправа *Osnova lepote и Osnovno načelo*. Релација супротности иманентне су Природи (Космосу), оне су њен „божански“ онтолошки принцип.

Али, истовремено, аналогна структура Костићевог принцип принцип са смером дуалне/„гностичке“ оријентације упућује и на извесно одступање од поменутог приступа *Певачкој 'имни*... Пре свега, основна структура молитве песме *Певачка 'имна Јовану Дамаскину* указује на обраћање (молитву) божанском бићу, што пре имплицира идеју специфично хришћанске провенијенције, посебно у односу на Хераклитову теологију.

Овде је посебно значајно то што Јован Дамаскин има медијаторску функцију; византијски светитељ посредује између грешног човека и трансцендентног божанског бића. Ова тријадна релација у семантици *Певачке 'имне* базира се на основној радикалној дуалној опозицији: човек — трансцендентно божанство. Трећи члан ове релације, Јован Дамаскин, како смо поменули, у функцији је *coniunctio oppositorum*. Овако промишљена основна структура *Певачке 'имне* пре упућује на сасвим специфично *трансцендентално биће*, које према изложеном имплицира *персоналност*, дакле у овоме супротно Хераклитовом космичком логосу. Атрибут персоналности божанског бића изводи се полазећи, између осталог, и од директне асоцијације на Христа из Откровења Јовановог у стиховима:

„Господе сева британских мачева,
кад се поведе последњи бој.“

Уколико из семантичке структуре песме изводимо, супротно Хераклиту, божанско биће чији су атрибути трансцендентност и персоналност, долазимо до темељног проблема:

Наиме, божанско биће коме се посредовањем византијског светитеља Јована Дамаскина упућује молитва, уз импликацију, атрибута трансцендентности и персоналности, савршено је јасно да није божанско биће хришћанске теолошке догматике. Одступање од хришћанске теологије битно је садржано у дуалној, опозитној структури Бога, и у овој равни, имајући на уму раније поменуће атрибуте, релације супротности аналогне су супротностима Хераклитовог фрагмента (Diels, 67/36). Дуалне релације иманентне Богу *Певачке 'имне* свакако имплицирају

у космолошкој равни системе дуалних релација различитог типа.

Али атрибути трансцендентности и персоналности, пре свега, упућују на теолошко решење *монистичког* смера (једно божанско биће) коме је иманентна дуална опозиција.⁴⁰ У том смислу, иманентна дуална опозиција може да садржи антагонизам Христ—Антихрист.⁴¹ Отуда је значајно Јунгово инсистирање да „психолошко искуство показује да насупрот ономе што називамо ‚добрим‘ стоји једно исто тако супстанцијално ‚зло‘. Категорије ‚добро‘ и ‚зло‘ немају исходиште у човеку, него у Божанском бићу“.⁴² Даље на трагу овога става који је уопште веома карактеристичан за Костића, Бог *Певачке ’имне* свакако кореспондира са учењем Клеменса Римског, који, специфично трансформишући Манијев дуализам, разуме Бога као биће које управља светом једном десном (Христ) и једном левом руком (Сатана).⁴³ Из овога Јунг закључује да је „Клеменсово схватање очигледно монотеистичко, пошто супротности сједињава у једном Богу“.⁴⁴

Посебно је значајно то што Костићева идеја божанског бића *Певачке ’имне* потпуно одговара Јунговој гностички усмереној критици хришћанске теологије: „Ако хришћанство претендује да буде монотеистичка религија, онда је неизбежна претпоставка о супротностима садржаним у једном Богу.“⁴⁵ У овоме је Јунг полазио од средњовековне филозофије природе и њене интерпретације симбола божанског бића; ова интерпретација упућивала је на структуру Бога као *Complexio oppositorum*.⁴⁶

И уопште, за приступ изучавању Костићевог текста необично је значајно да закључци Јунгове психолошко/религијске анализе (Одговор на Јова) дефинишу структуру Бога/психолошки Јаства (аналогно релацијама индивидуалног процеса) савршено идентично иманентној опозитној структури божанског бића Костићеве *Певачке ’имне Јовану Дамаскину*.⁴⁷

⁴⁰ Упор. пример кумранског дуализма: „Јер он створи духове света и таме и на њима заснова сва дела (своја) (ПЗ, 3, 25), *Кумрански рукописи*, Београд 1983, 38.

⁴¹ К. Г. Јунг, *Одговор на Јова*, у *Психолошке расправе*, Нови Сад 1984, 342.

⁴² *Ibid.*

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ *Ibid.* Упор. и претходно изложено Костићево тумачење Христа као *coniunctio oppositorum*.

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ Изучавање релација супротности у Костићевом тексту у основи је (разуме се, у различитом типу) аналогно темељним ставовима аналитичке психологије К. Г. Јунга. Када је реч о овој аналогји, подсећамо на Јунгово преузимање Хераклитовог појма енантиодромија у значењу

Аналошка истраживања у смеру Јунг (архетипска структура, Јаство) — Хераклит/митско религијски системи дуалног/тринарног типа⁴⁸ поуздано упућују на могућност превладавања уобичајене каузалне релације Хераклит (предсократовци) — Л. Костић. Уколико се, наиме, *coniunctio oppositorum* разуме темељним архетипским атрибутом, можемо оправдано закључити да је књижевни/филозофски текст Костићев, пре свега, модалитет архетипске структуре или њених темељних атрибута; отуда се Хераклитова филозофија или Костићево књижевно дело могу разумети деловима ЛОГОСА (ЈАСТВА), ЦЕЛИНЕ, чији је исходнишњи онтолошки принцип истоветан: „... из Свега Једно и Све из Једнога“. Хераклит (Diels, фр. 10).

„идеје у супротност“. Овим појмом се у Хераклитовој филозофији обележава супротна игра збивања, наиме, схватање по коме све што битише прелази у своју супротност... Енантиодромно означује несвесно супротности у временском низу. Овај карактеристични феномен појављује се свуда где једнострани правац влада свесним животом (К. Г. Јунг, *Психолошки типови*, Нови Сад 1984, 463—464). Као у Костићевом филозофском мишљењу, ефешки мислилац је био веома значајан за Јунгову аналитичку психологију. Тако нпр. Хол, Линдзи (*Теорије личности*, Београд 1983) указују на психолошку релевантност „поларних тенденција које могу доћи у сукоб једне с другом“ (стр. 134). У овом смислу Јунг „сматра да се психолошка теорија личности мора засновати на начелу супротности или сукоба, будући да су напетости створене елементима који су у сукобу — стварна суштина самог живота. Без напетости не би било енергије и према томе ни личности“ (стр. 134). Са Костићевом онтолошком структуром упореди посебно став из интерпретације Јунгове аналитичке психологије: „Супротност постоји у целој личности: између Ја и сенке, између Ја и личног несвесног, између персоне и личног несвесног, између колективног несвесног и Ја, и између колективног несвесног и персоне. Интровертност се супротставља екстравертности, мишљење се супротставља осећању а осет се супротставља интуицији... Борба између рационалних и ирационалних снага психе никада не престаје. Сукоб је свуда присутна чињеница живота... Поларни елементи се не супротстављају само један другоме, они исто тако и привлаче или траже један другога“ (стр. 134). Упор. и Јунгов појам јединства супротности, *трансцендентна функција* (*coniunctio oppositorum*) и *complexio oppositorum*; „Операциона ове функције доводи до синтезе супротних система, чиме се образује уравнотежена интегрисана личност (стр. 135)... Ова функција има способност да уједињује све супротне тенденције према идеалном циљу савршене целовитости (јаство)... Упркос сваком супротстављању, доћи ће до уједињујућег развоја напред, ако не на свесном нивоу, онда на несвесном“ (*Ibid.*).

⁴⁸ Вид. В. Н. Топоров, *op. cit.*

Siniša Jelušić

LAZA KOSTIĆ UND DIE VORSOKRATIKER

Zusammenfassung

Bei der Untersuchung einiger grundlegender Standpunkte des literarischen und philosophischen Textes von Laza Kostić bewies der Autor das Postulat über das konsequent durchgeführte ontologische Prinzip (analog zum ontologischen Prinzip der vorsokratischen Philosophie) in verschiedenen Ebenen des komplizierten Kostić-Textes, z. B. die Methodologie, Kritik, Poesie, Poetik usw. In diesem Sinne verwirklicht Kostić in größtem Maße das vorsokratische ontologische *holistische* Ideal.

Im Werk geht man von einer entschiedenen Betonung des Überwindens der gewöhnlichen Relation L. Kostić-Heraklit/Vorsokrater aus. Diese Beziehung steht jetzt in der Funktion der allgemeinen analogen Relationen mit mythisch-religiösen Dual-/Trinärsystemen, die strukturell in der Philosophie, Kosmologie, Alchemie oder im Begriff der Psyche in der analytischen Psychologie von K. G. Jung identifiziert werden können.

Димитрије М. КАЛЕЗИЋ

АНТИЧКА МИСАО У ПЕРИОДИЦИ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

Откако је у Београду, почетком 1868, покренут „Пастир“, први часопис Српске православне цркве, па све до данас — Српска православна црква развија и разгранава своју периодику: часописе и листове, а уз њих и разне календаре, извештаје, зборнике... Размножавању црквене периодике ишле су на руку и на штету разне прилике: културне, економске, финансијске, политичке, ратне... па је, с разлогом, долазило до тога да су многобројне публикације прекидале континуитет свога излагања; неке су се касније обнављале и настављале да излазе, а неке нијесу никад — док су се, опет, неке нове јављале. Зато је листа разних периодичних и повремених публикација Српске православне цркве — за минулих 120 година — дуга, предуга.

Логично је да садржину те периодике чини обрада питања која, ближе или даље, стоје у вези са Црквом — са њеним учењем, обредом, историјом, устројством... Али ако се непосредније упознамо са широком лезезом питања и потпитања која се третирају на страницама црквених часописа, мање листова, у нас — видјећемо да у тој периодици има и таквих тема које с пуним разлогом могу бити приказане — истина, у једноме доста сумарном прегледу — и на овом скупу.

Радећи на прикупљању података и градива за ово кратко саопштење, нашао сам приличан број јединица које, на извјестан начин, могу бити оквалификоване као античке или полуантичке, док научна питања из антике, разумљиво, одсуствују. Оно што сам скупио подијелио сам, ради прегледности, у четири дијела:

- I Вријеме и теме светих отаца,
- II Преводи античких текстова,

III Преводи о проблемима из антике и

IV Самостални радови о античким или античкохришћанским питањима.

I

Свима је нама познато да пад Рима означава крај старог и почетак средњег вијека; али исто тако сви знамо да идеје које ће да чине основну бит средњовјековне културе почињу да се још од почетка нове ере, у дјелима Филона Александријскога, да се развијају у погодној клими неоплатонизма, да једрају и разрастају се код античких писаца — али да и хришћански писци који се у тој клими образују и стварају не стоје далеко од античких идеја или научних резултата тога времена. То ће стање да потраје све до седмога вијека. Дакле, ни Јустинијаново укидање Платонове академије у Атини (526) није значило крај античких традиција у друштву и образовању тада увелико хришћанске Византије. А када дође до обнове античких традиција на измаку средњег вијека, а прије уласка у зрели нови вијек, то ће бити нови талас антике — обновљена, а не поновљена антика.

Како су свети оци Цркве, нарочито они из првих генерација, па из златнога периода црквене књижевности, IV—VII вијека, били људи од којих су многи стајали високо на лествици образовања свога времена — потпуно можемо очекивати да у нашим црквеним часописима нађемо извјесних чланака који третирају античку страну и фонд њихове културе; ово поготово кад се има у виду да у дјелима многих од њих има података из античке науке, и идеја из античке философије, и модела из античке реторике, и мотива из античке књижевности... Кад ово кажем, у првоме реду имам у виду Јустина Философа, Климента Александријскога, Оригена, Василија Великога, Григорија Нискога... Тертулијана, Августина... Али то очекивање остаје празно: има, наиме, прилично радова о овима и другим светим оцима, али то су краћи састави у којима је обрађена њихова богословска, у првоме реду егзегетска, страна и садржина; има прилично преведених проповиједи, редовно везаних за неки од хришћанских празника, или за јеванђелско зачало или садрже хришћанску поуку и препоручују њену примјену у животу. У таквим саставима, разумљиво је, изостају античке а активно присуствују откровењске теме и идеје. Господарећа клима у укупној култури тога времена — неоплатонизам, утиче на хришћанство, али и хришћанска мистика на њега, богатећи га новим садржајем, тако да он у својој дубокој бити стоји прилично далеко од своје праоснове и оригинала, платонизма.

Позитиван изузетак од ове генералне констатације чини рад др Атанасија Јевтића *Ориген и Грчка философија* објављен али недоконан у *Теолошким погледима* (1978, 162—183); он представља зрелу студију у којој аутор Оригенову културу и ученост ставља у контекст грчке философије и хришћанскога откривеног учења; одликује се мноштвом конкретних навода који свједоче о ауторову зналачком присуству овој великој теми. Огромни материјал-градиво који је смјештен на релативно маломе простору дјелује двојачко: читалац упућен у ову проблематику читаће овај текст са уживањем, пратећи дубоко коријење Оригенових идеја са великим задовољством, и у његовим очима ће још више расти иначе велики углед Оригенов; а читалац који је интересовањем и обавјештењима удаљен од овога времена и тематике биће просто „удаљен“ и „притиснут“ бројним обавјештењима и провјереним подацима — тако да од његова читања неће остати много.

Други један Јевтићев рад, *Свети Василије Велики*, објављен у „Богословљу“ (1983, 53—92) је као и рад Григорија Константиновића, *Ориген*, објављен у *Зборнику Православног богословског факултета II*, 1951 (507—525) — типична патролошка студија, али с том разликом што у Јевтићеву раду има један краћи одломак који се односи на Василијев фонд античке културе.

II

Кад је у питању преводбење интегралних античких текстова, ту ствар стоји друкчије.

Прије свега, потпуно је очекивати да паганске текстове нећемо наћи на страницама црквених публикација — колико ради њихове намјене толико и због паганскога нерастопожења према хришћанству. Међутим, то очекивање изненађује: неопсредним увидом у часописе наћи ћемо извјестан, не велик, број одиста добрих текстова, и то веома лијепо и добро преведених. Њихови преводиоци су били стручни класични филолози са несумњивим литерарним даром и савладаном техником преводбења; а преведени аутори су личности које, свакако због објективности и дубине своје мисли, уживају извјесну наклоност хришћанских писаца — од свога времена до данас. У питању су Сократ и Сенека.

Од њих двојице, Сенека је први преводен. Још у мутноме предвечерју првога свјетског рата Милан Митић, суплент гимназије, који средином 1914. прима монашке завјете и ново монашко име Донат, превео је неколико Сенекиних текстова. У „Гласнику Православне цркве Краљевине Србије“ за ту, 1914. годину објављена су три његова превода (бр. 4, 57—58; 5,

91—92; 8, 138—139) — то су три Сенекина писма која су насловљена редним бројем: IV, VII и VIII, а у бр. 14 (274—275) објављен је још један текст, али под насловом *О правом племству*, без ознаке редним бројем, да би се тек после ратне пустоши појавио још један његов превод из Сенеке — овај у новопокренутоме сарајевском часопису „Српска црква“ (1919, 31—32) под насловом — *Бог живи у нама*. У напомени испод текста стоји: „Ово је последњи рад овог филозофа-свештеника, који је мученички завршио свој живот, гоњен, бијен и убијен од Аустријанаца.“ Два последња текста су потписана његовим новим монашким звањем и именом: монах Донат.

Између два свјетска рата проф. др Драгутин Анастасијевић је превео у „Богословљу“ (1932, 279—283) један Сократов разговор о томе — *Како је Сократ своје ученику неверном Аристодему, названоме по расту „Малом“, доказао да има Бога* из Ксенофонових *Успомена о Сократу*.

Ова два преводиоца су одабрала текстове који, иако потичу из ума и пера паганских писаца, с разлогом могу да имају своје мјесто на страницама публикација. Обојица преводилаца су показала префињен укус у одбиру штива за преводјење и истанчаност у преводилачкоме подвигу — тако да њихова преводна остварења остављају на читаоца данас утисак као да су писана изворно на српском језику. Преводи су извршени са оригинала.

Друкчији је од њих М. пл. Младеновић који је у „Богословскоме гласнику“ (1912, 22: 337—343) превео са њемачкога језика *Подругљиво писмо о незнабожачким филозофима* од филозофа Јерме. То писмо садржи прекоре незнабожачких филозофа чија се философија губи у бесконачном и неограниченом па су јој, зато, резултати неосновани и бескорисни.

III

Напоредо са горњим преводима текстова античких мислилаца између два свјетска рата налазимо преведена и два есеја: један о античкој философији а један о античкој религији. Наиме, протосинђел Достијеј Борић је превео Штраубингеров оглед *Бог у незнабожачким религијама* („Весник Српске цркве“, 1927, 127—139) и Недељко Миладиновић Џонатанов класични оглед из прве половине XVIII вијека *Хришћанска мудрост и филозофија овога света* („Братство“, 1937, бр. 2—3, 30—38). Није речено с којих су језика извршени ови преводи, али је вјероватно да је први са њемачкога а други са енглеског језика. Иначе, ови есеји лијепо и тачно излажу оно што је предмет њихове обраде.

IV

Поред превода изворних текстова из антике, и огледа о античким темама из религије и философије — у периодници Српске православне цркве налазимо и извјесне самосталне радове који се односе на античке теме и проблеме.

1. На самоме прелому из XIX у XX вијек, у *Извештају Богословије Светога Саве* за 1900/1901. годину (32—43), налази се стручни, популарно писани чланак Миливоја Поповића под насловом *Грчка и латинска граматика и класична филологија*. Поред бираних података који су научно поуздани и аутор их надлежно пружа, чланак садржи и извјесне дидактичке идеје и методичка упутства, истичући велику потребу у школскоме образовању класичних језика и цијеле класичне литературе, грчке и латинске.

Ускоро послје њега јавља се у „Богословском гласнику“ (1902, 58—67, 142—154, 253—271, 399—409, 494—509. и 656—674) Радослав Грујић са студијом *Космологија пред митолошким религијама, античком и модерном философијом, природним наукама и хришћанском религијом*. Питање космологије, као примарно, постављено је у средиште наведенога градива и адекватно третирано; последња три одломка третирају питање космологије у свјетлости грчке и римске митологије, затим грчке философије, гностицизма и др. савремених струјања.

У истој публикацији, „Богословскоме гласнику“ (1913, 24: 133—134, 261—269; 1914, 25:29—36, 112—120, 208—211, 297—303, 386—395), др Никола Бурић објављује повећу, рађену по строго научним методама студију *Литерарна борба хришћанства са грчко-римским незнабоштвом*. На почетку ове студије објашњава се књижевни вид апологија које су хришћански писци упућивали римским царевима у виду отворених писама која су преписивањем умножавана и ширена, и тако утицала на јавно мњење у свој његовој ширини. То је било веома ефикасно средство у ономе времену без чвршћих комуникација и средстава информисања. Аутор је лагано читао и пажљиво проучавао иманентни садржај познатих апологија и уопште хришћанских литерарних дјела првих вјекова; из тога садржаја, из његове структуре, извлачио је обавјештења о многима хришћанским мислиоцима, и на Истоку и на Западу, који су се супротстављали паганским нападима на хришћане и хришћанство као нову силу која је из дана у дан постојала и јењавала, а онда се разрастала, развијала и једрала. Даље писац ишчитава из тих често оскудних и шкртих обавјештења извјесне податке и из њих извлачи одређене закључке о узроцима и мотивима напада на хришћанство од стране паганских интелектуалаца. Тим ситним фрагментима као мозаичким каменчићима он слика цјелокупан живот и климу у којој се хришћанство јавља и постоји. Помине неколико ау-

тора којима налази само помен по имену, али наводи десетак аутора из тих првих времена, чија су дјела сачувана, и користи та дјела као извор обавјештења од прворазредног значаја.

Иначе, биће да је овај рад одјељак из ауторова курса апологетике коју је предавао у старој Карловачкој богословији; раније је, такође у „Богословскоме гласнику“ (1906, 10:64—75, 168—170, и 300—317), објавио рад под насловом *Из увода у основно богословље или хришћанску апологетику*, а у току првога свјетског рата су студенти исте Богословије објавили његове табаке из апологетике — без пишчева имена, али са напоменом на крају да је то објављено из рукописа проф. Н. Бурића.

Ова три рада су у свему иста: метод, градиво, стил... Два млађа, *Литерарна борба* и скрипта из *Апологетике*, незавршена су.

2. Из међуратнога периода падају у очи два рада ове врсте: аутор првога је библиста др Тиход Радовановић, а другога философ др Димитрије Најдановић.

Први рад је кратак и представља реплику проф. Петронијевићу: *Стари грчки философи и хипотезе г. др Бранислава Петронијевића* („Весник Српске цркве“, 1924, 194—203), а други је нешто опширније планиран, али је остао недовршен; он носи наслов: *Ничеова теорија ressentiment-a и Платонов активизам*, објављен у „Хришћанској мисли“ (1940, 94—97), листу универзитетски образованих богослова. Први чланак је научно-философскога карактера и превасходно се бави питањем постанка свијета — онга питања које је и библијско, а други је есејистички писан, има велике замахе и дубоке продоре у залеђе Ничеове философије, али је Платонов активизам остао да буде предмет другог дијела рада који није ни објављен. Свакако је томе разлог убрзо избијање другог свјетског рата и гашење ове угледне религиозно-философске ревије.

3. Послије другог свјетског рата опет налазимо неколико самостално и темељно писаних радова.

Хронолошки најприје долази студија Владана Поповића *Појам Бога код Аристотела* (*Зборник Православног богословскога факултета*, II, 1951, 567—575), рађена по изворима и научној литератури.

Послије једне и по деценије др Драгољуб Драгојловић објављује у „Православној мисли“ (1968, 48—55) изворима и широком литерарном засновану студију *Хераклит и хришћанско учење о васкрсењу*. Аутор утврђује да Хераклит схвата Бога нечим што превазилази све супротности у природи; слично томе хришћански Бог је Бог и човјек који реално превазилази и реално сједињује стварно и идеално, временско и вјечно. Некима од Хераклитових мотива аутор налази паралелу, или боље:

доцнији одјек, код ап. Павла. Мотив свјетскога тока и обнове иде од Хераклита, преко ап. Павла — све до наших мисаоних пјесника Његоша и Лазе Костића; ту су, разумије се, и извјесни хришћански мистици (Ориген, Григорије Ниски, Јован Дамаскин).

Десетак година касније, такође у „Православној мисли“ (1977, 65—85), Милан Радека објављује рад под насловом *О старости*. У самој ствари, то уопште није самосталан рад, нити превод, него збирка напабирчених мисли, разних мислилаца.

Послије скоро десет година иза тога, опет у „Православној мисли“ (1985, 5—9), објављен је кратак, веома литераран и мисаоно дубок чланак академика Димитрија Богдановића под насловом *Неоплатонизам у исихастичкој књижевности код Срба*. Тај кратки, лапидарни и одређеним поводом писани рад не пружа много одређених података о неоплатонизму; основно му је наслањање исихазма на неоплатоничку подлогу па онда долази оно најбитније — тражење линија, струја, атмосфере у исихастичком доживљају. По аутору, исихазам је сав у сфери неоплатонизма, али га и превазилази: он тежи да дигне личност „у вис“ — то је крајњи домет његове философије, „праве философије“ у којој личност и даје од себе и прима у себе. То је философија личнога контакта са Богом и личнога доживљаја Бога; она не зна, нити уопште хоће нити може да зна за крај — укидање, него зна за крај — испуњење и постизање апсолутнога Бога и његове вјечности.

Овај кратки преглед који је више информација него оцјена нуди нам да примијетимо следеће:

1. Интелектуалци у Српској православној цркви су ширили хоризонте свога образовања и богатали сложеност своје културе, залазећи у класичну старину — слично интелектуалцима првих вјекова хришћанства;

2. Античка тематика у Српској православној цркви није одбацивана, али исто тако није ни узимана у обраду без икаква избора и обзира;

3. Послије превода и ширих, лакше обрађиваних тема јављају се касније специјалнији, стручније писани синтетички радови у којима су природно и наприродно добро прожети једно другим, добро сљубљени једно с другим — али нијесу идентични.

*Dimitrije M. Kalezić***DAS ANTIKE DENKEN IN DEN PERIODIKA DER SERBISCHEN
ORTHODOXEN KIRCHE****Zusammenfassung**

Der Autor beschäftigt sich mit der Frage der Existenz antiker Themen in den Zeitschriften, Zeitungen, Sammlungen ... in der Serbischen orthodoxen Kirche ab 1868, als das erste serbische Kirchenblatt »Pastir« herausgegeben, wurde, bis zur Gegenwart.

Um das Material übersichtlicher zu gestalten, teilte er es in vier Abschnitte: Zeit und Themen der hl. Väter, Übersetzungen antiker Texte, Übersetzungen über Probleme aus der Antike (aus anderen Sprachen) und selbständige Arbeiten zu antiken und antikchristlichen Fragen. In jedem Abschnitt gibt der Autor einen kurzen Begleitkommentar zu bestimmten Arbeiten, wobei er vollständige bibliographische Angaben dazu bietet.

Обрад СТАНОЈЕВИЋ

ЈУСТИНИЈАНОВЕ *ИНСТИТУЦИЈЕ* ПРВИ ПУТ КОД СРБА*

1. Предмет мог саопштења је прозаичан у односу на већину осталих. Нећу говорити ни о песницима, ни о преводиоцима историјских дела, писцима реторике или расправа из астрологије, већ о једном преводу правног уџбеника. Не треба заборавити да антика има један вид баштине који је можда више него било који уграђен у темеље савремене Европе, а то је право.

Прикупљајући литературу за монографију о Гају, писцу најстаријег сачуваног уџбеника права, наишао сам на један превод Јустинијанових *Институција* за који ни ја ни колеге нисмо знали а не помињу га ни наше новије библиографије. Био је то превод из 1864. који је приредио Михаило Радовановић, канцелиста у Министарству правде и члан „Друштва српске словесности“, које је баш те године постало „Српско учено друштво“.

2. То је, дакле, 1864. година, она у којој је преминуо Вук, а родио се Бранислав Нушић. По други пут је династија Обреновића на власти. То је време Гледстона и Наполеона III. Италија је тек три године уједињена, а у Сједињеним Државама бесни сукоб између Севера и Југа. Те године је основана Прва интернационала, као и Црвени крст, заслугом Динана. Један Коста променио је своје име, јер му није довољно српски звучало, у Стојан. Био је то будући великан наше науке Стојан Новаковић.

Србија је имала око 1.200.000 становника, а Београд око 50.000. Јован Јовановић Змај ће нешто касније у „Невену“

* Овај текст представља нешто измењен и допуњен чланак који сам објавио у Гласнику Правног факултета у Крагујевцу, 1978/79, 275—282.

писати како Саксонија има 3 милиона становника. „Кад би Србија (колика је само данас) била насељена тако као Саксонија, имала би десет и по милиона. — Кад ли ће, боже, то време доћи.“¹

3. Како ми у то време стојимо са правом и правном науком?

Устанички закони Карађорђа и проте Матије нису оставили неког виднијег трага. Занимљив покушај Давидовића да да Србији либералан устав („Сретењски“ из 1835) лоше се завршио. Ондашњи жандар Европе, Русија и њен цар оценили су га као „штетан, заразан и републикански“.²

Много успешнији био је покушај доношења Грађанског законика. Превод француског законика није успео, најпре зато што преводилац, Захаријадес, није добро знао ни језик са кога је преводио нити онај на који је преводио, а затим што је оцењено да право једне Француске не одговара малој сељачкој земљи. Срећније руке био је новосадски правник Јован Хаџић, који је за основу узео аустријски кодекс, уз нешто обичајног права, нарочито у породичном и наследном праву. Тако је Србија 1844. године добила Грађански законик, као *трећа земља света*, после Француске (1804) и Аустрије (1811). И тај законик је остао на снази читав век. Поређења ради, Грци су ангажовали немачког стручњака, деценијама се радило узалуд, јер су се вратили старом римско-византијском „шестокњижју“ солунског адвоката Арменопула, да би тек после другог светског рата донели цивилни кодекс.

4. У Србији под Турцима било је нешто школа приватног карактера које су давале елементарну писменост и нешто општег образовања. Много боље је било у Војводини где су гимназије постојале још од XVIII века. И после устанка у Србији основне школе имају приватни карактер. Милош је 1833. издао „Устав народни школа у Књажеству Србији“ и, три године касније, „План за школе како имају постојати“ (већ тада је наша бирократија показала склоност ка извештаченој фрази). Тиме се није изменио карактер ових школа, само је држава покушала да оствари контролу над њима.

Другачије је са вишим школама.

Док су се још водиле устаничке борбе за слободу, у Београду је основана Велика школа, вероватно на предлог бившег професора карловачке гимназије, која је нашем народу дала толико знаменитих људи, Ивана Југовића, као и Доситеја Обрадовића. Била је то нека врста хибрида гимназије и више школе. Прве две године су одговарале гимназијском нивоу, а

¹ „Невен“, бр. 17 из 1885.

² Д. Јанковић — М. Мирковић, *Државноправна историја Југославије*, Београд 1987, 120.

трећа је организована нешто амбициозније. У школу су долазили „отачаствени синови“ како би се припремали за чиновнике, судије и официре. Слом устаничке власти означио је крај ове школе, чији је ученик био и Вук Караџић. Велика школа је поново почела да ради 1830. у Београду, да би три године касније прешла у Крагујевац. Овде је 1834. пренета и штампарија. Исте године књаз Милош поставља за управника крагујевачког позоришта Јоакима Вујића, који је, између осталог, студирао и правне науке. Природно је што су устаници за престоницу изабрали Крагујевац, који није далеко од географског средишта државе, а што су зазирали од Београда, који је на периферији, надамак аустријских топова³. Крагујевац је уливао поверење не само као центар устаничких крајева већ и зато што у њему готово да није било Турака („... имао је 193 српске куће... и један једини турски дом“⁴).

Године 1835. школовање се продужава на четири године и ова школа добија назив гимназије. После три године, на предлог министра просвете („попечитеља просвешченија“), додаје се још једна година „да се досадашња гимназија на степен лицеума возвиси“. Следеће године Лицеј се одваја од гимназије.

Већ тада су се показале неке одлике нашег менталитета. Неки су странци запазили да је једна од разлика између Срба и Бугара што Бугари знају да су мали народ, а Срби то не знају. Док су после ослобођења и Бугари и Грци (као и усташе за време НДХ) затражили од европског племства да им пошаље неког ко би им краљевао, Србима је таква мисао била потпуно страна. Они су сматрали да су њихови полухајдучи и устаничке вође довољно добри за књажеве и краљеве, тако да оснивају не једну, већ три своје династије (Караборбевићи и Обреновићи у Србији, Петровићи у Црној Гори). Стога не чуди што су у Србији, бар када су државне школе у питању, више школе настале пре основних.

5. У време када је Лицеј обухватао и гимназију, настава је организована тако да су прве три године чиниле „граматикалну класу“ (по угледу на друге европске земље, које су, опет, инспирисане античким називима), а четврти и пети разред су посвећени претежно хуманитарним наукама и носили су назив „класа човечности“. У осамостаљеном Лицеју најпре је постојао само филозофски одсек.

Још док је Велика школа радила у Београду, предавани су правни предмети: Природно право, које је обухватало и

³ Више о овоме: Р. Гузина, Крагујевац — управни и политички центар аутономне Србије, Гласник Правног факултета у Крагујевцу, 1978/79, 231—261.

⁴ Јоаким Вујић, *Путештвије*, I, 174.

елементе Римског права, затим Међународно право, Државно право и Кривични судски поступак („начин суђења криминалног“).

На Лицеју су, такође, предаване правне дисциплине, што је и разумљиво када се има у виду основни циљ ове школе: стварање чиновника за нову државу. За студије права важна је 1840. година када се оснива правни одсек, поред постојећег философског. Изгледа да су испрва студије биле кумулативне: кандидати би по завршеном философском одсеку (где су већ учили Природно право) настављали студије на правном одељењу, а на оба одсека настава је трајала две године. На првој години су учили: Природно право (ако то нису полагали у току претходних студија), Полиција, Народна економија и финансије, Православно канонско право и француски језик. Занимљиво је да је, и поред немачког залећа и тесних трговачких веза са Аустријом, одабран француски језик, језик престижа, дипломатије и револуције. На другој години се учили: Грађанско право, Кривично (криминално) право, Грађански судски поступак, Основе међународног права („Право јавно народа положително“). Године 1849. уведена су два нова предмета: Римско право и Административно право. Изводљиво је да су кадровске могућности, односно немогућности диктирале и наставни план. Тако је ова година, 1849. означила почетак наставе Римског права као посебног предмета у Србији („Јустинијанови Институт и скраћена Јустинијанова пандекта“). Осам година пре тога, после много натезања и противљења, у које су се умешале и велике силе преко својих конзула, превладало је мишљење да престоница треба да буде Београд, и онда и сада највећи град Србије, и Лицеј је премештен у нови административни центар; смештен је у Конак кнегиње Јљубице.

5. Како видимо, на Лицеју је почела настава Римског права десетак година по оснивању правног одељења. Није било лако наћи квалификованог наставника. Ни данас правни факултети у Крагујевцу и Нишу немају професоре за овај предмет. Било је нешто Срба доктора права, али су већином радили у другим срединама које су могле да им пруже више. Један од њих је био и Глигорије (Глиша) Трлајић (рођен 1766. у Мољу, у Бачкој, преминуо 1811. у Русији), који је као самоучко сељаче отишао у Пешту и Беч, тамо докторирао и касније постао професор правне историје на Петроградском универзитету. Није заборавио свој народ и језик. Бавио се књижевношћу и преводњем, тачније „досрбљивањем“ са светских језика. Одржавао је преписку са Доситејем Обрадовићем. Знано су заслуге Јована Стерије Поповића за нашу књижевност, али је мање познато да је он, правник по образовању, предавао

на правном одсеку Лицеја и да је писао расправе о праву и реторици.⁵

Рајко Лешјанин је предавао предмет који је обухватао Јустинијанове Институције и основе *Digesta* (или *Pandekta*). Првих година је предавао само Институције, што је свакако лакше: оне имају четири коментара, а *Digesta* педесет. Главни инспектор школе, Платон Симоновић, је замерао Лешјанину: „Већ трећу годину студија предају се само институције, иако су само део римског права, а мисли ли професор Лешјанин да се предавање само дела неке науке може назвати науком и заменити науку?“⁶ Лешјанин, који је овако поступио из невоље, јер није успео да припреми уџбеник који би садржао целу материју, правдао се како се тако ради и на немачким универзитетима, у Лондону и Будиму. Тешко је проверити је ли ово тачно, али су заиста дуго на великом броју правних факултета посебно предаване Институције (додуше у нешто ширем опсегу од оног који обухвата Јустинијанов приручник: реч је о Институцијама римског права), а посебно историја римског права, па су на неким универзитетима, нарочито у Италији, студенти имали и егзегезу (углавном *Digesta*).

Лешјанин је 1857. године објавио Институције Јустинијановог римског права. У предговору аутор наводи како је писању књиге приступио да би уштедео труд „лицејским слушањима права“ који су морали да хватају белешке. Требало је да књига садржи и неке латинске текстове извора, изводе из Јустинијанових Институција, али је ово изостало, можда и због великог обима књиге (550 стр.). Тако долазимо до могућег мотива Михаила Радовановића. Вероватно је приступио превођењу Институција да би потпуно празнину и студентима пружио могућности коришћења оригиналних текстова са преводом. Већ самим изгледом ово дело указује на везу са Лешјаниновим приручником: обе књиге су штампане у истој штампарији, истим слогом, чак је и повез исти. Једино је Радовановићева књига нешто мањег обима. Да је намењена школским потребама сведочи и белешка на полеђини насловне стране: „Прегледала и одобрила школска комисија“, а исту белешку има и Лешјанинов уџбеник.

6. Вероватно да је издавање уџбеника који има и законску снагу било ван првобитних планова Јустинијана и његове комисије. Они су у првом реду желели да среде право садр-

⁵ О Стеријином рукопису о реторици и његовим античким узорима писао је докторску дисертацију В. Јелић, асистент Философског факултета. Стеријиним списима о природном праву бавио се Р. Лукић: Јован Стерија Поповић — професор природног права на Лицеју, *Анали Правног факултета у Београду*, 1957/1, 1—14.

⁶ Према раду Снежане Станојевић, *Настава римског права у историји правног факултета*, Београд 1974, 6—7 (рад је награђен из фонда Алберта Вајса).

жано у делима јуриспрудената (*ius*), као и царске законе (*leges*). Касније, на сугестију Трибонијана, који је био под великим утицајем Гаја и његових Институција,⁷ комисија од два професора (Теофила и Доротеја), као и самог Трибонијана, направила је уџбеник, да не би студенти „учили по старим причама“.⁸ Послу се приступило пошто је много бројнија комисија завршила знатно обимнији посао на *Digesta*-ма, који је трајао три године. Док је замашан текст *Digesta* преписиван у потребном броју примерака, трочлана комисија је почела и окончала свој посао на *Институцијама*, 21. новембра 533. године. Њихов задатак био је олакшан постојањем других уџбеника, а у првом реду Гајевим, коме састављачи одају признање у уводној конституцији, јер кажу да су се највише служили његовим делом.⁹ И један и други зборник ступили су на снагу истовремено, 30. децембра 533. године.

Према америчком истраживачу Келију, Јустинијанове *Институције* представљају један од темеља западне цивилизације.¹⁰ То је једна од највише превођених књига у науци (чему је допринела и околност што су Гајеве *Институције* пронађене много касније, тек почетком прошлог века, док се за Јустинијанов уџбеник знало од XII столећа). Не треба заборавити да је већина оних који су се бавили друштвеним наукама била правничког образовања, укључујући и Маркса, који се жалио на „трипартицију“ коју је студентима наметао Савињи, али је и сам, у младим годинама, написао коментар грађанског права на 300 страница, полазећи од Трибонијанових шема, које је овај преузео од Гаја.¹¹ Римско право, у првом реду оно које су у нешто упрошћеном виду давале *Институције*, било је неискрпан извор метода, систематског начина размишљања које се односи на друштвену структуру и на његов развој. Зато не чуди што на већини светских језика постоји неколико узастопних превода Јустинијанових и Гајевих *Институција*. Чак је и у скромним оквирима наше романистичке литературе било два покушаја, овај из 1864. и Бакотићев из 1905. Гај је морао да чека до 1939. (Бисаловићев превод прва два коментара) и 1982. када су објављена сва четири коментара, уз латински оригинал (Нолит).

7. Превод је објављен оне исте, 1864. године, када је Вук Караџић преминуо. Већ пре тога су многи прихватили Вуков правопис и азбуку, али је још увек било трагова славеносербског, црквеносербског и тек је четири године касније званично

⁷ Honoré, Tribonian, London, 1978, Исти писац, Gaius — a Biography, London 1962, 130.

⁸ Const. Imperatoriam maiestatem, 3.

⁹ Imperatoriam maiestatem, 6.

¹⁰ D. Kelly, Gaius noster — Substructures of Western Social Thought, The American Historical Review, 1979, бр. 3, 647—648.

¹¹ Loc. cit.

усвојен народни језик. Тако је ова књига штампана језиком који је лексички и граматички доста близак народном, али се правописом разликује, јер задржава тврд знак, слова ј, ју, ѝ и остале ортографске мастодонте. Слични језик користио је и Лешјанин за свој уџбеник.

У предговору Радовановић даје кратку историју римских кодификација, задржавајући се нешто више на Јустинијановој. „Ја ћу у кратко изложити Јустинијанов правословниј рад, нешто по г. Ортолану, а нешто по г. Лагранжу.“ Не само за предговор већ и у самом преводу са латинског вероватно се Радовановић доста користио француским верзијама институција ове двојице аутора, а посебно Ортолана. Овај научник, који се поред римског права бавио и проблемима кривичног права, уживао је у прошлом веку углед који је далеко од много скромнијег места које му новија романистика даје. Радовановић је преводио и Ортоланова дела из кривичног права,¹² што такође говори о импресионараности српског преводиоца *Институција* француским. Ортоланово седмо издање *Институција* је изашло из штампе годину дана пре Радовановићевог, али је могућно да је коришћено неко раније издање. Библиотека Правног факултета у Београду располаже једним примерком петог издања из 1855. године.¹³ На везу са Ортоланом указује већ сам први наслов који је идентичан. Само што је „Историја римског законодавства“ код Ортолана изложена на 391 страници, а Радовановић је то свео на шест страна. Када говори о *Digesta*-ма, Радовановић преузима Ортоланову, у суштини неосновану тврдњу како је комисији био остављен рок од десет година и како је она овај посао обавила за три године, али је та „хитња шкодила послу“.¹⁴ У то време није било довољно прихваћено Блумово објашњење начина на који је овако обиман посао („до очајања тешко дело“, како каже Јустинијан у Конституцији Танта) обављен за сразмерно кратко време и то на начин коме се не може готово ништа замерити.

Под утицајем својих узора (Ортолана и Лагранжа) и тада владајућих схватања историјско-правне школе, интервенције Јустинијанових компилатора Радовановић назива „осакаћења“, али и поред тога у кодификацији налази „ону вештину у излагању и она дивна логична изведенија, која су начинила од римског правословства најподгунјији и најпапетнији склоп науке“.¹⁵ Хришћанским владарима одаје признање што су

¹² Ортолан, *Основи казнителног права*, Београд 1864. Овај превод је, дакле, изашао исте године када и књига о којој је овде реч.

¹³ Ортолан, *Histoire de la législation romaine depuis son origine jusqu'à la législation moderne*, Paris 1955.

¹⁴ Cette rapidité pour un travail immense dut nuire à sa perfection, Ortolan, 373.

¹⁵ *Нав. дело*, 6.

унели начела благости и правичности, која су старе установе искључивале.

7. У недоумици да ли да да само превод или и латински текст — ово друго је свакако боље, али покушљује књигу у она оскудна времена — Радовановић се определио за средње решење: он је превео цео текст, а из латинског оригинала је узео један део. Задржао је само оно што је оценио као најважније, у првом реду фрагменте који имају карактер сентенци и оне који се чешће наводе. На тај начин је успео да обим књиге сведе на разумне 293 стране формата 12×18 цм., а да ипак обухвати читав превод, део латинског оригинала, са нешто коментара и фуснота, уз већ поменути увод.

При оцењивању ове књиге ми, наравно, не можемо поћи од данашњих мерила. Радовановић је стајао пред многобројним тешкоћама које је наметао још неизграђен језик и недостатак утврбених стручних термина. Грађански законик је био од неке помоћи, али не треба заборавити да је његов творац, Јован Хацић, писао књижевна дела под псеудонимом Милош Цветић и да је био љути противник Вука (Вук је био ипак љући). Његов језик био је далеко од народног, термини су мирисали помало на тамњан, што је оставило трага до дана данашњег. Седам година раније Лешјанин је објавио свој уџбеник, што је у доброј мери помогло Радовановићу иако се он није држао свих решења која налазимо у Лешјаниновој књизи. Већ у наслову се види разлика: оно што Лешјанин назива „институције“, за Радовановића су „институције“. Било је то време лутања и експериментисања. Често је преводилац морао да се сналази како зна и уме и да ствара нове термине. Отуда је књига драгоценост сведочанство о развоју језика и правне терминологије.

8. У неким случајевима, када није успевао да нађе погодну нашу реч, Радовановић је остављао оригинални назив: *talio*, *manummissio*, *res religiosae*. Тога има и код других народа, што доводи до неке врсте мистификације латинских правних термина, до претварања говорног израза у званични назив. *Testamentum calatis* не значи ништа друго до „тестамент пред сазваном скупштином“. *Comitiis* није неки посебан облик скупштине, већ једноставно: сазвана скупштина.¹⁶ Када није био сигуран да је пронашао прави израз, остављао је поред њега, обично у загради, и латински оригинал. Тако налазимо: *О простој замени (супституцији)* (стр. 112). То је прихvatљив начин, који се и данас користи. Већ тада су уведени неки појмови којима се још увек служимо, иако нису увек најсрећније пронађени: *ортаклук* (турска реч, као и *достлук*, коју погрешно схватамо као *дослук*, а у ствари значи *пријатељство*). За *ususfructus* је употребио „плодоуживање“, што добро звучи, али студенте

¹⁶ Тако: Reinach, чланак у *Nouvelle Revue historique*, 1946—47, 319.

наводи на погрешан закључак да је реч о „праву на уживање плодова“. За обезбеђење повериоца путем гаранције трећег лица употребљен је назив *јемство* (данас се у западној варијанти користи: *јамство*). Више би одговарало духу нашег језика: *јемчење* (*јамчење*). Именице на *-ство* обично означавају неки збирни појам (*братство*, *племство*, *руководство*). Легати су преведени са *испоруке* (стр. 126), али то није касније прихваћено, као ни *обитавање* за *habitatio* (стр. 79), што је Радовановић преузео од Лешјанина (стр. 327 *Институција*). У мање успеле изразе можемо убројити: застарелост за *usucapio* (уместо *одржај*), *дуговремено притежавање* за *longi temporis praescriptio* (ни данас немамо одговарајући израз). Облигација је постала *обвезност*, што је блиско облику који је у Хрватској (*обвеза*) и који је М. Константиновић покушао да уведе као заједнички термин својом „Скицом за законик о облигацијама“.

Сада архаично звучи: *варошки претор* (за *praetor urbanus*), *Атинци* за становнике Атине, *плебска наредба* за *плебисцит* (стр. 13), *закључење сената* (за *senatus consultum* — стр. 13). *Ехсертио* је преведено са *противставка*, што је занимљив покушај, али га је потиснуо *приговор*. Тешко је прихватити и наслов четврте књиге: *О обвезностима које настају по кривици* (*De obligationibus quae ex delicto nascuntur*). Кривица је само елемент деликта у систему објективне одговорности. Ипак није нађен превод тако да се данас каже: *облигације из деликата*. Није пронађен ни одговарајући термин за: *privatus*. Такав случај није у другим словенским језицима. Руси и Бугари имају — *частно* (*частно право*).

Изрази *двогубо*, *четворогубо* за *duplum* и *quadruplum* нису лоше нађени (стр. 233), али су више успеха имали: *двоструко*, *четвороструко*. Облигације *quasi ex contractu* преведене су доста добро: *обвезности као по уговору*, *као по кривици*. Можда би највише одговарало: *из неправих уговора*, *неправих деликата*, али преводи нису прихваћени тако да и данас употребљавамо оригиналне називе: *квazиконтракти*, *квazиделикти*.

Ако упоредимо језик и терминологију Радовановића са Лешјанином, видећемо многе подударности, што се може и очекивати. Али су одсуство устаљене терминологије и изазов експериментисања довели и до неких разлика, од којих неке иду на штету Радовановића. Тако је Лешјанин *obligatio ex delicto* боље превео: *обвезатељство по кривици*, *из недозвољени дела* (отпор Србијанаца према слову *x* и овде се види). Радовановић је задржао архаичнији облик: *отчинска власт*, док је Лешјанин прихватио: *очинска власт*. У неким другим покушајима Радовановић је био савременији: *статистика* (уместо: *штатистика*) за науку која је, изгледа, означавала учење о држави. Овде је Лешјанин био ближи немачком изговору, а Радовановић француским узорима.

Имајући у виду време у коме је настао, стање наше културе и језика, превод је доста добар. Понека грешка, наравно, може се наћи. Petaeque на стр. 14 требало је превести: *подједнако*, а не: *готово*. Testamentum iure non fecit — (Inst. 3. 1. 1) значи: *неважећи, непуноважан тестамент*, а не: *тестамент који није важан*. Каузу Радовановић понегде преводи са узрок иако је боље: *основ*. Тако на стр. 83 говори о *лажном узроку* (falsa causa).

Доста је крупан недостатак књиге што нема не само регистар већ ни садржај (!). Лешјанинов уџбеник има садржај (иза предговора), а поред тога на крају књиге налазимо „стварниј регистар“. Можда је Радовановић имао ригорозна ограничења у погледу обима књиге па је понешто морао да жртвује: целину латинског оригинала, садржај, регистар.

Словослагачи су имали тежак задатак. Требало је сложити не само српску, у ствари српскословенску ћирилицу, већ и латиницу (латинску и француску), па и нешто грчког алфабета. Тај посао су доста добро обавили. Употребљен је гармонд на Цицеро за оригинал и превод, а примедбе су писане петитом. Има недоследности у писању латинског *j*. Тако налазимо *i* и *j* — овај други начин је чест код Француза.¹⁷ У целини гледано, књига нема много грешака. Могло би се рећи да у типографском погледу није далеко од данашњег нивоа ове врсте књига.

9. Превод Јустинијанових *Институција* на српски је, по свему судећи, служио као приручник студентима за предмет Римско право. То се може закључити из одобрења које је дала стручна комисија („школска комисија“) и из општег изгледа који је повезује са Лешјаниновим уџбеником. У *Правној библиотеци* Гојка Никетића из 1907. налазимо је на стр. 80. Касније, међутим, она се изгубила. Новији превод Јустинијанових *Институција*, који је 1905. дао Лујо Бакотић, потпуно у духу Вукове реформе и у време изграђене правне терминологије, а који Никетић није успео да уврсти у своју библиографију, потиснуо је Радовановићеву књигу. У *Правној библиографији* Института за упоредно право из 1959. више се не помиње овај први превод једног античког правног текста у нас. Професор Благојевић, који је имао одлучујућу улогу у овој библиографији, није био много склон историји и римском праву, што се види и из *Правне енциклопедије* (издање „Савремене администрације“, друго издање из 1985), чији је главни редактор. А и романисти су га заборавили: ниједан наш уџбеник Римског права новијег доба га не помиње. Тако је књигу, која представља значајан догађај у културној историји Срба, прекрио вео заорава.

¹⁷ Тако поступа Жирар (Girard) у својим познатим *Textes de droit romain*, Paris 1972 (више издања).

У сваком случају, превод једне од најзначајнијих књига не само правне историје већ и цивилизације уопште, у земљи у којој преовлађују неписмени, у којој је школство, и основно и оно више, тек у повоју, у време када још по градовима постоје гарнизони турске војске, представља, самом својом појавом, а и нивоом превода и штампе, пријатно изненађење.

Obrad Stanojević

JUSTINIANS INSTITUTIONEN IN DER ERSTEN SERBISCHEN ÜBERSETZUNG

Zusammenfassung

Diese kurze Mitteilung ist den *Institutionen* Justinians in der Übersetzung von Mihailo Radovanović gewidmet, des Gerichtsschreibers im Justizministerium und Mitglieds der »Društvo srpske slovesnosti« (Serbische Akademie der Wissenschaften). Das Erscheinen des Werkes konnte in einem Land überraschen, das gewillt war, sich wenigstens teilweise von der türkischen Vorherrschaft zu befreien, und in dem wenige höhere Einrichtungen erst seit etwa 20 Jahren bestehen. Sein Autor benutzte die alte Orthographie, da die Reform der Volkssprache, die Vuk Karadžić vornahm, noch nicht akzeptiert war. Ein halbes Jahrhundert später fertigte Ljubo Bakotić eine Übersetzung im Geiste der Sprachreform, so daß die Übertragung von Radovanović fast in Vergessenheit geriet.

Radovanovićs Übersetzung ist jedoch ein interessantes Dokument einer Epoche, als die Terminologie noch nicht geschaffen und anerkannt war. Der Autor ist oft gezwungen, eigene Begriffe zu finden — meist mit Erfolg —, um aus dem Lateinischen übersetzen zu können. Es scheint, daß er dabei auch die französische Übersetzung Justinians *Institutionen* durch Ortolan verwandte.

Анбелка-Елијана ГРУЈИЋ

РЕЛИГИЈА И МИТОЛОГИЈА У ЧАЈКАНОВИЋЕВОМ ПРЕГЛЕДУ РИМСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

У обимном, разнородном и плодносном делу које је нашој науци и култури оставио Веселин Чајкановић — делу још увек недовољно проученом и процењеном, но у коме се данас, и поред тога, с правом уочавају зачеци првог систематског бављења проблемима историје религије у нас¹ — Чајкановићеве античке студије, проведене у више праваца и на различитом нивоу, не само да чине незаобилазан део његова рада већ га у целисти прожимају и умногоме одређују и осветљавају. Донекле упућен на њих већ и самом својом спремом класичног филолога темељито образованог у тада најразвијенијим европским центрима за проучавање класичне старине,² Чајкановић је у времену од преко четири деценије, колико је трајао његов радни век, остварио вишеструки приступ овој проблематици, почев од коментарима пропраћених *превода* грчких и римских писаца и *приказа* различитих дела домаћих и страних аутора, преко *уџбеника* античког градива, па до сопствених *научних* и *стручних* написа на српскохрватском, латинском и немачком језику.

У целокупном његовом опусу могу се, у односу на антику, уочити две групе радова: 1. они у којима уз помоћ античких извора изучава разноврстан српски материјал — фолклорни, књижевни, етнолошки, археолошки и 2. радови у којима се непосредно бави питањима из области хеленске и римске традиције.

¹ Р. Марић, *Др Веселин Чајкановић*, Гласник етнографског института САНУ, Београд 1953—1954, II—III, 72. — Војислав Бурић у *Предговору књизи*: Веселин Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд 1973, VII (У даљем тексту Напомена за ову књигу ће се користити скраћеница МРС).

² Р. Маретић, *нав. дело*.

Сходно томе, два су момента од суштинске важности за разумевање природе Чајкановићевог бављења антиком:

1. наглашавање значаја класичних студија за проучавање српског материјала;

2. указивање на религијско-митолошке елементе у хеленској и римској културној баштини.

Већ у извештају о своме научном и школском раду 1914. године Чајкановић је истакао „да класична филологија — која је и у светској науци спремала раднике за остале млађе науке [...] има код нас, где се класични језици уче недовољно или никако и не уче, да спрема раднике за *српску науку*“.³

На другом месту Чајкановић, као чињеницу од вредности за српског фолклористу наводи Гримову тврдњу да се један једини словенски мит о потоњу налази међу српским народним умотворинама.⁴ За мотив преваре — описан Овидијевим цитатом: „многи су већ под именом богова продрли у дискретне женске одаје“, добро познат у класичној литератури, а особито у милетској новели — Чајкановић каже да је присутан „и у српској народној књижевности и у народном веровању“.⁵ У књизи о Вергилију нарочито подвлачи утицај тзв. *легенде о Вергилију* на српско усмено стваралаштво и српска веровања.⁶

Друга особитост, Чајкановићева заокупљеност религијско-митолошким појавама, приметна у многим од овде приказаних радова, понекад се јавља заједно са првом, као, на пример, на страницама књиге о Вергилију, где се праве паралеле између римских и српских веровања, обреда и обичаја (врзино коло, стр. 18; грабанцијаша, дочаравање грмљавине, чаробна књига, стр. 19; употреба ораха о римском празнику Сатурналија и о српском Божићу, стр. 142; дозивање мртвих, стр. 166; свлачење месеца на земљу врачањем, стр. 167; претварање у вука, стр. 168; путујућа божанства, стр. 169).

Дакле, и у радовима са експлицитно античком проблематиком видно је Чајкановићево интересовање за проучавање *српске* религије.

Проистекао из доследне примене компаративне методе, Чајкановићев обичај да у написима о *антици* указује на аналогне појаве *српској* културној традицији, еквивалентан је његовом позивању на антички материјал у проучавањима српског кул-

³ *Научни и школски рад Веселина Чајкановића*, стање на дан 31. јануара 1914, 8. (Може се наћи у Чајкановићевом легату у Народној библиотеци, инв. број

⁴ В. Чајкановић, G. Gerland, *Der Mythos von der Sintflut*, СКГ, 1914, XXXII, 240.

⁵ В. Чајкановић, Otto Weinreich, *Der Trug des Nektanebos. Wandlungen eines Novellenstoffs*, СКГ, 1914, XXXII, 552.

⁶ В. Чајкановић, *Вергилије и његови савременици*, Београд 1930, 18—19.

турног стваралаштва⁷ у којима је „главни правац био [...] онај којим је [...] ишао [...] ка реконструкцији старе српске религије и старих религијских облика уопште [...]“.⁸

Ова чињеница намеће и извесне закључке у погледу улоге античког наслеђа у првој групи Чајкановићевих радова, тј. оних у којима се уз помоћ античких извора испитује и тумачи различит српски материјал.

Наиме, мада је у њима Чајкановић посезао за античким изворима у различите сврхе — да објасни нејасни смисао појединих српских народних умотворина⁹ и обичаја,¹⁰ да са-

⁷ При том треба напоменути да је Чајкановићев компаративизам укључивао најширу грађу, што значи и индоевропску и семитску, а не само хеленистичку.

⁸ В. Бурић, *Предговор* у МРС, VIII. — Р. Марић, *нав. дело*, 67.

⁹ Сматрајући да Вуково објашњење пословице „У Бога су вунене ноге, а гвоздене руке“ није добро, Чајкановић покушава да докаже да је ова фраза постала према представи о идолу коме су у старо време Срби везивали ноге вуненим везама, да би га за себе везали и задржали, и ову претпоставку поткрепљује паралелним примером из римске религије, из кога се види да су Римљани свога бога плодности преко целе године држали везаног да не би побегао, а само би га накратко одвезивали о његовом празнику — о Сатурналијама у децембру месецу (В. Чајкановић, *У Бога су вунене ноге а гвоздене руке*, „Старинар“, 1914, VI, 154—157). Упор. и Чајкановићево мотивисање Богородичиног смеха у српској скаски *Зашто жабе не могу никад да се усмрде* помоћу детаља из мита о Плутоњу и Прозерпини (Исти, *Магични смеј*, МРС, 121—2), смеха Урошеве мајке у песми *Смрт цара Уроша*, подсећањем на легенду из Хериног култа и процесију о Херином празнику *Далдала* (Исто, 122—123), као и Христовог грохотног смеха у народној песми о светом Јовану, заправо етиолошкој легенди из Крашћеве збирке (Исто, 124).

¹⁰ Позивајући се, на пример, на римски обичај заједничког једења богова и људи (*lectisternium*), Чајкановић открива значење једног српског обичаја из Неродимља, где се првога дана Ускрса одржава сабор са ритуалном гозбом покрај прастарог, светог бора, за који традиција каже да га је посадио краљ Милутин (В. Чајкановић, *Култ дрвета и биљака код старих Срба*, МРС, 10). Упор. примере: о религијско-симболичком значењу хране на српским даћама (Исти, *Доњи свет код старих*, МРС, 86); о српским обичајима и веровањима у којима се претпоставља да су покојници сахрањивани у кући, као и о новијим супституцијама тога обичаја (Исти, *Сахрањивање под прагом*, МРС, 100—107; — *Магични смеј*, МРС, 109—110). Понекад, мада ређе, Чајкановић чини и обрнуто: помоћу српског материјала објашњава антички. Вршећи ревизију неких тумачења старих писаца, у раду *Свадбени ораси* Чајкановић римски обичај да младожења, у тренутку кад млада на дан венчања улази у нови дом, баца наоколо орахе које присутна деца, грабећи се, скупилају, објашњава поређењем са сличном ритуалном радњом на српско Бадње вече и закључује да су ораси представљали жртву прецима које треба одбровољити и привољети их да прихвате ново стање ствари у кући (В. Чајкановић, *Неколике опште појаве у старој српској религији*, 4. *Свадбени ораси*, МРС, 295). Исти случај имамо и у раду *Субота — бачка бубота*, где, ревидирајући објашњења старих философа, обичај

гледа порекло српских усмених приповедака,¹¹ да подвуче потребу пажљивог одређивања мере и врсте утицаја хеленске паремнографије на српскохрватску (указујући на опасност од произвољног, једностраног и искључивог извођења порекла наших народних пословица из грчких и римских)¹² — ипак је у највећем броју ових студија *класична баштина употребљена у функцији васпостављања српске паганске религије*, што омогућава да се опсег елемената из античког наслеђа који су се могли наћи у центру Чајкановићевог интересовања донекле сузи и сведе претежно на религијско-митолошке.

Овде је потребно успоставити и појаснити још неке релације.

У својим коментарима, анализама и студијама српског усменог песништва Чајкановић је нарочито истицао његове религијско-митолошке компоненте, којима се, као подацима, обилато користи приликом изучавања старе српске религије. Може се без претеривања рећи да наша усмена књижевност Чајкановића најчешће није занимала сама по себи, већ као оруђе истраживања српске паганске религије.

Ова констатација значајна је овде утолико што одређује и Чајкановићев однос према античкој књижевности. Целокупно Чајкановићево научно дело сведочи о томе да га је класично наслеђе занимало у првом реду својим религијско-митолошким аспектом, па је, подређена том циљу, и античка књижевност привлачила његову пажњу као ризница митолошког блага древне Хеладe и Рима и прастарих религијских форми које су се, често само у траговима или у измењеном виду, у њој скривале.

Ово ћемо покушати да покажемо на материјалу Чајкановићевог *Прегледа римске књижевности* (1928.; 1932.³), у чијој општој теоријској оријентацији религијско-митолошка компонента има истакнутији положај неголи што је то уобичајено за један књижевни приручник.

Пре него што се пређе на детаљније сагледавање поменутих особености Чајкановићевог приступа, неопходно је одредити врсту његових извора и начин на који их користи.

ритуалног шибања младића у Артемидином храму у Спарти, тумачи помоћу српског и хрватског материјала, који налази у Вуковим *Пословицама*, *Рјечнику* и *Песмама*, код Врчевића, у опису пољичких народних обичаја од Фрања Иванишевића и годишњих обичаја из Вароши у Славонији од Јураја Чолића (МРС, 17—28).

¹¹ Упор. *Предговор* за Чајкановићеву збирку *Српске народне приповетке*, Београд 1929; исто у Чајкановићевом тексту *Српске народне приче*, календар *Вардар* за 1926. г., Београд 1925, XV, 86 ил.

¹² В. Чајкановић, Др Иван Касумовић, *Хрватске и српске народне пословице спрам грчких и римских пословица и крилатица*, Загреб 1912, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1922, II, 284—288. Исти, Др Иван Касумовић, *Још једна руковет наших паралела к римским и грчким пословицама и пословичним изражајима*, Рад ЈАЗУ, 222, 1920, ПКЈИФ, 288—289).

Мада у *Прегледу римске књижевности* не наводи изворе, убрајајући такву врсту штива међу своје стручне радове,¹³ дакле оне без комплетне научне апаратуре, може се готово са сигурношћу претпоставити да се Чајкановић овом приликом претежно обраћа немачкој класичној науци, која је и иначе имала важну посредничку улогу у његовој рецепцији хеленског и римског наслеђа. Објављене пре 1928. године, што значи пре појаве Чајкановићевог приручника, историје римске књижевности од М. Шанца, Ф. Леа, Тојфела, Нордена и Шанц-Хозијуса,¹⁴ писане са заиста фасцинантном исцрпношћу, а исто тако и поједине студије и монографије истих аутора,¹⁵ највероватније представљају основни извор Чајкановићевих знања из ове области, употпуњен и бројним специјалистичким прилозима немачких научника, објављеним на немачком и латинском језику, од којих су, будући да се баве питањима посебно истакнутим у Чајкановићевом *Прегледу*, свакако најзанимљивији радови о историји римског песништва,¹⁶ о сачуваним фрагментима религијске поезије Салијеваца¹⁷ и Арвалске браће,¹⁸ о Плаутовом *Ампфитрион*-у,¹⁹ те о различитим странама богатог Вергилијевог стваралаштва²⁰. Своје класично образовање кориговао је Чајкановић и самосталним испитивањем античких оригинала, о чему сведоче и његове експлицитне изјаве, попут оне из *Прегледа*, где, саопштавајући резултате сопственог проучавања Августовог правописа, каже: „У рукопису његовом *нашао сам* [курзив А.-Е.Г.] на ове ствари . . .“.

Претпоставку о Чајкановићевом познавању и употреби ових дела потврђује чињеница да се многа од њих налазе у саставу

¹³ То се може закључити из његове поделе сопствених радова у раније наведеном извештају из 1914. године.

¹⁴ Martin Schanz, *Geschichte der römischen Literatur*, Erster Teil, München 1890; Zweiter Teil, 1892; 1911. — F. Leo, *Geschichte der römischen Literatur*, I, Berlin, 1913 (Наводи према репрографском издању, Darmstadt 1967). — Teuffel, *Geschichte der römischen Literatur*, I^a, 1916; II, 1920; III, 1913. — E. Norden, *Die römische Literatur*, Leipzig 1954. — M. Schanz—C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur*, Erster Teil München MCMXXVII; Zweiter Teil, München MCMXXXV.

¹⁵ F. Leo, *Plautinische Forschungen*, I, Berlin 1895; II, Berlin 1912. — P. Vergilius Maro, *Aeneis Buch VI*, erklärt von Eduard Norden, Leipzig и Berlin 1916.

¹⁶ Richard Meister, *Geschichte der römischen Dichtung*, Wien 1924.

¹⁷ Bertoldus Maurenbrecher, *Carminum Saliarium reliquiae*, Lipsiae, Typis B.G., Taubneri 1894.

¹⁸ Hermannus Oldenberg, *De sacris fratrum Arvalium quaestiones*, Berolini, Typis expressit J. Windolf, 1875.

¹⁹ Gualtharius Schwering, *Ad Plauti Amphitruonem prolegomena*, 1907.

²⁰ Christianus Muff, *Antiquitates Romanae in Virgilio Aeneide, illustratae*. Pars I, Halis 1864. — Petrus Antonius Henricus Nimmers, *De Vergilii ecloga quarta*, Manasterii Ex Typographia Theissingiana, 1874. — *De P. Vergilli Maronis Catalepton carminibus quaestionum capita tria*, Halis Saxonum, 1910.

његове личне библиотеке,²¹ док неке, опет, наводи као стручну литературу уз друге своје радове.²²

Већ из самога овога списка, а поготово пажљивим ишчитавањем Чајкановићевог *Прегледа*, да се приметити да главно обележје његовог начина коришћења извора јесте савесно консултовање исцрпне стручне литературе, али и велика опрезност приликом њене употребе, при чему је Чајкановић, не поводећи се олако за туђим мишљењем, слободно одабирао и компоновао грађу руковођен властитом теоријском замисли. Будући да није давао очигледну предност појединим изворима, они се из његове књиге могу само делимично наслутити, на основу покоје сличне реченице,²³ карактеристичног податка²⁴ или пасуса у коме се нађе исти редослед излагања²⁵ као и у некоме од претпостављених извора.

Поређењем Чајкановићевог *Прегледа* са наведеним немачким историјама римске књижевности, као и сравњивањем одређених партија са одговарајућим местима из дотадашњих, малобројних и углавном доста оскудних, српскохрватских приручника из ове области, од којих међу важније спадају Грчићев,

²¹ Сва три тома Шанцове *Историје*, као и наведени специјалистички прилози.

²² Тојфелову *Историју* и Леова *Plautinische Forschungen* у раду *Плаут на истмијским играма*, P. Vergilius Maro, *Aeneis Buch VI*, erklärt von Eduard Norden, у студији *Магични смеј*.

²³ Пишући о римској аналистици архајске епохе, Чајкановић истиче: „Аналисти, по примеру Катоновом, пишу латински (...)”, стр. 230. Могуће је, али се не може тврдити, да се Чајкановић определио за овај податак под утицајем следеће реченице из Шанцовог, иначе много опширнијег и сасвим другачије конципираног, поглавља о овом предмету: »Den Erfolg hatte die historische Schriftstellerei Catos, dass jetzt die lateinische Sprache die fast allgemein regelmässige für die Geschichtschreibung wurde«, стр. 106.

²⁴ Као време извођења тзв. »сaгmina Saliorum« Чајкановић означава март и октобар; исти податак налазимо још једино у Шанц-Хозијусовој историји (*нав. дело*, I, 18), док се у осталим приручницима који о томе говоре (Грчић, Мајкснер, Шанц) помиње само март. Ова подударност сугерише две претпоставке: или су се писци обају радова послужили неким заједничким извором, или је Чајкановић користио Шанц-Хозијусово дело, објављено непосредно пре његовог *Прегледа*, што би посведочило Чајкановићеву изванредну упућеност у најновију савремену литературу.

²⁵ Нарушавајући хронолошки редослед, Чајкановић говори прво о »сaгmen fratrum Arvalium«, па тек онда о старијој, »сaгmen Saliorum«, што од свих овае поменутих аутора чини још једино Leo Fridrih у својој историји. Даље, наводећи у опширној напомени уз религијску поезију још неке молитве које нису сачуване у оригиналу, већ у доцнијој редакцији, Чајкановић их саопштава истим редоследом како је то учинио Норден у уводу своје *Римске књижевности*, изоставивши само један од тамо побројаних примера. И излагање о Хорацију спроведено је истим редом као у Шанцовој и Шанц-Хозијусовој историји: најпре о животу, онда о сатирама, еподама, одама, посланицама, с тим што он о »сaгmen saeculare« говори на крају, а Чајкановић је ставља пре посланица.

Мајкснеров и Жепићев, као и неколики Вулићеви чланци о појединим римским књижевницима,²⁶ може се уочити да се религијско-митолошки аспект Чајкановићеве теоријске концепције актуализује доследном применом двају комплементарних принципа:

1. квалитативном селекцијом чињеница
2. квантитативном селекцијом чињеница

Први се огледа у Чајкановићевом настојању да од мноштва различитих обавештења о материји коју излаже увек даје предност ономе што је од религијско-митолошког интереса, изостављајући или редукујући историјске, књижевно-теоријске и књижевно-археолошке чињенице.

Тако, на пример, говорећи о почецима римске књижевности, Чајкановић истиче: „Најстарији сачувани споменици латинске поезије имају религијски карактер. [...] Сачуване су нам две такве молитве у оригиналном тексту: то су *carmen fratrum Arvalium*, i *carmen Saliorum*; у њима се спомињу Марс, Лари и друга божанства. И арвалска браћа и салијевци били су свештеници, који су у одређено доба године (први у марту, други у марту²⁷ и октобру), уз живо играње, певали или рецитовали те молитве“ (стр. 212).

Док Тојфел у опширном уводу прве књиге своје историје заобилази ове текстове и религијску поезију уопште, почињући излагање описом тзв. „*versus Fescennini*“, да би се касније њима позабавио у свега неколико редова (параграфи 64. и 65), а Грчић и Жепић их само узгред помињу као илустрацију сатурнијског стиха, Чајкановић крајње сажето фиксира управо оне особине песама које могу бити од значаја за сагледавање њихове обредне функције, а то су: посвећеност одређеним божанствима, време и начин извођења, те професија извођача.

²⁶ Ј. Грчић, *Кратка историја римске књижевности*, 2. изд., 1897. — Фр. Мајкснер, *Историја римске књижевности*, Загреб 1884. — М. Жепић, *Преглед римске књижевности од најстаријег времена до пропасти Западно-римског царства*, 2. изд., Загреб 1916. — Н. Вулић, *Из римске књижевности*, Београд 1958 (Радови унети у ову књигу настали су од 1896. до 1929. године).

²⁷ Треба да стоји „у мају“ уместо „у марту“. Да овде није у питању непознавање чињеница, већ обична омашка при писању, види се и из онога што Чајкановић пише у своме приказу Будимирове студије *Carmen arvale*, објављеном пре *Прегледа*: »*Carmen arvale*« је позната старинска римска обредна песма, коју су певала Арвалска Браћа (*fratres Arvales*) о празнику богиње Дије, у мају месецу“ (стр. 327). Овај лапсус истога је типа као и на страни 241, где је име чувеног полихистора Цицеронова доба, које гласи *Marco Terentius Varro Reatinus* погрешно у наслову написано као *Публије Теренције Варон*, мада се из самога текста види да је реч о Варону из Реате. Омашку је вероватно изазвала аудитивна асоцијација на слична имена двојице других римских књижевника: познатог комедиографа Публија Теренција Афера, о коме Чајкановић пише на страни 224, и писца епосеје *Bellum Sequanicum* и *Argonautica*, чије је име *Publius Varro Atacinus*.

При том, Чајкановић изоставља књижевно-археолошки податак, забележен код Мајкснера, о времену ископавања сачуваних одломака поменутих песама, а не занимају га ни настанак ни устројство ових религијских удружења, о чему се веома детаљно говори у Шанцеовој, Леовој и Шанц-Хозијусовој историји. Задовољивши се успутним саопштењем да је: „Језик у молитвама [...] старински и углавном неразумљив“ (стр. 212), Чајкановић се књижевном страном текстова даље не бави, мада они пружају такву могућност, као што је истанчано приказао Норден, осврнувши се на њих у оквиру општег разматрања молитве као књижевне врсте, за коју налази да по својим језичким и стилским одликама стоји на средини између поезије и прозе,²⁸ будући да „[...] das Gebet des primitiven Menschen ist nichts weniger als ein lyrischer Erguss, sondern ein Kontrakt mit der Gottheit: gib und nimm“.²⁹ Ослањајући се на Нордена, и Лео Ф. поклања пажњу уметничким, тачније стилским и ритмичким особинама ових песама,³⁰ што Чајкановић не чини, иако би се то, с обзиром на природу његовог приручника, могло очекивати. Економишући простором Чајкановић, уместо тога, описује у истом поглављу, нешто касније, једну врсту народне књижевности коју други аутори и не помињу — *basme*. Посматрајући их не само као вид усмене уметности речи већ пре свега као израз и сведочанство изворне народне религиозности, Чајкановић проширује саопштење и неколиким сачуваним примерима басми,³¹ из чега се види да и приликом избора књижевних реалија преимућство даје онима које су исто тако занимљиве за религију колико и за литературу.

Сходно томе, Чајкановић је и у делима писане књижевности запажао оно што је на неки начин повезано са религијско-митолошком сфером.

Пишући о Плауту кога је, иначе, најрадије преводио, Чајкановић од свих Плаутових комедија издваја *Amphitruon*-а, зато што је то „једина Плаутова комедија са митолошким основом; она нас подсећа на митолошке травестије из Средње Комедије“ (стр. 223). Док је Грчић само наводи, Жепић и не помиње, Мајкснер разматра етичке импликације и композиционо решење ове комедије, а М. Шанц³² и Ф. Лео (стр. 131) испитују њену

²⁸ E. Norden, *Die römischer Literatur*, Увод.

²⁹ Исти, *Die Antike Kunstprosa*, Leipzig—Berlin 1909, 156.

³⁰ Ф. Лео, *нав. дело*, 14.

³¹ На пример: »terra pestem teneto, salus hic maneto (кад се лечи костобоља)“; »pastores me invenerunt, sine manibus collegerunt, sine foco coherunt, sine dentibus comederunt«; carmina quaedam contra grandines contraque morborum genera (стр. 213).

³² M. Schanz, *Geschichte der römischen Literatur bis zum gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*, Erster Teil. Die römische Literatur in der Zeit der Republik, München 1890, 35.

уметничку садржину и погодност датог митског материјала за књижевно преосмишљавање, Чајкановић се ни овде не упушта у књижевну анализу, желећи само да укаже на једну од постојећих уметничких транспозиција мита о Херакловом рођењу.

Са истог разлога било је неминовно да се у фокусу Чајкановићевих интересовања нађе, како својим делом тако и својом личношћу, Публије Вергилије Марон, песник на кога су се још у старом веку почели да преносе старински култови и међународни мотиви, услед чега му је створена репутација чаробњака и пророка, о коме су испредане и различите приче и легенде.

Преко ових значајних појединости Ј. Грчић прелази не споменувши их, а оне нису нашле места ни у Вулићевом опширном раду о Вергилију, конципираном крајње рационалистички и фактографски. Жепић при крају свог поглавља о овом песнику тек успут помиње употребу Вергилијевих књига приликом прорицања, а представу о његовим чаробњачким моћима доводи у везу са српским веровањем о врзином колу, што није без значаја с обзиром на то да ће Чајкановић управо ову идеју разрадити подробније у неким својим потоњим радовима. Иако између осталих података о Вергилијевом животу износи и оне који су утицали на настанак и развој Вергилијевог култа — као, на пример, име Вергилијеве мајке, Магија, или о тобожњем песниковом „гробу“ код Напуља, чију неаутентичност поткрепљује чак и научним доказима — Мајкснер не уме да у овим драгоценим детаљима види нешто више од сувих обавештења. Говорећи о Вергилијевим еклогама, он указује на њихове књижевне особине, узоре и садржину, али му пажњу не привлачи ни четврта еклога са својим чувеним месијанским пророчанством, нити пак осма, позната по опису моћних магичких радњи и средстава. Напомињући да су подаци о Вергилијевом животу непотпуни и нетачни, ни М. Шанц се не бави дубље њиховом митском димензијом, али од Вергилијевих радова ипак издваја, као место које је касније било различито тумачено и прерађивано у фантазији многих песника, стихове из четврте еклоге о дечаку чијим ће рођењем отпочети златно доба, схваћене у средњем веку као наговештај доласка месије.

Мада Чајкановић у *Прегледу* упућује само на неке од ових момената, говорећи о њима далеко исцрпније у каснијем свом раду о Вергилију,³³ карактеристично је да их истиче више и чешће од других аутора.

Као прво, Чајкановић се осврће на четврту еклогу у којој се очекује „рођење неког детета са којим има да отпочне златни век“, а затим истиче: „она је чувена по томе што је дуго била сматрана као месијанско пророштво (то је у средњем веку

³³ М. Чајкановић, *Вергилије и његови савременици*, 1930.

био довољан разлог да се од Вергилија начини мистичар и чаробник)" (стр. 260).

Чајкановић помиње и осму еклогу у којој је Вергилије, прерађујући Теокритов мит *Чаробнице*, изнео читав списак враџбина помоћу којих нека остављена девојка покушава поново да задобије љубав свог драгог.

У којој мери истицање једних, а запостављање других појединости приликом излагања исте материје може да буде индикативно за сагледавање теоријске концепције различитих аутора, може се видети из упоређења једне Чајкановићеве напомене уз Вергилијеву *Енеиду* са Вулићевим коментаром дотичне чињенице. Наиме, одан пре свега историји, Н. Вулић примећује: „За *Енеиду* је спремао (Вергилије) материјал као какав научник, историју римске прошлости и историјску литературу био је проучио као да је спремао какво истријско дело.“ А Чајкановић, истичући такође да Вергилије за свој спев „није нашао материјал у народним умотворинама, него је морао чинити научна истраживања“ (стр. 261), издваја други моменат, са његовог становишта важнији, па каже: „Макробију импонује Вергилијево изванредно познавање (*profunda scientia*) римскога култа“ (курзив А-Е.Г.), 322.

У Напоменама на крају књиге Чајкановић саопштава и чињенице ванкњижевног карактера значајне за стварање легенде о Вергилију, као што су песниково име, његов тобожњи гроб са натписом „који је доцније постао читавим малим центром за Вергилијев култ“ (стр. 322), те религијску функцију Вергилијевих песама које су биле“ употребљаване... и као оракул („*sortes Vergilianae*“), и то чак и по храмовима. Тако је, на пример, Клодије Албин, кад је питао Аполона у Куми за своју судбину, добио као одговор два стиха из *Енеиде* — 6,857 ид.“ (стр. 323).

Симптоматично је и колико различито Мајкснер и Чајкановић говоре о једном делу Фирмика Матерна (*Firminus Maternus*), хришћанског писца Константинова времена, Мајкснеру знаменитом само зато што је: „написао спис већим делом сачуван *de errore profanarum religionum*, у којем позивље Константинова два сина Констанција и Константа, нека униште паганство“ (стр. 233), док Чајкановић и у спису хришћански усмереног писца пажњу поклања једино сведочанствима о паганској вери: „Као хришћанин написао је дело о заблудама у незнабожачким религијама [...], у коме има драгоцених података за историју античког паганизма. Незнабожачке култове тумачио је он или еухемеристички, или их је схватао као имитацију хришћанског култа“ (стр. 310).

Придавање већег или мањег значаја различитим аспектима једног предмета приметно је и у излагањима о песми *saeculare* Квинта Хорација Флака, коју Н. Вулић, мада говори о многим странама Хорацијева књижевна дела, ни најмањом

речју не помиње, Грчић и Тојфел само јој име наводе, а Мајкснера она занима тек као сведочанство о томе колики је углед уживао Хорације код народа и Августа: „Када је године 17. установио Август да се обаве т. з. *Iudi saeculares*, западе Хорација частна задаћа да састави у ту сврху свечану пјесму — *carmen saeculare*“ (стр. 132). Чајкановић напротив, стилем којим је описао народне обичаје у својој збирци етнографске грађе,³⁴ мада концизније, наглашава религијски карактер песме („*Carmen saeculare* [...]“, химна је боговима коју је Хорације, по Августовом налогу, написао за јубиларну светковину (*Iudi saeculares*) [...]“), саопштава коме је упућена, где је и како извођена, а затим указује на њену молитвену садржину: Химну, која је упућена разним вишњим боговима, у првом реду Аполону и Дијани, певао је на Палатину и Капитолу хор дечака и девојака. Песник моли за материјално добро римског народа“ (стр. 267).

Готово истоветан случај имамо и код песме *Pervigilium Veneris* непознатог аутора из II или III века, коју Жепић потпуно изоставља, Грчић је схвата само као „красан лирски славопој пролећу“ (стр. 18), Мајкснер је, исто тако, помиње због лирског садржаја и лепоте (стр. 206), а и М. Шанц, мада саопштава да је песма испевана у Венерину част, више истиче њене поетске особености неголи практично-религијски значај.

Чајкановић овлаш прелази преко њених уметничких особина и, доживљавајући је као молитвени текст у ширем смислу, подвлачи елементе који су карактеристични за њену обредну функцију: „Песма, врло свежа и лепа, написана је поводом Венериног празника на Сицилији, и односи се на навечерје тога празника (рефрен: *cras amet qui nunquam amavit, quique amavit cras amet*). Венера је схваћена као мајка свега (*Genetrix*), која даје живот и плодност, и отвара пролеће“ (стр. 302).

Понекад се принцип квалитативне селекције чињеница испољава и у нешто другачијем виду, када Чајкановић, мада уноси више разнородних података о датом предмету, ипак не пропушта да, макар у најкраћем облику, међу њих уврсти религијско-митолошке, чак ако они ту и нису од примарне важности.

Када у излагању о мимској поезији Цицеронова времена — поред језгровитог и веома информативног описа порекла, националних специфичности, жанровских и тематских одлика ове књижевне врсте — саопштава и податак преко кога већина ранијих књижевних историчара прелази (Грчић, Жепић, Шанц):

³⁴ В. Чајкановић, Исписи разноврсне етнографске грађе из разних часописа и дела: скаске о појединим местима, животињама и биљкама, веровања и враџбине, приповетке и друго — из разних крајева (2615), Архив САНУ, инв. број 401.

„Понекад су узимани и мотиви из митологије“ (стр. 249), Чајкановић заправо истиче оно што више по изузетку представља садржинску одлику мима.

Даље, иако је у Вароном делу *Antiquitates rerum humanarum et divinarum* тежиште било, како примећује М. Шанц, на истраживању живота римског народа, док је само мањи део био посвећен религији, Чајкановић са педантеријом ревносног трагаоца за сваким, па и најмањим податком релевантним за историју религије, не пропушта да ову чињеницу бар прибележи, ако не и разради: „То је било једно од најдрагоценијих научних дела у старом веку. У њему је, у историјском развоју, био описан римски јавни и приватни живот и римска религија“ (стр. 243). Стога је разумљиво и његово жаљење што је „Од овога дела, које је много читано и искоришћавано (нарочито га је употребио Августин) остало [...] само мало фрагмената“. Такође, у одељку о Августину Чајкановић каже: „Дело *О царству Божјем* има посебну вредност и због тога што је у њему сачувано много фрагмената из Вароових *Профаних и религиозних старина*“ (стр. 312).

Други принцип, тј. принцип *квантитативне* селекције чињеница, састоји се у томе што Чајкановић, иако извесне периоде римске књижевности обрађује на много мањем простору него неки други аутори, религијско-митолошким реалијама поклања више пажње тако што уноси и оне које други изостављају, наводи већи број података из ове области³⁵ или о њима говори детаљније и прецизније.

Чајкановић, рецимо, уноси религијско-митолошки податак о великом погрому присталица Дионисовог култа у Риму, о коме ниједан од осталих аутора не говори, иако је у њиховим приручницима архајско доба римске историје и књижевности, из кога потиче овај догађај, много опширније приказано. Са истанчаним осећањем за нијансе Чајкановић у свом обавештењу *implicite* повлачи границу између верских и политичких утицајних сфера, не падајући у искушење да поистовети религију са идеологијом: „Године 186, пише Чајкановић, десило се велики процес против присталица Дионисовог култа. Са неких седам хиљада смртних пресуда, које су том приликом изречене и извршене, ово је један од највећих верских процеса у историји, али прави разлози за овај процес ипак нису били верски него политички — борба против грчког утицаја јер су Дионисов култ пренели у Рим Грци“ (стр. 217).

И неке друге податке из ове области, које садржи Чајкановићев *Преглед*, срећемо само у понеком од претходних ра-

³⁵ На свега пет страница текста о Вергилију, Чајкановић више од седам пута говори о религијско-митолошким аспектима Вергилијева живота и дела, док Мајкснер на дванаест страница помиње тек два-три податка ове врсте.

дова те врсте, док су у већини случајева они изостављени³⁶ или се помињу само по имену.³⁷

О многим, пак, чињеницама које и други аутори саопштавају Чајкановић пише подробније и прецизније, истичући у већој мери њихову повезаност са култом и митом.

Говорећи, на пример, о прозним споменицима најстаријег периода римске књижевности, ниједан од поменутих књижевних историчара није могао да заобиђе документе познате под именом *Fasti* и *Annales maximi*; али, описујући њихову садржину, већина аутора више обраћа пажњу на световну страну ових споменика, дефинишући *Faste* као пописе „судбених дана, свечаности и игара [...] из којих се касније развио подпуни календар“ (Жешић), а *Annales maximi* као „годишње кратке белешке о најзнаменитијим догађајима у држави“ (Грчић), напомињући узгред, у најбољем случају, да су *Annales maximi* садржавали и прописе „за жртве и црквене обреде“ (Грчић).

Наглашавајући њихову сакралну функцију, Чајкановић каже: „Садржина свештеничких књига разноврснија је [од бележка грађанских власти], јер су ту убележаване и молитве и одредбе које се односе на култ. [...] С временом, свештеници су бележили уз сваки дан важније текуће догађаје из области култа (жртве, молитве, литије) и иначе.“

Исто тако, за Апулејеву *Апологију*, о којој већина аутора не пише, Мајкснер каже „... тим списом сама себе оправдава проти окриви због чаробије“ (стр. 213), Чајкановић, осим што опширније саопштава овај податак, истиче на крају: „Апологија је један од најбољих извора за познавање празноверица и враџбина код старих“ (стр. 303).

Такође, Мајкснер и Жешић прелазе преко садржине чувеног фрагмента из VI књиге Цицероновог дела *De republica*, а Чајкановић од свих шест књига издваја само овај део, познат као „Сципионов сан“ („*Somnium Scipionis*“), зато што је то „интересантна незнабожачка апокалипса; у њој се говори о наградама које ваљане људе чекају после смрти“ (стр. 239).

Као што се из досадашњег разлагања могло запазити, методолошки принцип примењен у Чајкановићевом приручнику недвосмислено показује којој је врсти материјала из римске књижевности Чајкановић давао првенство.

Из начина формулације одређених чињеница и општег тона излагања види се да Чајкановић религијско-митолошкој пробле-

³⁶ Варонове *Antiquitates* и *Pervigilium Veneris* непознатог аутора — код Жешића; Хорацијева *Carmen saeculare* — код Вулића; Апулејеве *Метаморфозе* и *Апологија* — код Грчића и Жешића; *De errore profanarum religionum* Фирмика Матерна и Августиново дело *De civitate Dei* у коме су сачувани бројни фрагменти из Варонових *Antiquitates* — код Грчића, Жешића, Шанца.

³⁷ Варонове *Antiquitates* — код Грчића; Хорацијеве *Carmen saeculare* — код Грчића и Тојфела.

матици приступа са пуном озбиљношћу, свестан њене више-стране и далекосежне вредности, за разлику од неких других наших аутора који је заобилазе (Н. Вулић), своде на минимум (Грчић, Жепић) или говоре о њој са лаким подсмехом убеђених рационалиста, попут Мајкснера кад пише: "... у средњем вијеку пређе и име и особа Вергилијева међу мистичне те постаде средиштем којекаквих романтичних и фантастичних прича тим што су Вергилија сматрали некаквим чудотворцем и чаробњаком /.../" (стр. 129).

Колико су, напротив, Чајкановићу значајни религијско-митолошки подаци похрањени у римској књижевности сведоче и његова настојања да укаже на степен веродостојности одређеног извора, да разлучи аутентично и традиционално од дограђеног и измишљеног. Са тих разлога, Чајкановић истиче да се Вергилије, приликом писања *Енеиде* послужио традицијом која је „научног порекла, и није творевина народне поезије“, а мало даље додаје: „Он је употребио грчке епске песнике, и богату историку, митолошку и антикварску литературу, и истраживао римске и италиске обичаје и установе. Изгледа да је у јачој мери употребио млађе анализисте“ (стр. 261).

Утврђујући документарну вредност Овидијевих *Метаморфоза*, у којима пре свега види „збирку етиолошких митова, скаски, легенда које се завршују преображајем“ (стр. 270), Чајкановић пише: „Нама није познато које је изворе употребио Овидије за грчке митове; међутим, мало је вероватно да је се он упуштао у дубока истраживања; он се, по свој прилици задовољио популарним митолошким зборницима.“ Отуда из Чајкановићеве оцене научне поузданости Овидијевих *Фасти* провејава благо незадовољство и жаљење због Овидијевог немара и слободног начина интерпретације наслеђених митолошких факата: „Као извор за *Фасти* послужили су Овидију *Фасти* Верија Флака, Овидијевог савременика, и Варон, а можда још и Ератостен и Калимах. Само је Овидије, коме је стало више до форме него до садржине, употребио своје изворе доста површно и учинио повише лапсуса“ (стр. 272).

Да су религијско-митолошке чињенице, унете у *Преглед римске књижевности*, имале за Чајкановића документарну вредност види се и из тога што је о многима од њих детаљније говорио или их користио као примере у другим својим написима.

Проучавајући српску паганску религију често се позивао на одређене моменте из Вергилијевог легендарног животописа, као и на многобројне митове уткане у његово песничко дело. У својој антологији *Српске народне приповетке* из 1929, а још опширније у студији о Вергилију, Чајкановић објашњава српско народно веровање о „врзином колу“ које је, пре њега, Жепић

довео у везу с Вергилијем,³⁸ а локалну измену легенде о Вергилију препознаје и у банатској приповести „Двапут се родио“ из збирке Косте Ристића и Васе Лончарског.³⁹ Тврди да „По примитивним схватањима, човек после смрти *продужује*, на неки начин, живот којим је живео на земљи, и има не само исте потребе и прохтеве него и исти облик и снагу [...] коју је имао у тренутку када је умро“, Чајкановић у раду *Магични смеј* илуструје стиховима из *Енеиде* којима се описује бедни изглед сени убијеног Хектора када се јавио Енеји у сну.⁴⁰ И поред поменуто скепсе у погледу веродостојности митолошке грађе у Овидијевим списима, Чајкановић на основу податка из његових *Метаморфоза* закључује да се мотив идеограма на извезеном платну или свили помоћу којег се идентификује тражени јунак не налази само у оријенталним умотворинама већ „још и у старом античком миту о Прокни и Филомили“.⁴¹ У истом делу налази и пример општег веровања да је „*Кумовска Слама* [...] пут којим путују *богови*“,⁴² а обичај ритуалног купања статуа илуструје местом из Фаста на коме се описује купање статуе Велике Мајке, вршено 27. марта сваке године у потоку Алмону, у непосредној близини Рима.⁴³ Користећи чак и списе из области природних наука као извор за познавање старинских веровања и обичаја, Чајкановић претпоставку, изнету у студији *Субота — ћачка бубота*, „да је вучење Ђака за уво имало првобитно за циљ да се у њима појача моћ памћења“, доказује податком из дела *Naturalis historia* Плинија Старијег,⁴⁴ одакле узима и пример за потврду мишљења „Да је јавна смртна казна над злочинцима била сакрални акт и да је сматрана доиста као жртва богу [...]“.⁴⁵ За Апулејевим *Метаморфозама* посеже Чајкановић више пута: у вези са широко распрострањеним веровањем „да име чини један важан део човека, да је то, у неку руку, његов дупликаат“, и упоредо с

³⁸ „Приче средњег века доводиле су га (Вергилија) паче у везу с Баволом, с помоћу којег је он изводио којекакве чаролије. С тим је можда у вези и наше *врзино коло*“ (Жешић, *нав. дело*, 49).

³⁹ В. Чајкановић, *Вергилије и његови савременици*, 19.

⁴⁰ В. Чајкановић, *Магични смеј*, МРС, 113.

⁴¹ Исти, *Секула се у змију претворио*, МРС, 45.

⁴² Исти, *О врховном богу у старој српској религији, IV Зимски свеци*, МРС, 332.

⁴³ Исти, *Да ли су стари Срби знали за идоле*, МРС, 48.

⁴⁴ Међу празноверице које се везују за поједине делове тела спомиње Плиније Старији веровање да је „памћење локализовано у доњем делу увета (Plin. N. H., II, 103)“, МРС, 30.

⁴⁵ „(...) онај који краде пољске плодове 'Ceregi pecabatur', тј. „беше убијан (као жртва) Ceregi“ — у раду *О врховном богу у старој српској религији XVII Култ*, МРС, 426.

тим „да је име божанства, оно само за себе, моћно“;⁴⁶ да прикаже установу симболичног азила код Римљана, и то случај када призивање краљевог имена гарантује асилију, неприкосновеност;⁴⁷ проналази у њима и пример за примитиван обичај чувања „мртвога тела, пре погреб, док је још у кући“, познат под именом „custodia feralis“.⁴⁸ Посредно⁴⁹ упућује и на Апулејеву *Апологију*, налазећи у њој потврду религијске чињенице „да се хтонична божанства, са Хермесом на челу, сматрају за покровитеље и творце врачања“.

Међутим, Чајкановићево брижљиво регистровање података овога типа у *Прегледу римске књижевности*, а још више начин излагања одабраног материјала, нема само документаран значај, већ и извесну хеуристичку вредност. Наиме, проблематизација основних полазишта неких његових констатација може нас довести у само средиште данашњих најактуелнијих културних и уметничких кретања.

На пример, говорећи о римској историографији архајске епохе, Чајкановић посредно указује на танане односе који постоје између категорија легендарног и историјског, религијског и политичког. Поделивши римску историјску прозу, за коју се уобичајно назив *аналистика*, на старију, средњу и млађу, Чајкановић наглашава да, за разлику од старијих анализата, чија су дела естетски примитивнија, али имају већу историјску вредност, аналисти средњег периода приступају другачије овом послу: „Мана им је“, каже Чајкановић, „што измишљају и фалсификују да би попунили празнине у традицији; даље, што су рационалисти и што као такви покушавају да рационалистичким тумачењима начине од легенде историју“ (стр. 230). Додирнувши овде питање односа легенде и историје, Чајкановић ненаметљиво усмерава пажњу на проблем који ће бити предмет интересовања и многих потоњих историчара религије и проучавалаца поезике усменог стваралаштва. Реч је о сложенем процесу који се од давнине до нашег доба, у различитим видовима, врши између стварности и фикције, чињенице и интерпретације, историје и мита — процесу саображавања конкретних личности и догађаја одговарајућем архетипу апстраховањем „индивидуалног“ и „аутентичног“, односно процесу препорабања историје путем реактуализације праисконског херојског мита.

⁴⁶ У раду *Имена од урока Чајкановић* наводи „речи које се међу у уста богињи Изиди“, у Апулејевим *Метаморфозама* (11,5), показујући како су „Присталице разних култова и религијских секата претендовали (...) да само они знају право божанско име“, МРС, 61.

⁴⁷ В. Чајкановић, *Два старинска случаја асилије*, МРС, 73—74.

⁴⁸ Исти, *Неколике опште појаве у старој српској религији*, 5 *Custodia feralis*, МРС, 303, 304—305, 306.

⁴⁹ Наводи рад Adam Abt, *Die Apologie des Apuleius von Madaura und die antika Zauberei*, Giessen 1908, 46 на, у студији: *О врховном богу у старој српској религији XI Атрибути, епитети, функције*, МРС, 390.

Истичући у први план рационалност и интенционалност презентирања историјске грабе својствене аналитима средњег периода, Чајкановић посредно, у још већој мери, указује на генезу једног другог, у новије време нарочито присутног и уочљивог феномена, згодно означеног Керењијевим термином „технизирани мит“.⁵⁰ Док изворни акт преобликовања историје у мит и легенду увек представља спонтано испољавање латентних садржаја несвесног и њихово структурирање посредством језика заједничког читавом човечанству, технизирани мит настаје као резултат хотимичног усмеравања митског тока од стране неке друштвене групе која, руковођена мерилима једне прагматичношћу извитоперене субјективности, смишљено изазива строго селекционисане митске слике намењене реализацији одређених, најчешће политичких циљева. Ову особину Чајкановић још више истиче у млађој аналитици која је „[...] само по форми савршенија, иначе су недостаци средње аналитике у њој још појачани. Из политичких, патриотских, или, најзад, религијских разлога чине се сада измишљања, фалсификати, преудешавања“.

Приказујући на овакав начин једну од карактеристика римске прозе из периода III—I века пре Христа, Чајкановић нас подсећа да феномен технизације мита, мада јесте у жаришту разнородних савремених интересовања и — настојања, није „изум“ наше модерне цивилизације, већ му зачетке треба тражити у времену старијем не само од нашег доба него и од целе хришћанске епохе.

На уметничком плану далекосежнију вредност има његов приступ Хорацијевој *Carmen saeculare* и Венерином бденију (*Pervigilium Veneris*) непознатог аутора. Наглашавајући њихову молитвену садржину и сакрално-прагматичну функцију, Чајкановић није пао у искушење да богослужену химну интерпретира као обичну лирску песму, што би рецепцију такве творевине лишило једне значајне димензије, и, издвојивши је из аутентичног контекста, сузило њен семантички, а тиме и доживљајни опсег. Оваквим својим схватањем, карактеристичним и за многе друге његове радове, Чајкановић је индиректно дао прилог теоријској анализи феноменологије књижевног дела, антиципирајући каснији, и данас актуалан теоријски став, можда најконзистентније исказан у делу Käte Hamburger, да се лирски род конституише контекстом у коме се песма налази, док естетски облик — коме Грчић, Мајкснер, а делом и М. Шанц и Е. Норден дају предност — није пресудан за припадност појединих творевина одређеном песничком роду.⁵¹

⁵⁰ K. Kerényi, *Dal mito genuino al mito tecnicizzato*, у зборнику *Atti del colloquio internazionale su «Tecnica e casistica»*, Roma 1964, 153—168; наведено према: Фурио Јези, *Мит и језик колективности (Мит, традиција, савременост)*, Дело — Аргументи 1, Београд, 1972, 329.

⁵¹ Käte Hamburger, *Логика књижевности*, Београд 1976, 236, 232—240.

*
* *

Сумирајући досадашња запажања, можемо закључити да у Чајкановићевом многостраном приступу класичној грађи, оствареном како у радовима са експлицитно античком проблематиком, тако и у онима у којима се бави испитивањем српског материјала помоћу античких извора, доминантну улогу има религијско-митолошка оријентација, присутна не само у изучавању култа, обреда и веровања, него и приликом презентирања и интерпретације уметничких дела хеленске и римске књижевности. Егземплификацију ове теоријске замисли представља *Преглед римске књижевности*, у коме је она, како смо видели из упоребења са ранијим приручницима те врсте код нас и у немачкој класичној науци, доследно спроведена квалитативном и квантитативном селекцијом чињеница, чиме је стављен у први план религијско-документарни значај римске, и уопште, античке књижевности, а у исти мах обелодањена и извесна хеуристичка вредност поједних Чајкановићевих ставова и методолошких тенденција примењених у проучавању религијско-митолошких и књижевно-теоријских феномена.

Andelka-Elijana Grujic

RELIGION UND MYTHOLOGIE IN ČAJKANOVICS ÜBERSICHT DER RÖMISCHEN LITERATUR

Zusammenfassung

In dem vielseitigen Herangehen Čajkanovičs an das antike Material, das sowohl in den Arbeiten mit explizit antiker Problematik als auch in denen verwirklicht ist, wo er sich mit der Untersuchung der serbischen Stoffe aufgrund der antiken Quellen befaßt, spielt die mythologische und religiöse Orientierung eine dominierende Rolle. Sie ist nicht nur in der Erforschung der Kulte, Sitten und des Glaubens spürbar, sondern auch bei der Vorstellung und Interpretierung von Kunstwerken der hellenischen und römischen Literatur. Die Verwirklichung dieser theoretischen Idee stellt die Publikation »*Преглед римске књижевности*« (Übersicht der römischen Literatur) dar, in der sie, wie man im Vergleich mit den früheren Handbüchern dieser Art bei uns und in der klassischen deutschen Wissenschaft sieht, durch qualitative und quantitative Auswahl der Tatsachen konsequent durchgeführt ist. Damit wird die religiös-dokumentarische Bedeutung der römischen und der antiken Literatur im allegemeinen in den Vordergrund gerückt, und gleichzeitig ein gewisser heuristischer Wert mancher Standpunkte und methodologischer Tendenzen Čajkanovičs aufgedeckt, die in der Forschung der religiös-mythologischen und literarisch-theoretischen Phänomene angewandt sind.

Петар ПЕТРОВИЋ

ЕВРОПСКИ НАУЧНИЦИ И ПОЧЕЦИ АНТИЧКЕ
АРХЕОЛОГИЈЕ КОД СРБА

Још увек су у нас ретке науке и културне институције које од почетака до данас дели раздобље дуже од једног века, како се, конвенционално, одређује мера њихове пуне зрелости. Тек последњих година учестано се бележе јубилеји ове врсте. Они су, обично, прилика да се ближе означе кључни догађаји и значајне личности који су одређивали облик и суштину темељних сазнања о једној области.

Недавно су у овом низу археолози обележили стогодишњицу Српског археолошког друштва: Споменицом¹ која садржи текстове о развоју археологије, и пригодном изложбом о археолошком благу Србије.² Уз присећања на догађаје везане за дан оснивања Друштва, 1. јули 1883. године, и на задатке које је „Пристапном беседом“ и „Позивом на упис“ изразио његов утемељивач и први председник Михаило Валтровић,³ забележени су и до сада мало познати историографски подаци о развоју археологије, која је у почетку, а и касније, остала углавном везана за Друштво.

Мора се, међутим, истаћи да је овај први покушај претресања и систематизовања истраживачких радова и открића који су довели до конституисања археологије као посебне науке у Србији и подстакли њен потоњи развој у приличном

¹ Споменница Српског археолошког друштва 1883—1983, Београд 1983. (јубиларно издање).

² Археолошко благо Србије, Београд 1893 (каталог истоимене изложбе у Народном музеју у Београду).

³ Штампани у првој свесци Старинара 1884. године, Приступ и Позив Михаила Валтровића представљају програмску оријентацију Друштва и археологије у Србији, основу Статута Друштва који задатке у откривању, проучавању и чувању споменика, објективно, одмерено и јасно формулише.

нескладу са оскудном архивском грађом за питања која нас овде занимају. Није, стога, чудно да се о догађајима везаним за почетке археолошког рада у Србији закључује, углавном, према подацима садржаним у „Старинару“, часопису Друштва, који је покренут, како је познато, годину дана после оснивања Друштва, 1884. године. У посебном броју, штампаном поводом стогодишњице излажења овог часописа,⁴ исцрпно су анализирани прилози из праисторијске, античке и средњовековне археологије који су ту објављивани и који су, будући да је „Старинар“ дуго био једини специјализовани часопис, обележавали основне правце археологије.

Занимљиво је да садржај првих бројева „Старинара“, са студијама, добро документованим прилозима, приказима светских часописа, разним вестима о појединим локалитетима и открићима, одсликава већ сасвим јасну уређивачку концепцију и систематичан приступ проблематици коју расправља; која полази увек од фундаменталних података (опис објекта, околности налаза) и тражи основе за свестрано укључивање у светску науку.

Висок квалитет прилога у „Старинару“, који је евидентан, везује се с правом за личност првог уредника, чувара Народног музеја и универзитетског професора Михаила Валтровића, али се, свакако, не мањим делом, темељи на сазнањима стеченим у раздобљу које претходи појави Друштва и његовог часописа. О том раздобљу које се мери вековима пре формирања српске државе, а потом деценијама њене борбе за политичку самосталност и културни идентитет, недовољно се зна, упркос истраживањима поводом речених јубилеја.⁵ О појединим истраживачима, додуше, поименице Михаилу Валтровићу и Јанку Шафарику или Феликсу Каницу, писано је ту и тамо, али још увек спорадично, недовољно.⁶ Нису начињене целовите студије о њиховом укупном доприносу нити је он ваљано оцењен са становишта садашњих знања о питањима која расправљају. Допринос старијих истраживача: путописаца, војних извештача, дипломата, појединаца других занимања, који податке од значаја за археологију само узгредно бележе, готово да уопште није разматран.

⁴ Старинар XXXV за 1984. годину.

⁵ Упор. прилог Н. Тасића, *Археологија у Србији до оснивања Српског археолошког друштва*, Споменница, 1—7, са литературом.

⁶ Познати су занимање Михаила Валтровића за српску средњовековну уметност (Упор. С. Богдановић, *Излози Српског ученог друштва*, Београд 1978, са литературом), његова активност као чувара Народног музеја 1881—1905 (М. Величковић, *Зборник Народног музеја VIII*, Београд 1975, 611—645), првог уредника Старинара (М. Милинковић, *Старинар XXXV*, 1984, 13—23) и професора археологије на Великој школи (Д. Срејовић, *Споменница САД*, 17—19), али се његов укупни допринос култури српског народа мери и многобројним радовима који су остали изван овог пописа, драгоценом документацијом коју је прикупио и која је

При томе се мора истаћи да се за раздобље пре XIX века не може ни говорити о неком организованом археолошком раду који, усталом, у то доба није посведочен ни у другим срединама. Интересовање за старине, ако оно не долази узгредно или као последица експедиција појединих путника, авантуриста, јавља се тек упоредо са буђењем националне свести, по правилу је у темељима политике чијим се интересима храни и допуњава. Стога су сазнања о прошлости и старинама у овом раздобљу везана за делатност појединаца чије мотиве и укупни učinак одређују околности које често измичу рационалном просуђивању.

Разумљиво је да је интересовање за старине класичног доба, дакле за грчке и римске споменике, у првом плану када су у питању истраживачи из западних земаља. Споменици класичног доба су, с једне стране, блиски њиховој традицији, препознатљиви по узорима са њиховог тла. С друге стране, остаци римских грађевина, било да су у питању солидно грађени путеви поплочани каменим плочама, статуе од мермера, објекти грађени од чврстог материјала — камена и опеке, плоче са рељефима, епиграфски споменици и др., били су лако уочљиви, изван занимања тадашњих градитеља. Само мањи комади римских споменика који су се могли преносити, узиђивани су као сполије у тврђаве, мостове, чесме и ретке објекте од камена, па су издалека били видљиви.

У таквим околностима настале су и прве вести о споменицима из наших крајева. Забележили су их, у лето 1553, посланици Фердинанда Хабсбуршког, Ханс Дерншвам, Антун Вранчић и Јоханес Белсус, који су се на путу за Цариград краће време задржали у Нишцу. У караван-серају у коме су преноћили преписали су неколико споменика, сакупљених са неког од оближњих римских храмова и узиданих у зидове овог објекта. „Многе сличне натписе и друге вредне споменике који говоре о прошлости овога града могли смо прикупити да смо дуже остали овде и да смо се слободније кретали“, пише Вранчић у свом путопису, додајући: *Nam passim et fundamenta veterum murorum et terra prominentium ostendit et oppidanorum rara fere domus est, quae aliquem non habeat lapidem Romani operis indicem* (Verantius. *Iter Buda Hadrianopolim*, у збирци:

још увек необјављена. О археолошким истраживањима Јанка Шафарика претежно у Западној Србији и на Космају, вид. „Гласник Српског археолошког друштва“, 2, 1985, 74—80 (М. Милинковић). Другогодишњи Каницов рад на античкој археологији у готово свим областима централног Балкана, није још увек изгубио од своје актуалности. Међутим, све до недавне појаве превода његове *Кнежевине Србије* у издању Српске књижевне задруге (Београд 1985, са коментаром Д. Срејовића и А. Цермановић о археолошким налазиштима), о личности овог заслужног истраживача могло се нешто више сазнати само из студије Милоја Васића, написане давне 1929. године поводом стогодишњице Каницовог рођења (Српски књижевни гласник XXII/8, Београд 1929, 594—603).

Viaggio in Dalmazia dell'abate Alberto Fortis, Venezia 1774, p. XXIV. Копије натписа које су начинили ови учени путници у основи су коректне, па их је много касније Момзен, готово без имена, унео у свој Корпус латинских натписа (CIL).⁷ Драгоцен је и опис римског пута који је начинио Вранчићев заменик у овом посланству, Augerius Gislénus Busbequius, дипломата и антиквар, коме класична наука дугује прве вести о знаменитом *Monumentum Ancyranum*.⁸

Вести о римским старинама у Србији срећу се и у другим путописима. Односе се, претежно, на градове који су лежали на траси старог војничког пута од Београда преко Ниша за Софију, што је разумљиво, с обзиром на то да су се многобројна посланства из европских центара за Цариград кретала овим правцем. Подаци које нам саопштавају ови путници највећим делом говоре о римском путу (положај, конструкција, мостови) који се у народној традицији и у XVI веку називао Трајановим путем, али и о римским насељима, утврђењима и појединачним објектима.⁹

Значајан напредак у познавању античких старина у Србији забележен је крајем XVII и почетком XVIII века, у време познатих догађаја везаних за аустријско-турске ратове и походе Еугена Савојског. Овај врли стратег, познати антиквар у чијем је поседу сачуван један од значајних извора за античку географију, *Tabula Peutingeriana*, инспирисао је своје сународнике који су нам оставили низ драгоцених белешки о старинама у Србији. Чланови двају посланстава које су предводили Хуго од Вирмонта (1720) и Kornifiz Ulfeld (1739), начинили су описе и цртеже плоча са рељефом и натписа из Ниша и Беле Паланке (*Remesiana*);¹⁰ језуитски свештеници Johan-

⁷ Дерншвамов путопис објављен је касније: *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien* (1553/5), ed. F. Babinger, München und Leipzig 1923, са факсимилима натписа на стр. 20. Упор. *Inscriptions de la Mésie Supérieure* (= IMS), vol. IV (Naissus — Remesiana — Horreum Margi), Београд 1979, н^о 2, 6, 9, 11, 14, 16, 17, 25, 35, 37 и 45, са цртежима које су начинили путописци.

⁸ Бузбскова писма са Оријента објављена су у више издања почев од 1559. године, а ми смо користили друго издање: *Itinera Constantinopolitana et Amasianum ab Augerio Gislénio Busbequio ad Solimanum Turcarum Imperatorem, Antverpiae 1582, 19sq.*

⁹ Упор. О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459—1683)*, Зборник Историјског музеја Србије 7, Београд 1970, са старијом литературом. Највише података о античким старинама у путописима односе се на Ниш, римски Naissus, чји су се остаци добро видели до краја XVII века, упор. последње: *Ниш у делима путописаца XVI—XVII века, Историја Ниша* vol. I, Ниш 1983, 174—195 (Т. Поповић).

¹⁰ Путопис Хуга од Вирмонта редиговао је Driesch, *Gross Botschaft nach Konstantinopel, Nürnberg 1723* (натписи на страни 460—465), на сличан начин као што је Кемплен приредио Улфелдове белешке (*Kubitschek, Arch.-epigr. Mitt.*, 17, 1894, 47 sqq.) које су остале необјављене, у рукопису који се чува у Националној библиотеци у Бечу (Cod. Vindob. № 8640).

nes Deyrer и P. Edschlager, које је делегирала аустријска влада у Србију после анексије и Пожаревачког мира (1718), активно прикупљају старине из Подунавља, око Виминацијума и Градишта;¹¹ аустријски официр De Monti саопштава 1717. кардиналу Доминику Пасионеју текст и податке о околностима налаза једног миљокоза на цести Naissus-Horreum Morgi.¹²

Нашавши се у најужој сфери интересовања двеју великих сила, Аустрије и Турске, градови у Србији се у то доба преуређују, граде се нове фортификације, па на светло дана излазе и многи антички остаци. Крајем XVII и у првим деценијама XVIII века настају ратни планови и гравире готово свих већих градова (Ужице, Ниш, Београд, Прокупље, Смедерво, Сремска Митровица, Петроварадин, Сомбор и др.). Ови драгоцени документи¹³ још увек нису подробије анализирани са становишта археологије премда, посредно, садрже податке о античкој топографији, путевима, положају и изгледу старијих фортификација, појединих објеката, о старим гробљима, о водоснабдевању и слично.

У ово доба, приближно, пада и делатност Луиђија Фердинанда Марсиљија (1658—1730), научника из Падове, који је неколико година провео у Подунављу, најпре у служби Венеције (1680—1690), а потом, као официр, инжењер и дипломата у аустријској војсци. У 2. тому његовог монументалног дела *Danubius pannonicus musicus...*, издатом у Хагу 1726. године,¹⁴ садржани су многобројни подаци, цртежи и планови римских старина: натписи из Београда, Смедерева, Костолца и других подунавских места, а потом и планови римских утврђења на лимесу (Сапаја, Голубац, Чезава, Велики Градац, Поречка река, Текија, Сип и др.). Марсиљију дугујемо и драгоцене цртеже римског пута у Бердапу и преписе царских натписа — табли уклесаних у стене Горње клисуре.¹⁵ Као официр аустријске војске два пута је прошао друмом од Ниша према Софији, и отуда саопштио прве факсимиле натписа из Ремезијане.¹⁶

Преписи натписа које је начинио Марсиљи нису, међутим, увек тачни: тамо где се могу контролисати уочавају се грешке, нејасноће или „поправке“ које се разликују од оригинала, што

¹¹ Упор. IMS II, Београд 1986, 13, нап. 3,4 (М. Мирковић).

¹² Упор. „Старинар“ XVIII, 1968, 55—62 (= IMS IV, № 126).

¹³ Највећи број планова, цртежа и гавира чува се у Ратном архиву (Kriegsarchiv) у Бечу; евидентирани су у каталогу који је 1932. године начинио Р. Шмит, рукопис бр. 8806 у Архиву Српске академије наука и уметности (каталог није објављен).

¹⁴ L. F. Marsili, *Danubius pannonicus-musicus observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis, perlustratus*, vol. I—III, Hagae 1726.

¹⁵ Упор. „Старинар“, XXXVII, 1986, 41—52, са ширим коментаром

¹⁶ Упор. IMS IV, 1979, н^о 73, 76.

може бити последица редакције које су учињене приликом штампања.¹⁷ Драгоцени су, пак, Марсиљијеви планови, обично шематизовани али са појединостима које се препознају на терену. Будући да су дати у размери, ови планови, начињени у време када су надземни остаци били видљиви, од велике су помоћи потоњим истраживачима, па се и најновија истраживања на подручју лimesа неретко темеље на његовим запажањима.

Потребно је овде додати да Марсиљијево дело, изузетно по обиму, није ни изблиза исцрпљено. На такав закључак указују неки његови рукописи, на пример, о Тимочкој долини и северозападним областима Бугарске, који су тек недавно први пут објављени.¹⁸ Иако претежно садрже податке о географији, становништву, верским приликама с почетка XVIII века, Марсиљијеви текстови, будући да је реч о пажљивом посматрачу и изузетном ерудити, саопштавају и чињенице од значаја за археологију.

После завршетка аустријско-турских ратова (1737—1739) већи делови Србије падају поново у руке Турака. Проћи ће више од стотину година а да о римским споменицима и старинама немамо никаквих вести. Тек ослобођењем северних области и успостављањем српске власти, поново се јавља интересовање за споменике прошлости, овога пута претежно за оне који се односе на средњи век и народну традицију.

Формирањем Народног музеја у Београду (1844) и делатношћу његових оснивача и чувара (Јована Стерије Поповића, Јанка Шафарика и др.), посебно оснивањем „Дружине за археологију и етнографију на Балканском трополу“, покушаји да се проблематика коју покреће културно наслеђе добијају препознатљив облик. Највиши домет у овим подухватима представља, свакако, велика етнографска изложба у Москви 1867. године, чији је циљ био да се код словенских народа пробуди интересовање за прикупљање споменика и њихово изучавање. Дружина за археологију, поникла у крилу Српског ученог друштва, окупила је значајан број најобразованијих људи тог времена (Стојан Новаковић, Стеван Тодоровић, Панта Срећковић, Михаило Валтровић, Драгутин Милутиновић и др.), различитих занимања али са јединственим „научно-патриотским позивом“ да се „у народу буди свест за старине које треба да се поштују, прикупљају и проучавају“.¹⁹

¹⁷ Упор. М. Мирковић, *IMS II*, 1986, 13.

¹⁸ У једном до сада непознатом рукопису Фердинанта Марсиљија који је недавно објавио G. Brizzi, *Il Carrobbio VI*, 1980, Bologna, 52—56 (Cod. 1044, № 108), преовлађују описи природе, климе, терена и сл. у Подунавским и централнобалканским областима; ту и тамо налази се и на драгоцене податке о античким утврђењима на лimesу и о градовима у унутрашњости.

¹⁹ Упор. Н. Тасић, *Споменица*, 3—5.

Упоредо са овим радом на унапређењу музеологије, старе историје и археологије, на истом задатку делује и неколицина страних истраживача, људи од струке и аматера: Amie Boué, Felix Kanitz, Arthur Evans, потом конзули Француске, Енглеске и Аустрије: најчешће појединачно, а понекад у склопу ширих задатака као што су припреме за издавање суплементa за Корпус латинских натписа. Регулациони радови, које је 80-тих и 90-тих година прошлог века обављало дунавско паробродарско друштво у Бердапу, привукли су такође пажњу једног броја учених људи, како због импозантних остатака римског пута тако и због већег броја римских тврђава на обали.

За познавање римских старина у Србији и њихово представљање европској јавности највише заслуга има, без сумње, Феликс Каниц (1829—1904). Као осамнаестогодишњак, по завршетку бечке ликовне академије, постао је цртач илустрованих новина. По свом позиву био је принуђен на многа и дуга путовања по Немачкој, Француској, Белгији, Италији и другим земљама. У Црну Гору дошао је први пут 1858, а годину дана касније у Србију, као илустратор Лајпцишких новина. Од тада за дуги низ година Каниц је у више наврата обилазио Србију, подједнако оне крајеве који су већ били ослобођени и оне који су још били под Турцима. Између више студија, монографија и дневника са путовања које је оставио овај неуморни путник и плодан писац,²⁰ за наша истраживања највећи значај имају његове *Römische Studien in Serbien*, објављене у Бечу 1892. године. Овде је, на систематичан начин, држећи се већих градова, путних праваца и долина река, изложена обимна грађа о античким локалитетима како их је Каниц видео или о њима сазнавао од многобројних водича. Драгоцене су илустрације које је сам начинио: цртежи споменика, планови утврђења, ситуациони планови, топографске карте које и данас представљају основу за разноврсна изучавања.

Подаци које је Каниц прикупио различито су оцењивани, премда су сви потоњи истраживачи сагласни да је њихов значај за археологију огroman. За Каница се везују и прва археолошка истраживања осамдесетих година прошлог века у Дрмну (*Viminacium*) и Медијани код Ниша. Непроцењив је његов утицај који је имао на савременике, који је понекад попримао и савим конкретне облике као што је друштво „*Sirmium*“ у Сремској Митровици које је основао 1869. године.²¹ Његов рад је, како је то касније истицано, био потребна допуна Вукову раду. Да ли је веза између ове двојице великана била повод Каницовом интересовању за Србију и српски народ остаје за сада недовољно познато, премда је извесно да

²⁰ Биографске податке и исцрпну библиографију радова Ф. Каница читалац ће наћи у споменутој студији М. Васића (вид. нап. 6).

²¹ Упор. П. Милошевић, Рад Војвођанских музеја 28, Нови Сад 1982—83, 23 и Вести Археолошког друштва Војводине за 1983. годину.

је Каниц, посебно у Београду, где је најчешће и најдуже боравио, имао широк круг пријатеља и познаника.

Поткрај прошлога века у Србију је дошао и Артур Џон Еванс (1851—1941), познати британски археолог чије животно дело представља откриће минојске цивилизације на Криту.²² Класично образовање стекао је најпре у породици, а потом у Оксфорду и Гетингену. Занимање за археологију и антропологију одвело га је 1875. године на Балкан, у Босну и Далмацију где је дуже времена боравио као дописник манчестерског Гардијана. То путовање, иза кога су настали исцрпни извештаји саопштени у Друштву антиквара у Лондону, оставило је трага у његовом животу и научном сазревању, иако ће на крају овај подухват, без његове воље, имати више политичко и литерарно него научно значење.

Године 1883. Еванс је обишао области између Дрине и Ибра, забележио многобројне споменике и остатке античких насеобина у околини Пријепоља, Пљеваља, Косовске Митровице и Липљана. Из Скопља, где је истраживао античке остатке Скупа, у Злокућанима и Бардовцима, Еванс је обишао и јужно Поморавље, и Понишавље. Одличан познавалац римских споменика, спретан истраживач, Еванс је оставио већи број цртежа, топографских карти са означеним налазиштима, а његове *Antiquarian Researches in Illyricum*, штампане у Вестминстеру 1885. године, нису ни до данас изгубиле од своје актуалности.

Приближно у исто време пада и делатност Алфреда фон Домашевског, професора из Хајделберга који је, припремајући суплемент за *CIL*, обишао 1886. године готово све веће градове у Србији (Поморавље и Тимочку крајину).²³ Уз ревизију већ објављених, Домашевски је забележио и до тада непознате споменике. У овом значајном послу имао је помоћ и подршку неколицине познатих српских историчара (Ј. Ковачевића, М. Валтровића), који су му слали преписе и цртеже натписа. Западну Србију, радећи на истом задатку, обишао је тада Франц Студницка.²⁴ Епиграфска путовања која су предузимали сарадници на Корпусу имала су далеко шири значај, а проблеми који су покренути тичу се фундаменталних питања урбанизације и романизације наших крајева у римско доба.

На сличан начин окупила се поткрај прошлога века група истраживача у Бердапу, а повод су били обимни, вишегодишњи грабевински радови који су предузимани ради савлађивања препрека на воденом путу кроз клисуру. Тешко приступачне деонице римског пута уклесане у Бердапске стене, са натпи-

²² Исцрпну студију о Евансовом раду на Балкану приредио је познати писац монографије о римској провинцији Далмацији J. J. Wilkes, *Institut of archaeology, Bulletin*, 13, 1976, 25—56.

²³ Упор. *IMS I*, 1976, 16.

²⁴ F. Studnicka, *Aus Serbien, Arch-epigr. Mitth.* X, 1886, 209—216.

сима који говоре о њиховој изградњи и преправкама, тада су први пут подробније документоване; с њима и добро сачувани остаци римских тврђава на лимесу. За неке од ових објеката, цртежи и описи Нојдека, Теглаша, Арнета, Васархелија и Касијана, објављени у разним археолошким и другим часописима,²⁵ представљају једини извор којим су располагали потоњи истраживачи, с обзиром на то да су споменици потом уништени и нестали без трага.

Везе српских и европских научника на откривању и проучавању класичних старина одржаване су и унапређиване и у потоњим деценијама, упркос догађајима који им нису ишли на руку. Најзначајнији је, без сумње, допринос који су дали Никола Вулић и Антон фон Премерштајн серијом публикација које су, почев од 1899. године, објављиване уредом на српском и немачком језику, у Споменицима Српске краљевске академије наука и Годишњацима Аустријског археолошког института.²⁶ Грађа коју су приликом многих заједничких путовања прикупили и обрадили ова двојица научника (грчки и римски натписи, камене и бронзане скулптуре, заветне плоче са рељефима, белешке о археолошким локалитетима, планови и фотографије) чини и данас основу на којој се темеље фундаментална знања о различитим аспектима антике на нашем тлу.

Petar Petrović

DIE EUROPÄISCHEN WISSENSCHAFTLER UND DIE ANFÄNGE DER ANTIKEN ARCHAEOLOGIE BEI DEN SERBEN

Zusammenfassung

Der 100. Jahrestag der Serbischen archäologischen Gesellschaft wurde 1983 begangen. Aus diesem Anlaß wurde eine Denkschrift herausgegeben, die Beiträge über die Entwicklung der Archäologie in der vergangenen Period sowie eine Ausstellung zum archäologischen Schatz Serbiens (Anm. 1—2) enthält. Dieser erste Systematisierungsversuch der Dokumente über die Anfänge und Entwicklungsetappen

²⁵ Разнородону грађу о античким старинама у Бердапу први је систематисао Bela de Gonda, *L'amélioration des Portes de Fer*, Budapest 1986, 58—70; упор. Ј. Шашел, *Лимес у Југославији I*, Београд 1961, 156—164 и „Старинар“ XXXVII, 1986, 41—52.

²⁶ Споменик СКА XXXVIII, 1900 = Jahreshefte des Oesterreichischen archäologischen Instituts 3, 1900 (путовање 1899. године); Споменик СКА XXXIX, 1901 = Jahreshefte 4, 1901 (путовање 1900. године); Споменик XLII, 1905 = Jahreshefte 6, 1903 (путовање 1901. године); Између 1904. и 1912. Вулић је своје резултате у проучавању античке епиграфике у Србији објавио у четири броја Jahreshefte (8, 1905; 12, 1909; 13, 1910; 15, 1912) и два броја Споменика (Споменик XLII, 1905; XLVII, 1909).

der Archäologie war wegen des sehr spärlichen Archivmaterials mit Schwierigkeiten verbunden. Die archäologischen Untersuchungen in den zurückliegenden hundert Jahren, die Entdeckungen und Entwicklungsrichtungen sind auch Gegenstand der Jubiläumsnummer der Zeitschrift *Starinar* (XXXV für 1984). Das Interesse für klassische Überreste, also für griechische und römische Denkmäler auf dem Boden Serbiens, stellte man auch im Zeitraum vor der Gründung der Gesellschaft und dem Erscheinen des *Starinar* fest, vor allem in mittelalterlichen Reisebeschreibungen. Die Gesandten Ferdinands von Habsburg, Hans Dernschwam, Antun Vrančić und Johannes Belsus hielten sich einige Zeit auf ihrem Weg nach Konstantinopel im Jahre 1553 in Niš auf. In den Wänden der Unterkunft, in der sie übernachteten, stießen sie auf römische Denkmäler mit einer Inschrift, deren Texte sie abschrieben (Mommsen nimmt sie später in den Korpus der lateinischen Inschriften auf). In den Notizen dieser Reisenden wurden ebenfalls die Beschreibungen römischer Gebäude in Niš, der römischen Straße, die durch das Morava-Tal führte, sowie am Wege liegender Befestigungen (cf. notes 7—9) bewahrt.

Einen bedeutenden Fortschritt in der Kenntnis antiker Überreste in Serbien verzeichnete man Ende des XVII. und Anfang des XVIII. Jahrhunderts, in der Zeit der bekannten Ereignisse, die in Verbindung mit den österreichisch-türkischen Kriegen und den militärischen Heereszügen stehen, die Eugen von Savoyen unternahm. Dieser außerordentliche Strategie und bekannte Kunstsammler inspirierte seine Landsleute, die eine Reihe wertvoller Notizen über die Altertümer in Serbien hinterließen: die Gesandten Hugo von Virmont (1720), Cornifiz Ulfeld (1739) sowie die jesuitischen Geistlichen Johannes Deyrer und P. Edschlager und der Offizier De Monti (1717) berichten über lateinische Inschriften, Reliefplatten und andere Funde aus dem Altertum (notes 1012). Ende des XVII. und in den ersten Jahrzehnten des XVIII. Jahrhunderts entstehen Kriegspläne und Gravure fast aller größeren serbischen Städte (Užice, Niš, Belgrad, Prokuplje, Sremska Mitrovica, Sombor, Petrovaradin u.a.). Diese wertvollen Dokumente sind vom Standpunkt der Archäologie noch immer nicht detailliert untersucht worden. Sie enthalten mittelbar Angaben über die antike Topographie, Straßen, die Lage und das Aussehen älterer Befestigungsanlagen und einzelner Objekte, über alte Bestattungsstätten, die Wasserversorgung u. ä. mehr.

In den gleichen Zeitraum fällt auch die Tätigkeit von L. Ferdinand Marsili, einem Wissenschaftler aus Padua, Offizier und Ingenieur der österreichischen Armee (1680—1690). Im zweiten Band seines monumentalen Werkes »Danubius pannonico mysicus...« sind Zeichnungen und Pläne römischer Festungen an der Donau enthalten, ferner Zeichnungen von Inschriften aus Belgrad, Smederevo und Kostolac, Zeichnungen der römischen Straße in Djerdapgebiet und der Kaiser-Inschriften, die Zeugnis vom Bau dieser Straße ablegen.

Parallel zur Bildung des Nationalmuseums in Belgrad im Jahre 1844 und der Arbeit seiner Begründer und Bewahrer (Jovan Sterija Popović, Janko Šafarik, Mihailo Valtrović) wird auch eine Reihe von ausländischen Forschern tätig: Amie Boué, Felix Kanitz, Arthur Evans, danach die Konsule von Frankreich, England und Österreich. Sie arbeiten in den meisten Fällen allein, doch manchmal auch im

Rahmen breiterer Aufgaben wie die Vorbereitungen zur Herausgabe eines Ergänzungsbandes für den Korpus lateinischer Inschriften (A.v. Domaszewski, F. Studnicka). Die Regulierungsarbeiten, die in den 80er Jahren von der Donau-Dampfschiffgesellschaft im Djeerdagebiet durchgeführt wurden, zogen ebenfalls die Aufmerksamkeit einiger Gelehrter (Dj. Neudeck, T. Teglaš, Arneth u.a.) auf sich, sowohl wegen der imposanten Überreste der römischen Straße als auch wegen der zahlreichen gut erhaltenen römischen Festungen auf dem Limes. Einen hohen Grad der Zusammenarbeit realisierten am Ende des vorigen Jahrhunderts N. Vulić und A. von Premerstein bei der Herausgabe antiker Inschriften.

Endel SEDAJ

DREVNI PELAZGI (PELASTI) U STUDIJAMA
MILANA BUDIMIRA

Bogato i raznovrsno delo svestranog filologa, Milana Budimira, napose u balkanologiji, došlo je do izražaja u njegovim studijama o Pelazgima po broju i sadržini. Interes za ovu temu, koja prelazi uske okvire jednog problema, pokazao je ovaj naučnik, tako reći, do poslednjeg dana života, i to u onoj formi i takvim intenzitetom koji možemo nazvati uskim ili čak najužim njegovim opredeljenjem.¹

Naravno, da od više mogućnih pristupa postavljenoj temi, neki aspekti mogu biti više zanimljivi i konkretniji, dok drugi imaju svoju vrednost na utvrđivanju doklasičnih i slovenskih Indoevropljana,² koji su u ovom saopštenju manje obuhvaćeni. U većoj meri su međutim obuhvaćeni oni istočnici M. Budimira koji su nekako u užoj problematici sa legendarnim Pelazgima, odnosno sa onim faktorima koji su pružili početni impuls grčkom stvaralačkom duhu i dali svoj udeo u obrazovanju grčke onomastike i grčke i latinske leksike uopšte.

Iako M. Budimir ima uglavnom isti metod rada, neke je rasprave prilagodio široj čitalačkoj publici, tako da je bilo potrebno, kada je reč o Pelazgima, konsultovati, tako reći, sve njegove radove, pa i udžbenike.³

Ovde se, dakle, ne radi samo o onim studijama, kao što su »Grci i Pelasti« i »Antika i Pelasti«, koje nas iz samih naslova

¹ R. Katičić kaže da je »životno djelo Milana Budimira posvećeno istraživanju i upoznavanju balkanskih istočnika, kulturnih uopće, a posebice jezičkih« (*Epirska plemena i njihov jezik*, Živa antika, XXI, 2 (1971), Skopje 1971, 375).

² *Pelasto—Slavica*. Rad JAZU, 309. Odjel za filologiju. Knj. IX, Zagreb 1956, 81—194.

³ *Osnovi grčke glotologije*, Beograd 1965; *Pregled rim. književnosti*, Beograd 1963. Prvi je udžbenik M. Budimir napisao sa Lj. Crepajac, a drugi sa M. Flašar.

upućuju na ovaj problem,⁴ nego i o mnogim drugim njegovim raspravama filološke i lingvističke sadržine, u kojima se ispoljava permanentna težnja utvrđivanja najstarijih veza između Grka i doklasičnih Indoevropljana.⁵ U stvari, osnovna je pretpostavka M. Budimira, koji želi pokazati i dokazati, na naučnoj osnovi, da Grci nauku i umetnost nisu stvorili sami (kako se mislilo dugo vremena), nego da je to rezultat jednog dugoročnog procesa i saradivanja između helenskih došljaka i Paleobalkanaca, čija je kultura bila veoma razvijena. Pored »ostataka starosedelačkih govora« na grčkom primeru je geomorfološki moment u velikoj meri uticao na istoriju grčkih dijalekata. Za njega jezički materijal je svakako najvažniji, ali se ne ograničava samo na njega. U knjizi *Sa balkanskih istočnika* kaže, na primer, da su »Pelasti učestvovali pri rađanju antičke drame« i da su »pre nekih trideset i tri veka izgradili najveće blago opšte prozvećenosti i dali ga narodima starog Sredozemlja, nove Evrope, azbuku, bez koje se ne može zamisliti nikakav duhovni napredak«.⁶

Naravno, da u njegovim raspravama, kada je reč o Pelazgima, ima dosta ponavljanja, osobito u primerima iz etimologije, lingvističke geografije, iz antičke mitologije i slično, ali pri tom uvek postiže priželjkivane rezultate. Na više mesta govori o leksičkoj dubleti *circus*,⁷ κίρκος, κίρκος, zatim o leksičkoj grupi *teuta* (i ilirskom problemu),⁸ *Teutana* (Τευτάμης, Τευταμος, Τευταμάτη, Τεύταρος) *Teutanes*, *Teutates*, Τευτιαπλός, *Teutmeitis*, *Teutoburgium*, *Teutones*. O Dionisu, Demetri, Afroditi, Heri, Ateni i Apolonu takođe govori na više mesta, ali uvek mu je polazna tačka rešavanje nekog fonetskog, odnosno čisto lingvističkog problema, kao sredstvo za ukazivanje i osvetljavanje dogrčkog elementa. U tom sklopu, uočavajući uslovnost zakonitosti glasovnih pro-

⁴ M. Budimir, *Grci i Pelasti*, SAN, Pos. izdanja, knj. CLXVII. Odeljenje — literature i jezika, knj. 2, Beograd 1950, 70; Idem, *Antika i Pelasti*, Ziva antika, I, 1 (1951), Skoplje 1951, 78—101; Idem, *Particulae Pelasticae*, I, Ziva antika, I, 1 (1951), 68—78; Idem, *Particulae Pelasticae*, II, Ziva antika I, 2 (1951), 222—244; Idem, *Particulae Pelasticae*, III, Ziva antika, II, 2 (1952), 185—204; Idem, De Hil (1) uriorum Pelastarum vestigiis quibusdam lexicis, Godišnjak III, Centar za balkanološka ispitivanja 1, Sarajevo 1965, 5—11; Idem, *Pelasto-Slavica*, Rad JAZU 309, Odjel za filologiju, knj. IX, Zagreb, 1956, 81—194; Idem, *Pelastica* I, Revue internationale des études balkaniques, III, 2, Beograd 1938.

⁵ ΕΛΛΑΣ ΕΛΛΗΝ, Zbornik rad. Vizant. inst. SAN I, Beograd 1952, 17—28; Ἀθήνη ἢ καὶ Τριτογένεια, ZA, III, 1—2 (1952), 5—20; *O prehelenskim Indoevropljanima na Balkanu*, Bug. akad. nauka, odeljenje jez., etn. i liter., Sofija 1957, 407—413; *Protoslovenski i staroanadolski Indoevropljani*, Zbornik radova Fil. fak. II, Beograd 1952, 255—279; *De Macedoniae nominis vi atque origine*, ZA, XVI (1966), 176—180; Antai, Antes, ANti, ANticus, Zbornik rad. Vizant. inst. VIII, Beograd 1964, 37—45.

⁶ *Sa balkanskih istočnika*, SKZ, Beograd 1969, 143.

⁷ Dolatinski cirkus i dogrčki κίρκος, Glasnik SAN, II, Beograd 1950.

⁸ M. Budimir, *Ilirski problem i leksička grupa teuta*, Vjesnik za arheologiju i hist. dal. LV, Split 1952.

mena, osobito sistema guturala, M. Budimir je snažnim zahvatom doprineo određivanju položaja doklasičnih govora na Balkanu i u Anadolu, i to pod uslovno određenim terminom etnonima drevnih Pelazga.

Zaista nije svejedno kako ćemo nazvati doklasične Indoevropljanje u balkansko-anadolskom prostoru, jer i samo ovakvo inkorporiranje dokumentovanog etnonima u najezgaktnije delove nauke o jeziku, odnosno u istraživački rad, je svakako velik doprinos. Zato bi trebalo kao prvo pitanje, ako se uopšte razmišlja o ozbiljnijem izučavanju njegovih rasprava, da se klasifikuje gde on direktno ili indirektno govori o drevnim Pelazgima.⁹

On doduše izbegava izraz »drevni«, ali ga mi upotrebljavamo bazirajući se na sadržaj njegovih radova, a u odnosu na druge populacije na Balkanu i šire u antici. Iz njegovih studija i rasprava teško je saznati zašto on izbegava takođe pridevsko značenje *παλαιστοί* (prastari), iako, prema rečima B. Gavele, Pelazgi imaju u svojoj najranijoj, prvobitnoj upotrebi vrednost i karakter jednog uopštenog prideva, a ne i određenog etničkog opredeljenja.¹⁰ Ovo pitanje postavljamo na samom početku da bismo lakše uočili sasvim drugačiji pristup M. Budimira izloženom problemu od onoga koji imaju Herodot i Strabon, kada govore o Pelazgima,¹¹ ali pri tome priželjkujući iste rezultate. Rezultat je doprinos osvetljavanju predgrčkog jezičkog elementa, a pristup lingvistički.

Kako je konstatovala i prof. Lj. Crepajac, M. Budimir je primenjujući egzaktni metod u ne baš egzaktnu materiju lingvističke građe, živo prateći naučnu literaturu i ne zapostavljajući nijednu od lingvistički srodnih disciplina, zapravo stavio nauku o jeziku u samu žižu svog rada i interesovanja.¹² Ovakav pristup

⁹ Ako je već reč »o portretima srpskih klasičara«, onda svakako treba računati s tim da je M. Budimir jedan od najvećih ili među najvećima. Ovde se ne radi samo o tome da ga treba staviti u prvi plan, nego da moramo vršiti pravilan i sistematski pristup njegovom veoma plodnom, naučnom i stručnom radu. U tom sistematskom pristupu treba imati pred očima redosled njegovih istraživanja i rezultata rada od dogrčkih elemenata na Balkanu i šire, grčkih i rimskih, kako bi za današnje generacije filologa i uopšte za čitalačku publiku bili više dohvatljivi.

¹⁰ Branko Gavela, *Predanja i znanja o starom Balkanu*, Beograd 1978, 40

¹¹ U *Der kleine Pauly* 4 (1972), 595, čitamo da »schon die ältesten griech. Autoren haben nur noch vage Vorstellungen von ihm« (sc. dieses Stammes). Ovde navodimo samo Strabona i Herodota, koji su dosta karakteristični: Strabon (V, 2, 4; VII, 10, itd.) kaže da su Pelazgi bili rasprostranjeni po celoj Heladi i definiše ih kao prastari narod, dok Herdot (I, 56) misli da su oni »govorili varvarskim jezikom« i da je »atički narod, kao pelaški pretapajući se u Helene, zaboravio svoj i naučio helenski jezik« (I, 57).

¹² Ljiljana Crepajac, *Osamdeset godina života prof. Milana Budimira*, Ziva antika, XXI, 2 (1971), 349. Kad je u pitanju naučna literatura koju je M. Budimir koristio u raspravama o Pelazgima, može se reći da on

stvari opravdava određenu relativizaciju samog pojma Pelazga kao etničku kategoriju. On postiže izvesne rezultate u vezi s etničkim elementima predgrčkih populacija na Balkanu i šire, premda izjavljuje da se u ovim raspravama bavi »isključivo lingvističkim stvarima«, kao što jedan romansijer, prikazujući svog plemenitog i dobrog protagonistu, zapravo govori o dobroti i plemenitosti. U stvari, njegov pristup ovoj temi bitno se razlikuje od nekih drugih naučnika, kojima je tradicionalni naziv Pelazga »u tolikoj meri uterao strah u kosti da ga više ne spominju, a ako ga spominju, onda kažu da je to prazno ime bez sadržine«. ¹³ On međutim, iako priznaje da su ova »pitanja zamršena«, i terminom nastoji da odredi ovaj pojam, ukazujući da ovi stanovnici centralnog Balkana spadaju u onu inače veću grupu lingvističke zajednice koju možemo nazvati pajonsko-makedonskom. ¹⁴ Ovo »negrčko pleme sa Vardara«, Pajonci ili Pelagonci, najbliži su srodnici starih Pelazga. ¹⁵ U daljem određivanju on se bazira uglavnom na njegov metod komparativne lingvistike i obrade miksoglotija kada koristi svaki podatak o Pelazgima kod antičkih autora. Teško je reći da li je M. Budimira zanimalo više određivanje mesta i prostora ili vremena. Svakako, njegova disciplina rada lingvističke delatnosti, koliko god da mu je omogućila interdisciplinarnost u njegovoj komparativistici, dosta ga je udaljila od rezultata rada arheoloških znanosti, i time mu je pružila veću mogućnost za neku vrstu spekulativne semiologije.

Pelastička epikleza dodonskog Zeusa, ¹⁶ na koju je M. Budimir tako opravdano upozorio, kaže R. Katičić, bila je već za Homera drevna uspomena iz duboke davnine. ¹⁷ O toj epiklezi dodonskog Zeusa govore i drugi antički autori, upravo pozivajući se na Homera i Hesioda ¹⁸ da bi ukazali ne samo na arhaičnost i ostale karakteristike dodonskog hrama i njegovih sveštenika nego i na neke etnološke momente stanovnika te okoline,

najčešće spominje Paula Krečmara (Kretschmer), Vladimira Georgieva, B. Hroznia, zatim autora najpoznatijih etimoloških rečnika (V. Pokorni, Valde-Hofman, Ernu-Meje) ali je uvek strogo kritičan i zanimljivo polemičan.

¹³ *Grci i Pelasti*, 36.

¹⁴ Za Peonce R. Katičić (*Peonci i njihov jezik*, ZA, XXVII, 1 1977, 29) kaže da je »najraširenije mišljenje da su oni Iliri«, tj. da su pripadali jezičnom sklopu staroga sjeverozapadnoga Balkana i da iako se ne isključuje mogućnost da su oni govorili »kakvim nestalim indoevropskim jezikom koji je bio usko srodan sa grčkim, oni nisu imali udjela u helenskoj kulturi niti u helenskom imenu«.

¹⁵ *Antika i Pelasti*, 83.

¹⁶ *Ilijada*, XVI, 333.

¹⁷ R. Katičić, *Epirska plemena i njihov jezik*, Ziva antika, XXI 2 (1971), 375.

¹⁸ Cf., Strab., VII, 10—12.

koja je zaista za njih predstavljala daleku prošlost.¹⁹ To što je njima bilo teže dohvatljivo, i time u antičkoj historiografiji stvorilo pravi hijatus, M. Budimir hoće nadoknaditi sredstvima savremene nauke o jeziku, neretko polazeći baš od semantičke jezgre.

U težnji da ide malo dalje od Homera i da preskoči ovaj hijatus, M. Budimir Pelazge naziva Pelastima »na osnovu podataka aleksandrijske filologije«, odnosno »prema aleksandrijskom sholiastu i prema očiglednim grafičkim dubletima Πελάστη — Παλαίστη«, kao i na osnovu »toponomastičkog materijala na prostoru od epirske *Palaiste* pa sve do tračke reke Palaistina«²⁰. U pitanju je, dakle, epirsko zemljište i dokumentovani toponim Πελαίστη, gde se nalazi »ilirska Dodona«²¹, sa čuvenim proročištem i negrčkim asketima (seloi).

Međutim, M. Budimir, umesto vulgate Πελασγικός, aktivizira homersku varijantu Πελαστικός da bi, između ostalog, dokazao da se oblast tesalskih *Penesta* (Πενέσται ili Μενέσται) može smatrati klasičnom zemljom starih Pelazga i da se zbog toga predgrčki Tesalci, za razliku od grčkih Tesalaca, ne zovu samo Πενέσται nego i Πελασγοί (i Πελασγιῶται). I kad se ne slaže sa Paulom Krečmerom u vezi s ovim imenom, M. Budimir traži svoje objašnjenje u predgrčkom elementu, uočivši kontaminaciju aloglotskog sufiksalnog elementa — *ast* — *i-ag*, odnosno ukrštenje oblika *pelast* (u Epiru i Pajoniji) i oblika *pelag* (u Pelagoniji),²² jer — smatra on — starinci po pravilu ustupaju ravnicu i njen ekonomski optimum novim gospodarima (tj. Grcima). S tim u vezi, on računa i na treći oblik ovog imena (*Pelast, Palast*) *Pelest* koji je negrčkog porekla i nije dokumentovan, »nego samo posredno u imenu predgrčkog stanovništva Tesalije, koju antički pisci smatraju kolevkom starih Pelazga«. Tako dobiveni stariji oblici Παλάστη (za epirski toponim) i Παλαιστίνος (za pajonski hidronim) ne samo da su u direktnoj vezi sa homerskom epiklezom dodonskog Zeusa nego i u međusobnoj lingvističkoj povezanosti daju geografsku povezanost epirskog toponima sa pajonskim hidronimom. U stvari, u Epiru oko Dodone živelo je, kako kaže Aristotel, neko pleme »koje se ranije zvalo Γραικοί,

¹⁹ Daleku prošlost za ostale grčke autore predstavljaju i homerski Grci, pošto ih samo na jednom mestu spominje imenom Πα έλληνας (B 530), dok na drugim mestima najčešće ih naziva Άχαιοί, Άργείοι, Δαναοί jer (kako kaže i Tukidid, I, 3, 3) Homer ne pravi razliku između klasičnih Grka u odnosu na Helene i barbare. »Takve ljude«, kaže M. Budimir, »Homer zove βαρβαρόν νοι, oni koji su po govoru varvarii«. Takođe iz lingvističkog iskopavanja Troje ne možemo tačno saznati kojim su jezikom govorili Trojanci (i njihovi saveznici), koji za Homera nisu »barbari« (Opširnije: Anna Sacconi, Gli Achei in età micenea ed in Omero. 2A, XIX, 1, 1969, 12—19).

²⁰ *Grci i Pelasti*, 59.

²¹ *Antika i Pelasti*, 55.

²² Kombinacija P. Krečmera se sastoji u kombinaciji negrčkog imena πελασγοί sa grč. imenicom πέλαγος »aequor«, *Antika i Pelasti*, 85).

a sada se zovu "Έλληνες," ali, kaže M. Budimir, »nijedno od ova dva imena ne može se objasniti pouzdano grčkim jezičkim sredstvima«, kao ni ime *Pelaistoi*.²⁴

Međutim, to nije polazna tačka M. Budimira niti cilj njegovih rasprava o Pelastima, jer »pri analizi etnika Πελάσται, Πενέσται Ἀπενέσται odvaja sufiks — *st* (dokumentovan u dolatinskoj Italiji i u dogrčkoj balkanskoanadolskoj oblasti) da bi sa prostim osnovnim elementom *pela-pala* dao sebi veći zamah u potrazi za naseljima davnih Pelazga na Kritu,²⁵ za »anadolskim Pelastima«, za onima sa imenom Ἀπενέσται u Apuliji, za jezičkim materijalom od Ligurije do Palestine, koji razlikuje palatalni i nepalatalni guturalni red, zatim u potrazi za onim oblastima gde se javljaju najstariji *Palai*, odnosno *Spali*, koji su vezivali kulturnu oblast sa jugom i zakavkazjem čiji su nosioci bili Sloveni (njihovi preci) u oblasti skitskih *Pala*, gde stanuju i »dački« Πλεῖστος.²⁶ da bi time donekle odredio i značenje Plinijevih *Palae*, itd.

Drugim rečima, »sa tim doklasičnim Indoevropljanima moramo računati ne samo na antičkom Balkanu i Anadolu nego i na Apeninskom poluostrvu« i drugde, pa čak i u Palestini, dok su Iliri »samo jedna grupa unutar onog velikog kruga dogrčkih Indoevropljana«. ²⁷

Što se tiče Ilira, on je veoma eksplicitan, jer se ne slaže sa primedbom Vladimira Georgieva koji kaže da su njegovi Pelasti zapravo Iliri. Naime, M. Budimir pod »ilirskim« ovde ne misli »na *Illyrii proprie dicti*, nego samo na jednog pripadnika indoevropskih Pelasta«. ²⁸ Naravno da tu ostaje izvesna praznina u određivanju paralela tih »zatečenih starinaca, većinom Pelasta« i njihove bogate materijalne kulture što ga preuzeše klasični narodi.²⁹ U pitanju su, dakle, doklasični, odnosno dogrčki Indoevropljani, koje razlikuje od klasičnih, jer smatra da je »na Mediteranu bilo Indoevropljana mnogo pre doseljenja grčkih i italskih plemena«. U tom smislu on nastoji odrediti taj odnos i između Pelazga, za koje kaže da su dogrčki i u smislu onih »indoevropskih plemena za koja zna istorija antičkog sveta«³⁰ i da je pre grčke kolonizacije Anadola bilo mesta i za indoevropske jezike.

Ovde odmah treba reći da u upotrebi termina *mediteran*, *mediteranski* M. Budimir vrlo često misli na »indoevropski«,

²⁴ Natpis iz god. 370/368 pre n. e. pronađen u Dodoni, na kojem se javljaju predstavnici plemena Mološana i Tespročana, je na grčkom jeziku, tako da se može smatrati da je »već u zoru nama poznate povjesti«, negde 950. pre n. e., počelo iseljavanje u poluočnu Grčku grčkog jezika (vid. R. Katičić, *op. cit.*, 379).

²⁵ *Antika i Pel.*, 87.

²⁶ *Antika i Pel.*, 100.

²⁷ *Particulae Pel.*, I, 70.

²⁸ *Part. Pel.*, II, 235.

²⁹ *Antika i Pel.*, 94.

³⁰ *Part. Pel.*, III, 5.

premda očito ne zastupa mišljenje o opšteindoevropskom jeziku. U stvari, to »tradicionalno shvatanje« o »opšteindoevropskom jeziku i opšteindoevropskom narodu«, po njegovom mišljenju, otežava bliže i preciznije određivanje »lingvističkog položaja indoevropskih Pelasta«. ³¹ Za M. Budimira se može slobodno reći da je »indoevropski« lingvistički pojam, ali pošto su i ostala shvaćanja u vezi sa tim pojmom i na neki način proizlaze od tog pojma, onda i antropološka svojstva, elementi materijalne kulture i ideološke nadgradnje potiču od njega. Da je on, govoreći o Pelazgima, prevashodno mislio na Mediteran, pokazuje i jedan od njegovih poslednjih napisa u »Živoj antici«, gde kaže da je »Antički Mediteran igrao presudnu ulogu u istoriji klasičnih kontinenata«. ³² U stvari, da su Pelasti autentični predstavnici doklasičnih i indoevropskih naroda na Mediteranu pokazuje činjenica što je ovaj etnikon (Pelasti) »dokumentovan ne samo u Epiru i u oblasti Dodone, gde je do grčki, a ne grčki kult božanstva, zvanog Dios, odnosno Δειπάτυρος, nego i u Atici (παλαισταί) i u oblasti tesalske Larise (Πενέσταί), dok »je Krit doista i sa gledišta naših Pelasta igrao centralnu ulogu«. Ako iz klasične aloglotije, naročito iz one sa grčkog dela Mediterana, kaže M. Budimir, nailazimo na leksičke ostatke koji se mogu identifikovati sa dobro poznatim i nedvosmisleno utvrđenim indoevropskim tvorevinama, jasno je da ne možemo ni ahajska plemena smatrati prvim predstavnicima mediteranskih Indoevropljana. ³³ Prema Anadoljskom Primorju i Siriji prodirali su Pelasti sa Balkana i sa Krita, jer smo na Kipru, kaže on, »konstatovali dve tuđice, σιγύνα i ἀμπύλα«. ³⁴

Svestan toga da, unatoč relativno velikom broju podataka od antičkih autora o Pelazgima, najveću poteškoću čini određivanje poblje koordinata prostora i vremena, M. Budimir, baveći se sa velikim uspehom lingvističkim paralelama, pokazuje da je arheološki aspekt, kada je reč o Pelazgima, daleko manji od lingvističkog. Lingvistički metod i uopšte onomasologija — kaže B. Gavela — je podesniji za ova pitanja, pošto poznavanje indoevropske prošlosti kod antičkih autora ne prelazi vremenske i prostorske granice. ³⁵ Upravo iz lingvističkog aspekta se vidi da se značenje imena Pelasta kreće u jednoj širokoj amplitudi geografske dijaspore, kao i višestruki odnos sa drugim narodima, počevši od dvostrukog odnosa Pelasta prema Grcima i Ilirima,

³¹ *Part. Pel.*, III, 188. M. Budimir po ovom pitanju zastupa stav ruskog filologa N. Trubeckojaja, po kojem su »indoevropski dijalekti postali konvergentnom evolucijom raznih idioma, povezanih jedino kulturno-geografskim vezama, a ne divergentnom evolucijom nekog prajezika i nekog pranaroda«.

³² Dvadeset godina »Žive antike«, ZA, XX (1970), 3.

³³ *Part. Pel.*, III, 6.

³⁴ *Part. Pel.*, I, 75.

³⁵ Branko Gavela, *Iz dubine vekova*, »Tehnička knjiga«, Zagreb 1977,

tako da je formans *st*, koji se nalazi i u imenu *Pelasti*, ilirski. Dosta je konkretan M. Budimir kada u drugom pevu. *Ilijade* kod *Teutaniides Pelasgos* vidi vezu *Teutine* s Pelazgima, a »ona nam služi kao putokaz pri istraživanju najstarije ilirštine na Balkanu.«³⁶ U stvari, pitanje Ilira na Balkanu, u Siciliji, u Italiji i šire, u ovim raspravama se postavlja na širem planu, ali nekako u užoj vezi sa Pelastima nego ostale populacije. Zato i nije čudno kada ih na više mesta naziva »ilirski Pelasti«, jer mu je možda najlakše da ovim putem »ilirske govore približi ne samo tračkim govorima nego i baltsko-slovenskoj grupi indoevropskih dijalekata«. Na pitanje da li je ilirski kentumski ili satemski, M. Budimir odgovara da nije, kao ni albanski, ni kentumski, ni satemski, ali da »sudbina indoevropskih guturala u ilirskim govorima ima višestruku važnost, u prvom redu zbog antičkih Pelasta, odnosno nosilaca kritskomikenske kulture, a u drugom zbog naših Albanaca.«³⁷ Što se Albanaca i njihovih veza sa Pelazgima tiče, on između ostalog kaže: »Qua de causa Albani coniunguntur cum Pelastis paleobalcanicis unde etiam σεργός servus (Hes.) atque p(a) lasca σπλάγγνα sumpta sunt.«³⁸ Međutim, ovo je pitanje koje je nekada za albanske romantičare i za predstavnike alb. preporoda bilo, tako reći, polazna tačka za svako daljnje istraživanje etnogeneze albanskog naroda.³⁹ U svakom slučaju, ovako postavljani problemi nisu samo impuls za daljnja istraživanja, nego i rezultat istraživačkog smisla odnosa paleobalkanskih naroda. Međutim, čitajući pažljivo ove rasprave, ne može se reći da M. Budimir pitanje ovog dvostrukog odnosa Pelazga (sa Grcima i Ilirima) stavlja u prvi plan: on o tom odnosu doduše najviše govori, ali cilj mu je da ide dalje, u duboku prošlost i da tim povodom, suprotno »sledbenicima germanskog nordizma«, konstatuje da formiranje najstarijih indoevropskih govora i jezika treba tražiti negde na balkanskom jugu, odnosno u jugoistočnoj Evropi, a ne u severozapadnoj, jer ti jezici treba da pokazuju sva tri reda guturala: osim velarnih još i palatalne i labiovelarne, što su, uostalom, kao teoriju o tri reda guturala, koja objašnjava mnoge prividne nezakonitosti i u grčkom, prihvatili najpoznatiji evropski lingvisti.⁴⁰ U stvari, njegov je stav o evolutivnom karak-

³⁶ M. Budimir, Mesto arbanaškog u krugu indoevropskih jezika, *Albanoška istraživanja*, 2/1965, Priština, 7.

³⁷ *Grci i Pelasti*, 34.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Opširnije o tome Enđel Sedaj, *Drevni Pelazgi i njihov odnos prema Albancima kod nekih albanskih naučnika*, »Latina et Graeca«, VI, Zagreb 1975. Idem, *Homeri në letërsinë dhe kulturën shqiptare* (Homer u alb. književnosti i kulturi), »Rilindja«, Priština 1984, 33—35) i kod M. Budimira ostalo nedovoljno obrađeno.

⁴⁰ Lj. Crepajac (Milan Budimir, u: *ZA*, XXVI, 1 1976, 9) kaže da je ovu teoriju između ostalih prihvatio i Holger Pedersen, dok za V. Georgieva već je poznato da je zastupao »tezata za dva reda guturali« (opširnije o tome P. Ilievski, u: *ZA*, IX, 1—2, 316—321).

teru rasporeda indoevropskih jezika i njihovom međusobnom odnosu veoma jasan. U tom odnosu, zahvaljujući novim podacima asirologa i hetitologa B. Hroznia (*Die älteste Geschichte Vorederasiens*), o hetitskom i toharskom jeziku, M. Budimir je u najznačajnijoj raspravi »Grci i Pelasti« uspeo stvoriti jasniju geografsku sliku rasporeda indoevropskih jezika u prva istorijska vremena.⁴¹

To dokazuje mnogobrojnim primerima »iz rečnika indoevropskih Pelasta«, odnosno iz pozajmica od tih istih dogrčkih Pelasta, i to sa svih mogućih područja ljudske delatnosti, od mitologije pa sve do društveno-političke terminologije, za koju kaže da je čak najkarakterističnija, ali ujedno nastoji da baltsko-slovenskoj grupi indoevropskih dijalekata približi ilirske tuđice. On misli da »bez takve bliskosti fonetske prirode teže bi se moglo objasniti brzo i uspešno pretapanje ilirskih i tračkih balkansko-karpatških strosedelaca u slovenske mase«. ⁴² Za njega je važno da ponajpre ukaže na negrčko poreklo jednog »grčkog« izraza, kao npr. izraz *kabdalos*, odnosno *kobalos* (lakrdijaš), čije »pravo poreklo do sada nije moglo biti utvrđeno«, pa da onda smesti to u rečnik starobalkanskih Pelasta. U stvari, *kobalos*, kao i ime *silena*, koji zajedno sa satirima i bakhama prate Dionisa, zatim termin *κῶμος* i drugi termini starobalkanskih Pelasta su »iz rečnika centralnobalkanskih Bruga«. ⁴³ Kod »dogrčke tuđice (*ἵρκος*«, (*κίρκος* »grivna koju pričvršćuje jaram za rudu«) lat. *circus*, koji je sve do dana današnjega sačuvao svoje značenje kao sportski termin, je određeniji kada kaže da pripada onim doklasičnim Indoevropljanima koji za razliku od Tračana starije inicijalno u reflektuju bezvučnim guturalom, a ne zvučnim labijalom«. ⁴⁴ Nepotpunu reduplikaciju vidi u lat. *curculio*, koja važi i za ilirska imena *Κόρκορας*, *Κέρκυρα*. *Corcyra* sa izrazito ilirskim sufikslnim elementom. Međutim, isključuje mogućnost »neposredne srodnosti između *κίρκος* i *circus*« (budući da se redukovano staro *e* javlja u grč. kao *i*, a u lat. kao *a*), ⁴⁵ da bi ukazao da se ovde radi o samostalnim pozajmicama. Tu zatim nadovezuje sicilijansko *κάμπος* kao sinonim za *κίρκος κίρκος circus* da bi ukazao »da je antički sport, a u prvom redu trke na kolima, bio doklasičkog porekla i da su njegovi osnivači indoevropski Pelasti«. ⁴⁶ I gr. tuđicu *κάννα*, sinonim za *κάλαμος*, odvađa od homonimnih izraza sa semitskog istoka da bi u njima našao pozajmice iz govora autohtonih Pelasta. Na sličan način obrađuje staro-

⁴¹ *Grci i Pelasti*, 12.

⁴² *Grci i Pelasti*, 23.

⁴³ Iz naučne literature saznajemo da se Brugi, za razliku od Frigijaca u Maloj Aziji, smatraju najstarijim evropskim narodom (V. G. Kahlo, *Erleuchfungen durch alte Dichter*, u: *ZA*, XXI, 2, 1971, 682).

⁴⁴ *Sa balkanskih istočnika*, 104.

⁴⁵ *Part. Pel.*, II, 241.

⁴⁶ *Part. Pel.*, II, 243.

balkanske termine *πύρανος*, *teutinos teudaros* (kralj, gospodar, Gospod); *οκέλος* »srp«, *χαλκίς* (*falx*) itd. da bi sa uspehom umanjio konvencijalno značenje pelazgijskog jezika, odnosno da mnoge momente »paleoevropskog« jezika prikaže i dokaže kao indoevropske, kao što, nasuprot Nordenu, u osnovi *teuta* vidi elemenat »najstarije ilirštine na Balkanu«. ⁴⁷

Upravo ovde želimo da na osnovu *Particulae Pelasticae* I, II, III i nekih drugih njegovih rasprava analiziramo samo neke primere i leksičke grupe kojima je M. Budimir doprineo određivanju jezika drevnih Pelazga, odnosno njihove postojbine u pontsko-anadolskoj oblasti, na koju nas upućuje ne samo sistem brojenja, koji povezuje Ilire, Ligurne i Pelazge, nego i veza sa semitskim i kavkaskim jezicima: u starom sistemu brojenja je izrađen tetradski, u mlađem dekadski princip, ⁴⁸ dok je pempadski (i dekadski) docnija pojava, karakteristična za patrijarhalne Indoevropljane. Prilično uža lingvistička veza između ligurskih i ilirskih govora, koji pripadaju starijoj, matrilinearnoj grupi indoevropskih plemena, kaže M. Budimir, poznaje se po tetradskom i ogdoadskom sistemu brojenja, za koji imamo indicija i kod Pelasta na minojskom Kritu i Peloponezu. Veoma zanimljiva je njegova »interpretacija« sastavljene reči *λαβύρυνθος* od augmentativskog prefiksa *le/lai* koja je u značenju miken. *da-pu-ri-to-ja*, pelastička, ⁴⁹ kao što su i neki dogrčki toponimi (*Γυρτών*, *Γυρτώνη*, *Ἴτων*, *Ἴτωνος*, *Σιτών*), čija je važnost za ispitivanje Atenina imena, a »pripadaju istoj leksičkoj grupi kojoj i slovenski društveno-ekonomski termin *grad* (od starijeg *ghordho*), naselje utvrđeno gredama i plotom«. ⁵⁰

U ovom trenutku našeg razmišljanja o ovim veoma smelim pokušajima utvrđivanja najstarijih veza između doklasičnih i klasičnih Indoevropljana, spontano nam se nameće pitanje što je M. Budimira najviše motivisalo da se u tolikoj meri preda istraživačkom radu o ovoj tako zanimljivoj praetnogenezi?

Naravno, da osim njegovog profesionalnog opredeljenja, ima tu više razloga, ali jedan od glavnih je svakako motivisan od strane izazova »neodrživosti nemačke teze o Nemačkoj kao najstarijoj postojbini indoevropskih plemena«, kao i doprinos osvetljavanju učešća Slovena u formiranju doklasnog jezičkog substrata.

Bez obzira na to koliko je M. Budimir doprineo određivanju jezika drevnih Pelazga i njihovog etničkog elementa, a u tome

⁴⁷ M. Budimir, *Mesto arbanaskog u krugu indoevropskih jezika*, — Albanološka istraživanja 2, Fil. fakultet, Priština, 1965, 7.

⁴⁸ Tu možemo navesti i poređenje alb. *njëzetë* (dvadeset), i *dzyzetë* (četrdeset).

⁴⁹ M. Budimir, *Zeus Labrendos, labrus, Laburinthos*, u: *ZA*, IX, 1—2, (1959), 96.

⁵⁰ ἸΑδύρυνθι ἡ ἀλ Τρετ, σ. 7.; Upor. alb. *gardh* — plot.

je, bez sumnje, uspeo više nego drugi srpski naučnici, slobodno se može reći da je upravo u ovim raspravama najviše zadužio svetsku nauku.⁵¹

Ovde treba posebno podvući da je tretiranje ovih problema, koji se baziraju na logičnoj pretpostavci da se istorijski tok kulturnog razvitka i formiranja najstarijih indoevropskih govora i jezika u jugoistočnoj Evropi, tj. temelja evropske kulture, širio od juga prema severu, ne samo dobro postavljeno nego i spretno povezano legendarnim etnonimom, koji u strogoj lingvističkoj realnosti poprima gotovo poetično značenje. Njegovi spontani i nenametljivi rezultati rada da nema »čistih kultura«, ni »čistih jezika«, i da je miksoglotija, a ne idioglotija, normalno stanje svake jezične zajednice, kao i sve njegove rasprave o drevnim Pelastima, pisani neposrednim i laganim stilom, teško da mogu biti prevaziđeni: naprotiv, oni su dobar putokaz za daljnja istraživanja o dogričkim populacijama na Balkanu i šire.

Endel Sedaj

DIE ALTEN PELASGER (PELASTEN) IN DEN STUDIEN VON MILAN BUDIMIR

Zusammenfassung

In der Analyse der veröffentlichten Arbeiten von M. Budimir stellt der Autor fest, daß er über die Pelasger nicht nur in jenen Studien schrieb, die durch die Überschriften selbst auf dieses Problem hinweisen, sondern auch in vielen anderen. Dabei war das Hauptziel dieses serbischen Wissenschaftlers die Verbindung zwischen Griechen und vorklassischen Indoeuropäern zu zeigen und zu beweisen, daß die Griechen Wissenschaft und Kunst nicht alleine geschaffen hatten, sondern daß dies das Ergebnis eines langen Prozesses sowie der Zusammenarbeit zwischen hellenischen Zugewanderten und Paläo-Balkanbewohner war. Es handelt sich also um jene Morgenländer, die alten Pelasger, die dem griechischen kreativen Geiste einen Anfangsimpuls verliehen und ihren Anteil an der Bildung der griechischen Onomastik sowie der griechischen und lateinischen Lexik überhaupt hatten. Damit trug er bedeutend zur

⁵¹ Ovde treba posebno istaknuti da je velika šteta i zabrinjavajuće što rezultati naučnih radova M. Budimira nisu dovoljno poznati u svetskoj nauci, tako da ih ne nalazimo u leksikonima, kao što je *Der kleine Pauly* ni u drugim publikacijama. Ovaj momenat je više puta istakla u prigodnim napisima o M. Budimiru i Lj. Crepajac, kao i drugi naši filolozi. Tako, npr. T. Smerdel u njegovom prikazu knjige *The Greeks H. D. F. Kitto* (ZA, IX, 1—2, 312) izražava žaljenje što autoru H. D. F. Kitto nisu bili poznati »originalni i dokumentirani rezultati semantologa dr M. Budimira«.

Bestimmung der Position der vorklassischen Sprachen auf dem Balkan und in Anatolien bei, und zwar unter dem bedingt festgelegten Terminus »Ethnonyme« der alten Pelasger, die er aufgrund der Angaben der alexandrischen Philologie »Pelasten« nannte. Sach der deutschen These über Deutschland als ältester Heimat der indoeuropäischen Stämme widersetzend, konstatiert M. Budimir in seinen Erörterungen über die alten Pelasger, daß man die Formierung der ältesten indoeuropäischen Sprachen in Südosteuropa und Anatolien suchen muß, und daß der historische Verlauf der kulturellen Entwicklung vom Süden nach Norden ging.

Мирјана ТАТИЋ-БУРИЋ

НАДЖИВЕЛОСТ АНТИКЕ У СРПСКОЈ УМЕТНОСТИ И КУЛТУРИ СРЕДЊЕГА ВЕКА

Интеграција хришћанства и паганства почела је раније на терену философије и књижевности, дубље и свестраније но што је то било могуће у преузимању симбола. То се добро уочава на почетним облицима хришћанске уметности, као што је пример гробнице Напуља и Ноле.¹

Хришћански амбијент прогоњене секте није био погодан за развој сопствене архитектуре у истинском креативном смислу. Прихватају се већ познате форме којима се даје хришћанска интерпретација. Тако се користе савремени облици базилике као простора за већи скуп људи, триконхални облик гробнице из антике па чак и разне одаје. То је био случај са једном одајом вавилонског трговца у Дура Еуроπος на Еуфрату.² Исто тако је гробна уметност хришћана вукла своје корене из позноантичке уметности, но њени симболи већ говоре о новом схватању смрти.

Са Јустином Филозофом Оригеном и Татијаном хеленизација узима све више маха. Васпитање Јулијана у духу Пајдеије огледа се у његовим речима³: „Код Хомера има дрвећа о коме

¹ Прве погребне фреске у Напуљу и Ноли су савремене онима у Риму. André Grabar, *Les voies de la création en Iconographie chrétienne*, Paris, 1979, 11. У Напуљу и недалеко од њега у Ноли фреске хришћанске су типолошки блиске Dura Europos-у.

² Carl I. Kraeling, *Dura Europos. The Synagogue*, New Haven 1956.

³ У Антиохији на Оронту, раскошној престоници каснога царства пагани и свет хришћанске екумене живе заједно. Јован Златоусти, који је учио реторику код познатог хеленског ретора Либанија, цар Јулијан који саставља свој Мисопогон; ту долазе еремити Јулијан Sabas Aphraat, Теодосије, и др. Упор. W. Jaeger, *Early Christianity and Greek Paideia*, 1962, 56 ff. и Julian Odes, VI 162 (trad. V. Bernard). Филантропија Хришћана је разлог њихвог великог ширења. По уверењу Јулијана, свет би иначе остао пагански да тога није било. Julian, Epist. 84 а, упор. A. J. Festugière, *Revue de Theologie et de Philosophie*, 1961, 31.

је лепше слушати но гледати га а у храму Аполона Делифијског видим исту лепоту, палму која се пење у небо.“ Далеке одјеке оваквих поетских визија срећемо и у српској књижевности средњег века од св. Саве до Гаврила Стефановића Венцловића. Метафора о палми среће се у служби св. Симеону који „Јако Финик Процвете“ и касније код Венцловића: „кромје свију један је финик надвисио дрвета својим узрастом“.⁴

Синкретизам као облик хеленистичке коезистензије помешао је религиозно искуство разних народа; у личности Филона Александријског⁵ нашао је најбољег алегоријског егзегету старозаветних библијских тема, заоднудних у платонизам и питагорејство. Стоа⁶ је била потка на којој се уткивала богата метафорика симбола. Ово нарочито важи за посланице апостола Павла у којима се осећа ехо и естетика стоичких интерпретација.

Мисаоне напоре паганске филозофије нису хришћани сасвим пренебрегли; штавише они су им послужили да дају печат традиције сопственим тумачењима. Платонов Логос у хришћанском тумачењу појављује се на почетку Четвртог јеванђеља по Јовану.⁷ Јустин Филозоф и мученик идентификује Христа са Логосом у уверењу, као и стоичари, да сваком бићу припада

⁴ *Списи св. Саве*, ed. Ђоровић, I, Београд, Ср. Карловци, 1928, 181; такође и у служби Јевстатију, Србљак, 52, 68: „процвете ва дому јего јако красни финик насажден ва дому Господњи; Гаврил Стефановић Венцловић, ed. М. Павић, Београд 1966, 159.

⁵ J. Daniélou, *Philon d'Alexandrie*, Paris, 1958, 14 ff. Као ученик александријског еклектицизма оставио је дубоког трага код хришћанских писаца управо због своје привржености платонизму; стога о њему св. Hieronimus, *De Vir. ill.*, 11, „преноси мишљење Грка“ *Plato Philonici ed Philo Platonizei*.“ Но грчка Алегија код Ксенофонта, Питагоре и Платона је *ἡρακλῆα μυθῶν* имала за циљ да излечи *Mythos*. (*Heraklitis Quaestiones Homericae*, Lipsiae, 1922, cap. 22), док хришћанска алегија је (*ἀλήθεια λόγου*) симболична Реч, Логос који је обукао одећу реалности, светлост у телесном виду и пре свега знак Спасења.

⁶ Главна мисао стоичке филозофије јесте Ум (*Lógos*) владајући и делотворни. Д. Недељковић, *Стоицизам*, Београд 1971, стр. 71 наводи по Хегелу, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, Werke, Bd. XIV, Берлин 1842, 389.

Праелементи ватра и ваздух (*Stobei, Eclog. phys. I, 312*) су активно спојени у *πνεῦμα* (*Plutarch, De Comm. not. 48, 1058 b.*) *Logos Spermaticus* повезује свет ланцем узрочности, који чини ред неуређеног и склаа неусклађеног, како се Филон изражава о стоичким схватањима (*Philon, De aeternitate mundi*, 248, 2). У своме коментару Тимеја, Прокло (138, I) говори: „Платон заснива јединство света на јединству узора; Аристотел на јединству материје, а стоици на сједињујућој сили супстанције (*πῶς*) Ова *θεῖος*; природе по Диогену Лаертију, VII, 134 састоји се од активног принципа Логоса и пасивне супстанције-материје.

⁷ Robert Bolgar, *The Classical Tradition Legend and Reality, Byzantium and the Classical Tradition*, University of Birmingham, Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979, Birmingham 1981, 8.

део универзалног ума, док спасење тумачи као ослобођење од нужности.⁸

У својој егзегетици Генезе Ориген⁹ се такође ослања на искуство антике. Он наводи да многи филозофи верују да је само један Бог створио свет и да, по некима, Бог као творац влада над свим стварима преко свога Логоса. Чак и у етици постоје додирне тачке између пагана и хришћана. Неслагање је у тврдњи да је материја вечна као Бог а да се провиђење не протеже на просторе испод месеца. Нарочито су спорна уверења да звезде управљају људском судбином и да свет никад неће престати да постоји.

Али и прихватање сличних паганских космогонијских, метафизичких и етичких категорија значило је усвајање форми којима се даје другачији садржај. Епифаније бележи упечатљиву причу када су незнабожци ухватили Оригена, обукли му одећу жреца и, доведши га до степеништа Сераписовог храма, присилили да по њиховом обичају дели палмове гранчице. Но Ориген, на све приставши, ипак је проговорио: „Примите не палму идола већ палму Христову.“¹⁰

Монументално здање средњовековне културе код Срба почива на дубоким темељима наслеђа из антике. Реч је о преисторији самога тла и превасходно о животним импулсима који су дошли из окриља римско-грчке културе. Према метафоричној интерпретацији Василија из Кесарије, у питању је „лишће стабла које краси и штити, али његови корени леже дубље у хеленизму испреплетени источњачком и јудаистичком традицијом“.¹¹ При свему не сме се изоставити улога Визан-

⁸ Марко Микељ, *Јустин Филозоф и Мученик*, Београд 1928, 37—42: Логос је постао од оца исто онако као што постаје ватра од ватре која не бива мања од оне ватре од које се упалила. Бог је својом божанском силом засејао семе Логоса, пре него што је син постао човек (*Justin Apol.* сар. 46 и II, сар. 8. Ово семе Логоса Јустин види код многих Јевреја... код незнабожачких филозофа Сократа Ираклита и стоика, незнабожачких песника књижевника и законодаваца. Сви поменути са истим логосом живећи у заједници с правом се могу назвати хришћани, *ibid.*

⁹ Origen, *Homelie in Genesim*, XIV, *Sources Chrétiennes* 7 bis, Paris 1976, 341.

¹⁰ Арх. Филаретъ, *Историческое учение объ отцахъ церкви*. СПб. 1964; 208—209.

¹¹ E. R. Dodds, *Pagan et Christian in the Age of Anxiety*, New York 1965, 2—36 Olaf Gigon, *Die Antike Kultur und das Christentum*, Gütersloh 1966, 11—18, 142 ff., Klaus Oehler, *Antike Philosophie und Byzantinisches Mittelalter*, München 1969, 15—35. *Byzantium and the Classical Tradition* Birmingham, 1981, где се на 13. пролећном симпозију третира проблем веома широко. Најснажније долази до израза јуданстичка традиција преко Псаами, Ода и Премудрости Саломона и кроз егзегезу Филона Александријског: Edmund Stein, *Die Allegorische Exegese des Philo aus Alexandria*, Giessen 1929, 3—61. За оријенталне утицаје пре свега дело Fr. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris 1929, са астралним репертоаром из Митриног култа, култом Кибеле-велике мајке, култом Сабазииа Јупитером Долихенџсом у одељу св. Ратника, итд.

тије као посреднице и преносника античког наслеђа, будући легитимна наследница хеленског духа.

Као у синкопама, Срби следе своје непосредне узоре каснећи у доласку на позорницу збивања али успешно надокнађујући својим брзим ходом историје. Када стижу на Балкан, Јован из Стобија¹² је већ начинио своју антологију класичних текстова. Црквени сабор у Ефесу 431. је уздигао мајку Бога до апотеозе као родитељке светлости,¹³ а Јустинијан јој је сазидао монументалну грађевину.

Када су пак Срби примили хришћанство, Византија се већ дефинитивно изборила за платоновски концепт слике (εἰκὼν) победом ортодоксије 843. године.¹⁴ Учени поглавар цркве патријарх Фотије¹⁵ начинио је читаву библиотеку извода из античких писаца за свога брата Тарасија. Овај корпус епистула послужио је као штиво на новооснованом цариградском универзитету, и као основна лектура првој словенској браћи Ђирилу и Методију.

Кад Срби формирају прве државне заједнице и боре се за опстанак, Михаило Псел, задојен духом антике и хеленизма, предаје на Цариградском универзитету и corpus hermeticum Хермеса Трисмегиста.¹⁶ Овај последњи текст јавиће се у фраг-

¹² Писац V века из Стобија у Македонији сакупио је 500 грчких писаца као антологион за свога сина. Издали С. Wachsmuth и О. Hense, lib. I—V, 1884—1923.

¹³ D. Adolf — V. Harnack, *Dogmengeschichte*, Tübingen 1931, 245—252. На синоду у Ефесу Кирило александријски зове Богородицу ἁγία ἡρ φαῖνως, φῶς λάμπαν. и први икос Акатиста: χαῖρε ἀστὴρ ἐμφαῖνον τὸν ἥλιον.

¹⁴ Hans Willas, „Εἰκὼν“ *Eine Begriffs geschichtliche Untersuchung zur Platonismus I. Teil*, Philo von Alexandria. Mit einer Einleitung über Platon und die Zwischenzeit, Münster 1935, 1—116; Gerhart B. Ladner, *The Concept of the Image in the Greek Fathers and the Byzantine Iconoclastic Controversy*, DOP, 7, Washington 1953, 3—34; и Ernst Kitzinger, *The Cult of Images before Iconoclast*, DOP, 8, Washington 1954, 85—150.

¹⁵ P. Henry, *Photii Bibliotheca*, I—III, ed. G. Budé, 1959—1962; значајно му је теолошко дело о светоме Духу: Λόγος : ἐπὶ τῆς τοῦ ἀγίου πνεύματος μυσταγωγίας, Migne, P. G., 102, 280—391.

¹⁶ Први помен *Corpus-a Hermeticum-a* је код Псела, те се може претпоставити да је компилиран између VI—XI века, према се његово постојање запажа и у неким деловима код хришћанских писаца Арнобија, Лактанција, Августина и Кирила Александријског. Онај део који се тиче филозофије и теологије јесте грчки оригинал *Corpus Hermeticum*, затим латински превод зван *Asclepius* са данас изгубљеног оригинала и *Logos Teleios*, који се грешком приписивао Апулеју; у *Anthologion-и* Стобеја налази се више фрагмената који се радо називају *Stobaei Hermetica*. Сам *Corpus Hermeticum* од XVII говора налази се у рукописима тек од XIV—XVI века, међу којима је основни у *Bibl. Laurentiana LXXI, 33*, а која је Marcilio Ficino превео 1463. године; уоп. R. P. Festugière, *La révélation d'Hermès Trismégiste II Dieu Cosmique*, Paris 1983, 1 ff. и J. Evola, *La tradizione ermetica nei suoi simboli nella sua dottrina e nella sua arte regia*, Bari 1931, 46; наглашава дуализам сунца и месеца, сунчаних јунака, Митре, Јасона, Аполона и двобитне жене девиде, принцип земље и месеца κρόνου Κρόν, превео J. Frölich у Базелу 1551. године.

ментима у српској књижевности тек у доба деспота, код Константина Филозофа.¹⁷

Међутим, када Срби стварају своју самосталну државу и цркву, Византија пропада а са њом и начело примата антике. Заузврат, у Срба цвета јеврејска традиција, што се види у текстовима који метафорично исказују српски владари кроз перо биографа. Идеја „раба божијег“, „богоносног венца“, „Јесејевог дрвета“,¹⁸ као и оштра борба са дуалистичним сектама, чине основно обележје културе првих Немањића. Асоцијације из хеленизма долазе тек касније када су Милутинови ратови и Душанова освајања збрисали осећај антагонизма према Јелинима, будући да се однос снага на Балкану променио у корист Срба.

Стога се Савино време с правом може схватити као прва српска ренесанса. У време када се у својеврсној апотеози аскезе, где је модел представљао Св. Сава Јерусалимски, а израз студенички и хиландарски типични, српски дух се нашао

¹⁷ Ако се узме у обзир да је најранији сачувани рукопис *Corpus Hermeticum* у Лауренцијановој библиотеци из XIV века, онда је књижевност из доба Лазаревића ишла укорак с временом бар што се тиче херметичке литературе. П. Поповић, *Константин Филозоф и изреке „мудрих Јелина“* ПКЈИФ, XVI, 2, Београд 1936, 320, И. М. Сперанский, *Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности*, Москва 1904, 103—104, према рукопису 480 (404) Народне библиотеке у Београду слажу се углавном с изрекама Константина, мада је рукопис из XVII века.

¹⁸ Раб божији чест у средњовековним текстовима је јеврејски сирвивал, упор. Језекиљ 9, 4. Та иста идеја јавља се код Филона Александријског *De monarchia*, 8, у Јовановој Апокалипси 7, 3 и код Прокопија из Газе у коментару на Исаију 44,5.

Појам овенчани „отрѣван“ код Парменида и у Кабаи представља највиши Богом дати ранг (Robert Eisler, *Weltmantel und Himmelswelt*, Јена 1910, 413). Колико је жива јеврејска традиција чак и у време Душана у његовом аутобиографском исказу: „Ја младица доброга корена, светих добродетелних родитеља и прародитеља мојих да се назовем „раб“ Христов Стефан у Христу Богу благоверни цар свима Србима и Грцима и странама бугарским и свему Западу, Поморју Фругији такође и Арбанасима милошћу и помоћу божијом самодржавни цар... од вишњег сведржитеља десницом укрепљен бих као што и прекрасног Јосифа мудрошћу укрепим и створи њега цара многим народима... богом дарованим венцем венчан бих на царство године 6854 (1346)... Стога и ја свестини раб владике мојега Христа Богом венчани и благоверни цар Стефан царски скиптар с вером држах...“ Борбе Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности*, Н. Сад 1962, 66—68.

Државотворни пут Србије у средњем веку у току ослобађања од Византије обележен је у литератури тога раздобља метафоричком Новог Израела. Тако је Немања са сином Савом „красни изданак доброга корена“ назван „другим Мојсијем“ који је просветио отачаство и испунио закон. Доментијан, *Животи светог Саве и светог Симеона*, ед. Л. Мирковић, СКЗ 282, Београд 1938, 194, 197, 208) и просветио отачаство доведши савршен народ као синове Бога живота (Зап. и Натп. I, 52 стр. 22). Но, овај јудистички пролог српске историје има и свој епилог у драматичној дијаспори када су Срби под Арсенијем III као „нови Израил напуштали своје домове носећи мошти светаца као кивот завета да га поставе у туђини у нови „шатор сведочанства“.

близу античког схватања усавршавања личности. Испитивање својих дела налазе се у рецептима питагорејске „златне књиге“.¹⁹ По Хераклиту²⁰ Парадеисосу, живот је смрт душе, односно „убићу тело јер оно убија мене“. За Хермеса Трисмегиста²¹ „тело је мрачна јама и гроб душе“.

Сем тога, постоји и платоновска и аристотелијанска димензија аскезе (ἀσκησις) која значи вежбу. Непосредно пре Христа у медитеранском кругу појављивале су се групе аскета зване Есени у Палестини и „Терапеути“ око језера Марсеотис. Египатске усамљенике описују Херемон и неопитагорејци у Риму. Оставили су нам кумранске рукописе који значе антиципацију хришћанства у свом главном концепту *Милости*.²² Не случајно, живот св. Антонија пустињака радо се пореди са Питагором и животима светаца од Аполонија, Прокла и других неоплатоничара. Изванредни стихови Саве Немањића о пролазности и невредности тела и живота имају питагорејске и орфичке корене где је инкарнација каона живљења.²³ Тема охолости и њена антитеза — понизност, су заједничка места наше средњовековне и античке књижевности. Како код Оригена тако и код херметичара састављача „Κβρη χβσμου“²⁴ самосвест и дрскост су повредиле душу и њен пад се манифестује у љубави према материји. Ову идеју срећемо код Нуменија Херметика Поимандреса и Плотина као неку врсту нарцисоидне љубави која се јавља кад је душа угледала свој одраз у материји као охолост²⁵ (ἡ τόλμη).

Плотин је задржао појам Толме покушавајући да измири космологију Тимеја са психологијом Федона и Федра но не сасвим успешно. Душа је пала по слободи избора у жељи да влада самостално над материјом и да буде свој господар

¹⁹ Pythagoras, *Carm. Aurea*, 40, 4; H. Diels, *Dox. Gr.*, 302.

²⁰ *Heraclidis Paradeisos*, I, према E. R. Doods, *Pagan et Cristian in an Age of Anxiety*, New York 1965, 30 белешка 1.

²¹ *Hermes Trismegistus*, Corp. Herm. VII 2.

²² J. Leiboldt, *Griechische Philosophie und frühchristliche Askese, Verhandlungen d. Sächsischen Akademie, Pil.* — hist. Kl. 106, IV, 1961, Еуген Вербер, *Кумрански рукописи из пећина крај Мртвога мора*, Београд 1982, 33, у првој глави Правилника заједништва I, 8 се каже „У савезу Милости сједини се у савету Божијем и ходе његовим путем непорочни по свим, и (XIV, 4) знак вечне милости у сва постојећа времена.“

²³ Diels, *Vorsokratiker*, 58, II, 4 и Iamblichus, *Vita Pyth*, 85; Climent, *Strom*, 3,3.

²⁴ *Corpus Hermeticum*, ed. A. D. Noack A. J. Festugière, Paris I, II, 1947, IV, 8.

²⁵ R. P. Festugière *La révélation d' Hermes Trismégiste*, III, *Les doctrines de l'âme*, Paris 1983, 91—94. Нуменије заступа доктрину о материји-залу (ὄλη κακόν) коју побија Плутарх, у *Kore Kosmu* се осуђује *περιεργία*, сем тога Момус оптуђује Хермеса што је створио човека 46: *περιεργον φλησθήσονται τόλμαν*, *ibid.* 84; упор. и R. Retzenstein, *Poimandres, Studien zur griechisch-ägyptischen und frühchristlichen Literatur*, Leipzig 1904 328, ff. 137.

(али још увек употребљавајући питагорејски израз $\tau\acute{o}\lambda\mu\eta$). До промене схватања је дошло тек онда кад је Плотин раскрстио са гностицима²⁶ написавши да се не слаже с онима који мисле да је душа створила свет из охолости.

Идејна основа првог српског монументалног стила искристалисала се кроз сукоб јереси и православља, када се Немања²⁷ определио за ортодоксију „против“ проклете „јереси“, гонећи браћу сликара и златара Матеја и Аристудија као богу-миле — овог последњег идентификованог као „дјед“ босанске цркве.

Док јеретици верују у постојање добра и зла,²⁸ ортодоксни га негирају, верујући у идеју доброг и лепог, који коегзистирају у трансценденталној светлости — једином опажајном феномену Божанства. Сабори у Студеници и Жичи и три редакције Синодика Православља у XIII веку ударили су темеље естетици најзначајнијег периода српског средњовековног сликарства. Апотеоза светлости, као феномена реалности трансценденталнога, главно је гесло уметника XIII века. Она је духовна суштина и рефлекс метафизичког ума, присутна у архитектури снажно осветљеног простора (Сопотани), на пластици дубоке рељефности (Студеница) и сликарству где се боја претворила у светлост (читава „рашка школа“).

Доментијанови текстови озрачени као светлосна палета присутни су у сликарству рашке школе где је високи клир и

²⁶ Плотин IV, VIII, 5 и II, IX (chron. 23), 11, 21: да је душа створила свет не из Толме. У књизи VI, IX (chron. 10), 1, 4 већ је издвајање Нуса из јединства последња Толме-охолости. Према Питагорејцима (сведочанство *Simpliciusa*, 181, 17 D), материја је адуада, тј. природа у опозицији према једном. Једно је принцип $\alpha\rho\chi\eta$ а други је елемент $\sigma\tau\omicron\chi\epsilon\iota\omicron\nu$.

²⁷ *Животи св. Саве и св. Симеуна од Доментијана*, ед. Мирковић, СКЗ 282, Београд 1938, 127, 240, 246, 274. О рукописима Синодика православља, Сава Косановић, Гласник СУД XXIX, 1871, 172—177; Љ. Стојановић, Требник манастира Св. Тројице код Пљеваља, Споменик СКА, LVI, 1922, 22—30; Владимир Мошин, Рукопис Пљеваљског синодика Православља, Слово 6—8, Загреб 1957, 154 175.

²⁸ А. Соловјев, *Сведочанства православних извора о богумилству на Балкану*, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, V, 1953, поглавље 9 је о синодику ортодоксије; вид. и В. А. Мошин, *Сербская редакция синодика въ неделю праволавия*, Византијский Временик, XVI, 317—394; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 65 ff; Драгољуб Драгојлогић, *Средњовековне дуалистичке јереси и аријанство*, *Balkanica* VII, Београд, 1976, 96—99, потврђује уверење Соловјева да је Првовенчани морао познавати Панополиа догматика Зигабена и да се њиме служио и Сава Немањић у беседи Жичкој 1221, чији се одломак налази у руском препису светосавске крмчије из др. пол. XIII в. (В. Качановски, *Неколико споменика за србску и бугарску повјест*, Старине XII, 1880, 230 и даље).

двор узео учешћа у овој ренесанси српске духовности XIII века.²⁹

Ово време се не може једноставно прихватити као прелазни стил између комнинске (сл. 1) и палеолошке ренесансе, у смислу континуитета ликовних остварења.

У расцепканој Византији, највероватније под импулсом никејског двора, након пада Цариграда 1204. године, који је одржавао везе са Србијом преко личности Саве Немањића, неговала се уметност с правом схваћена као рана ренесанса Европе у оквиру византијског стила.³⁰

Враћајући се на античке корене македонске ренесансе³¹ (сл. 3) посредоване лако преношљивим медијем узора какви су рукописи и слоновача, уметници рашкога периода у Србији заменили су калиграфску арабеску и емотивну експресивност комнинске епохе новим схватањем уметности где су светлост, уравнотеженост, достојанство и лепота постали слични оној са надгробних стела у антици. Ова уметност је остварила идеал присутности Бога — лумена васељене.

Златна подлога сликаних зидних површина у рашким храмовима, дајући илузију мозаика, само је део естетике која прати светлосну симболику.

На низу рашких сликаних споменика почевши од Хиландара, преко Студенице, Милешеве, Сопоћана и Градца све до Бањске, златни листићи имитирајући мозаик као подлогу, дају основни тон монументалном схватању фреске којој је светлост главно средство израза, а боја кроз коју она зрачи одржава традицију перманентне византијске ренесансе. Њени узорци у духу платонизма теже изворној суштини бића са кога се одсликавају облици. У овој духовној оријентацији су-

²⁹ Доментијан, ed. Борбе Трифуновић, Београд 1963, 9—43; Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980, 141—164, подвлачи да је ново раздобље које почиње првих година XIII века обележено утврђивањем и нормирањем рашке редакције старословенског језика.

³⁰ Светозар Радојчић, *Sopocani et l'art européen du XIIIe siècle*, Београд 1967, *Symposium de Sopocani* 1965, 197—206.

³¹ A. Frolow, *La renaissance de l'art byzantin au IXe siècle et son origine*, IX Corso di cultura sul arte ravennate e bizantina, Ravenna, 1962. Време ове ренесансе почиње владом Теофила који је после много вековних борби успео да смири границе Византијског царства и да напуни његове трезоре.“ Заведен је ред и изнутра победом ортодоксије на сабору у Никеји 843. године. Мир који ће трајати до појаве Селука био је епоха проивата уметности и културе. Александријски илузионизам и алегоријско тумачење слике чине повратак античкој естетици. О овој уметности на мозаицима апсиде у св. Софији цариградски савременици су говорили да превазилази Фидијину скулптуру. По Cutler-у *On the Use of Source in the Macedonian renaissance*, Actes du XIVe Congrès Inter. des études byz., Bucarest, 1971, III, 1976, 299—303), враћање принципима античке имитације природе уметност не поштује одлуке VII васељенског сабора који се залагао за симболичне форме а не природне, Mansi, XIII. col., 220 C—D.

срећу се на истом терену враћања „античким идеалима“ и схоластичари и неоплатоничари, нашавши сродна ликовна решења монументалних скулптурних облика, једни у француској готици, други у рашком зидном сликарству.

Али дела из Никеје и Солуна као и Цариграда нису била узори којима се слепо повинују сликари рашких споменика најпре стога што је квалитет рашког сликарства често надмашивао своје предлошке.

Анонимност мајстора и постојање величанствених дела ове епохе у Србији често је тумачена присуством грчких мајстора без обзира на појаву српских или пак двојезичних натписа. Брзина којом је народ у успону прихватио византијску културу, преведећи и слободно стварајући на плану књижевности, могла се природно очекивати и у делима ликовне уметности којима нема аналогја у погледу квалитета. Студеничке фреске имају сличне естетске идеале као минијатуре XI—XII века из најбољих византијских скрипторија. Техника и стил архаичних мозаика из св. Димитрија Солунског постоје у свести милешевских мајстора док су сокоћански уметници најдубље продрили до античких јзвора. Јер простор у сликарству и волумен у скулптури — спадају у „Имитацију природе“³² — која је античко начело. Но оно је у средњем веку добило нову димензију метафизичког ума — божанске реалности — краљевства духа. Стога је и апотеоза светлости присутна у рашкој сликарској школи на рашкој скулптури и скрипторијума. Она осветљава натприродним значењем светлост која натапа читаву архитектуру рашкога храма широке композиције које достојанствено теку у својој пластичној инкарнацији.³³

Сасвим другачију приврженост антици показала је следећа епоха византијске и српске уметности, век звани епоха палеолошке ренесансе и владавине краља Милутина. Том времену посвећени су многи научни скупови, византијски конгрес

³² Мимесис у реторици има и свој еквивалент у ликовним уметностима. Herbert Hunger, *The Importance of Rhetoric in Byzantium, Byzantium and the Classical Tradition*, Birmingham 1981, 43 n. 20; вид. и Mango C., *The art of byzantine Empire 312—1453*, Englewood Cliffs, N. J., 1972, 190 191, XIV XVI где се види да се већина описа уметничких дела заснива на сличности с класичним канонима имитације природе, живота и лепоте.

³³ Светозар Радојчић, *Злато у српској уметности XIII века*, *Idem* О чулима и чулноста у српској књижевности XII и XIII века, *Idem*, О временима стварања српске монументалне уметности, *Одабрани чланци и Студије* 1933—1978, 22, 23, 15.

у Минхену,³⁴ симпозиј у Венецији³⁵ и Грачаници,³⁶ и низ монографија споменика.³⁷

На нашем тлу, на споменицима чији је ктитор краљ Милутин запажа се битна промена у поимању антике. Сад већ не кроз монументалност облика и метричност израза већ кроз садржај многоструке поруке која прима не класично већ класицистичко обликовање. Али ненасити градитељ,³⁸ „други Диоклецијан“³⁹ и зет палеолошке куће, који је у мираз уз Симониду добио и земље већ „мачем својим освојене“, проширио је и ван граница Србије своју ктиторску делатност. Његове грађевине са уписаним знаком крста остварују класицистичко тумачење слике „космоса“ (сл. 4) које најбоље објашњава химна посвећена храму у Едеси.⁴⁰ Она је литерарна синтеза онога што је и Филон Александријски⁴¹ показао својом метафоричном алегоријом кроз егзегетику Старога завета. Тако је црква у ствари свет хармоничних сфера које се групишу око централног симбола божанске светлости, космократора антике, архонта гносе и Христа Пантократора хришћанског света. Црква је резиденција суштине Бога, у њој је представљена и типологија Свете Тројице и означена економија спасења. А оно што је најдивније, је васељена у малом. Украшена златом као источно небо сјајним звездама, купола је симбол небеског свода а луци који је носе означавају четири стране света.

³⁴ Actes des XI Byzantinischen Kongress, München, 1958, главни реферат Демуса и кореферат С. Радојчића.

³⁵ Art et Société à Byzance sous les Paléologues, Venise 1971.

³⁶ *Византијска уметност почетком XIV века*, Научни скуп у Грачаници, 1973, Београд 1978.

³⁷ Д. Панић, Гордана Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд, 1975; *Иста, Студеница*, Београд 1987. В. Кораћ, *Грачаница Простор и Облици*, Зборник посвећен С. Радојчићу, Београд 1969, С. Радојчић, *Архиепископ Данило II и српска архитектура раног 14. века*, Српска православна црква, Београд 1966, 11—19, В. Ј. Бурџић, *L'art des Paléologues et l'état serbe*, Art et Société à Byzance sous les Paléologues, Venise 1971, 182 ff. Исти, *Fresques Médiévale à Chilandar*, Actes du XII congrès international d'études byzantines, Београд 1964, 71—85. Г. Суботић, *Теодосијева житија и српски живопис Милутинова доба*, Стара српска књижевност у књижевној критици, Београд 1965, 368—373.

³⁸ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, ed. Мирковић, Београд 1935, 80.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ A. Grabar, *Le Témoignage d'une hymne syriaque sur l'architecture de la cathédrale d'Edesse au VI-e siècle et sur la symbolique de l'édifice chrétien*, CA, II, MCMXLVII, 41—67.

⁴¹ Свет је Божији Храм (Срес. I, 66) најузвишенији, читав свет, који има за светилиште, најсветији део међу свим стварима — небо — а као вотивне дарове звезде, за свештенике анђеле, службенике Божије силе, душе бестелесне које нису помешане као наше од рационалне и ирационалне природе али изузевши ирационално, они су потпуни дух, чист интелект, сличан монади (Sher, 98, 101).

Као некад ковчег завета, нова црква коју су најавили проци, заснована је на апостолима, и слави свет хришћанске екумене саопштавајући истину Логоса.⁴²

Не случајно, тема Хексамерона, настала из пера највећих песника и црквених писаца антикизирајућег средњовековја, доживљава у „класицистичко време“ краља Милутина и Душана, краља и цара, своја ликовна остварења: у скраћеној варијанти химне Василија Великог“ „О тебе Радужејсја“ у Грачаници⁴³ и химни сва бића славе Господа у Леснову (пс. 148).⁴⁴

Космократор је добио своју најбољу литерарну потку сажету такође и у стиховима 104. псалма: „Обукао си светлост као хаљину, разapeо небо као шатор, водом си покрио двор, своје облаке начинио да су ти кола; идеш на крилима ветровијем, чиниш ветрове да су ти анђели, пламен огњени да су ти слуге. Утврдио си земљу безданом, као хаљином оденуо си је. Извео си изворе да по долинама напајају, све звери... Створио си месец да показује времена сунце да познаје запад свој... све си премудро створио, пуна је земља блага твога.“⁴⁵

У књизи Мудрости XIII каже се да они који не познаше Бога из видљивих лепота не могу сазнати Онога који јесте. На тој несазнајности Бога изграђена је богата софиолошка литература,⁴⁶ како у паганству тако и у хришћанству. Пророк дрхти кад хоће да схвати Бога и његову супстанцију и каже: мистерију и тајне твоје мудрости ти си ми их открио, али даље говори не о супстанцији (ὅτι περί ὁυσίας) већ о премудрости (περί τῆς σοφίας) која се манифестује у промисли (πρόνοια) и то не у оној која бди над анђелима и горњим силама већ у

⁴² Дух Господа који постоји само у човеку и није иманентан у читавом космосу појављује се као веза између бога и људског разума као Логос (Philo, Her. 231), а разум је само (Logismos) отисак Логоса који је слика Божија εἰκὼν θεοῦ).

⁴³ Сретен Петковић, *Сликарство спољне приправе Грачанице*, Византијска уметност почетком XIV, Научни скуп у Грачаници, 1973, Београд 1978, 109, припада слоју касније пресликаном али по старом предлошку из доба краља Милутина.

⁴⁴ Срђан Бурић, *Христ Космократор у Леснову*, Зограф, 13, Београд 1982, 65—71.

⁴⁵ Вид. илустрацију псалме 104 у манастиру Цетатуга у Молдавији код J. D. Stefanescu, *L'illustration des Liturgies dans l'Art de Byzance et de l'Orient*, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'histoire orientales, tome III, Bruxelles 1935, pl. 123.

⁴⁶ R. Retzenstein, *Die hellenistische Mysterienreligionen nach ihren Grundgedanken und Wirkungen*, Leipzig 1910, 120; E. Norden, *Agnostos Teos*, Leipzig — Берлин 1913 409. Плотин је од александријског платоничара преузео три хипостазе ἐν, νοῦς, ψυχή, но апсолутно добро, мера свих ствари код њега нема рационално објашњење и није сазнајна. Не зна се шта јесте али се зна шта није. Самог себе интуитивно познаје али остаје непознат. Enn, V, 3, 13; вид. и Friedrich Fode, *Die Entstehung der Weisheit Salomos*, Göttingen 1913, *Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und neuen Testaments*, Neue Folge, Heft, 85, 265, где се показује директна зависност Апостола Павла од мударосних књига.

оној промисли која се тиче људи и њихове судбине. По Јовану Златоустом,⁴⁷ Бог је једноставан али се његова суштина не зна; он је mudar али се не може схватити та премудрост; зна се да је велики али се не зна колико досеже ни каква је природа његове величине. Но не само да се не зна о његовој суштини но ни то да суштина не проистиче из мудрости већ мудрост из суштине (*σοφία ἐκ οὐσίας*).⁴⁸

У апокрифној *Књизи Премудрости* александријске редакције првога века пре н. е. божанска премудрост као светлост и принцип који влада светом поседује двадесет и један божански атрибут.⁴⁹ У делу Филона *De vita Contemplativa* у сибилским пророчанствима и књизи *Sapientiae* третирају се софиолошке теме које сажимају топику веома архаичних извора у духу космогоније.

У доба краља Милутина и касније за време Стефана Дечанског и Душана ликовно је приказана тема Премудрости као илустрација IX поглавља *Књиге премудрости*, на фрескама у Богородици Перивлети у Охриду, Грачаници и Дечанима.⁵⁰ Приказује се као анђеоска фигура са крстастим нимбом Христа Логоса. Већ у III веку Нуролит⁵¹ везује тумачење Приче IX, 1 за инкарнацију Бога Слова а кућу на седам стубова, као декор духа светог, сматра Новим Јерусалимом: Премудрост која позива своје слуге за трпезу да једу хлеб и пију вино (Перивлелта Дечани и Марков Манастир).

У Грачаници⁵² премудрост нуди свитак и писаћи прибор — духовну храну, божански дух, како то вели и архиепископ Данило II у *Животима краљева и архиепископа српских*.⁵³

По Јовану Златоустом, у катехезама крштења, неофотичим изибу из светог кладенца, осветљени су духом и као

⁴⁷ St. Jean Chrysostome, *Sur l'Incompréhensibilité de Dieu, Sources chrétiennes* 28, 9 94—95. Улазак у Гносy је улазак у божанску таму, P. G., XLIV, 377 A.

⁴⁸ St. Jean Chrysostome, *op. cit.*, 91, 92: и Платон, *Parmenides*, 142A иае још даље у агностицизму Бога.

⁴⁹ B. Botte, *La Sagesse et les livres sapientaux*, *Revue des Science Philosophiques et Theologiques*, 19, 1930, 83—94 et Moritz Friedländer, *Griechische Philosophie in A.T. Eine Einleitung in der Psalmen und Weisheitliteratur* Berlin 1904, 197 и Wendland P., *Die Therapeuten und die Philonische Schrift von beschaulichen Leben*, *Jahrbuch für Klassische Philologie*, Suppl. Bd. 22, 1896, 707, чврсто је уверен да Филон предаје једну пре њега формирану апогетску и полемичку литературу, исто мисли и Johannes Geffcken, *Komposition und Entstehungszeit der Oracula Sibyllina*, Leipzig 1902, 7.

⁵⁰ Влада. Р. Петковић, *Фреске са представом Премудрости*, Зборник Богдана Поповића, Београд 1929, 320 и J. Meyendorff, *Iconographie de la Sagesse Divine dans la Tradition Byzantine*, *Cahiers Archéologiques*, X, Paris 1959, 259—277.

⁵¹ Meyendorff, *op. cit.*, 260.

⁵² Svetozar Radojčić, *La table de Sagesse dans la littérature et l'art serbe depuis de début du XIIIe siècle jusqu'au début du XIVe siècles*, ZRVI, XVI, 215—224.

⁵³ Данило II, *Живот краљева и архиепископа српских*, СКЗ. 1935, 52.

божији синови позвани су за царски сто.⁵⁴ Тако сто и у јеврејству и митраизму као и у хришћанству значи пре свега милост дара духовног. Премудрост носи вео као симбол најстарије представе покривања и откривања божанског. Тај *χρῆματιον* појављује се у области Далеког истока у Сумеру и Вавилону, Египту и грчко-римској као и византијско-српској култури средњег века. Као звездани плашт божанства мистични појас *χρῆματις* и пурпурна трака *ταύρα*, вео је симбол мистерије живота и смрти. За посвећене он нестаје. Скидањем вела јавља се светлост и живот, док његовим обавијањем настаје смрт симболизована доњим светом.⁵⁵

Хришћански приказ седам смртних грехова има такође своје античке основе. Наге женске фигуре у солоћанском страшном суду обмотане змијама сећају на далеку египатску митологију где се верује да душа која оставља тело прелази пут кроз седам сфера приближујући се Озирису. Слично је на тлу Сирије, у митрејима. Богиња Атагертис, која седи на лављем престолу обмотана са седам змија, инспирисала је хеленистичког писца Лукијана који нам је, описујући сиријску Богињу, оставио помен о путовању душе кроз седам сфера. У Митрином култу у питању су седам врата кроз која мора да прође душа да би се ослободила патњи.⁵⁶

Гностичко-дуалистичке, манихејске космогонијске легенде на које су такође деловали и антички и оријентални митови, заогрнуте алегоријском метафориком, поседују занимљиву тематiku настанка света и човека, светлосних појава и сотириолошких мотива у веома поједностављеним облицима. У њима Д. Драгојловић види „најпотпуније синтезу старог културног наслеђа“. Према слепчанском Апокрифу, Бог удара каменом у жезло и ствара Логоса који се зове Исус и Арханђео Михаило. Свакако се одмах намеће паралела о Митри Петрогенис а легенда даље иде у хришћанство и везује се за Христа „камен који се откинуо од Богородице Горе“. Не треба изгубити из вида да тај исти атрибут поседује и Зевс.⁵⁷ Да се не на-

⁵⁴ Jean Chrysostome, *Huit catecheses baptismales inédites*, Sources chrétiennes, № 50, Paris, 1957, 118.

⁵⁵ Jeremias Alfred, *Der Schleier von Summer bis Heute*, Leipzig 1931, 70.

⁵⁶ Pavle Mijović, *Personifications des sept péchés mortels dans le Jugement Dernier à Sopoćani, L'Art byzantin du XIIIe siècle*, Symposium de Sopoćani, 1965, Београд 1967, 241—248 и F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris 1929, fig. 9.

⁵⁷ Ioannis Lydos, *De Mensibus*, ed. Bonn, 45 каже да је Митра рођен од Камена. Maximus von Tugus XIX, 3, p. 239: „Другачије види Питагора Сунце, другачије Анаксагора, за Питагору је Сунце као Бог, за Анаксагору као Камен. и Dölger *Sonne der Gerrechtigkeit*, Münster 1918, 90, 95. Такође Драгољуб Драгојловић, Богумилство и орфичка традиција, ЗФФ, X-1, Београд 1968, 196; С. Радојчић, Епизода о Богородици Гори, Текстови и фреске, Мозаик, 25, 118—120.

руши дуалистички принцип светлости и таме добра и зла, Христос се појављује само као анђео или анђео божији. Иконографски тип Христа анђела великог Савета појављује се насликан у слепој куполи цркве Св. Пантелејмона у Нерезима, укључен у ортодоксни концепт.⁵⁸

Орфичка легенда о Давиду семинатору гушчијег јајета из кога се рађа Марија са гушчијим ногама и надовезује се на сибилска пророчанства о Марији која ће родити Христа и остати девица.

Овај апокриф заједно са сибилским пророчанством, забележен у рукопису из збирке Грујића, сачувао је комплекс још старије традиције о Птици Бену која оваплоћује душу Омириса,⁵⁹ носи космичко јаје и представља вечни стваралачки принцип плодности. На нашем тлу сачувала су се таква вотивна колица из Дупљаје⁶⁰ из средњебронзаног доба или она из Гласинца — сада у Природњачком музеју у Бечу; при том су точкови симболи сунца присутни у хтонском култу.

Остаје отворено питање да ли је велика количина средњовековног прстења које носи птичију хералдику⁶¹ у кругу можда надживели облик манихејско орфичке симболике која се одржала кроз народно предање у апокрифној литератури.

Симболика накита⁶² и његов апотропејски значај нису спорни. Соларни и планетарни мотиви у виду карика полумесяца и звезда су најстарији и најраспрострањенији облици који од антике преко средњег века трају све до етнографских примера. То исто важи и за космичке знаке који су дати животињском симболиком, узмимо на пример Овна који је персонификација Амон Ра: „Ти овне најсилнији међу свим ство-

⁵⁸ S. Der Nersessian, *Notes sur quelques images se rattachant au thème de Christ Ange SA*, XIII, 1962, 209—216.

⁵⁹ Драгољуб Драгојловић, *Богумилство и орфичка традиција*, ЗФФ, X-1, Београд 1968, 196; J. Chevalier — A. Cherrbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb 1983, св. феникс.

У старом Египту Бену је био назив за птицу Феникс-Чапу, уско повезану за принцип бесмртности и култ сунчаног бога у Хелиополису.

⁶⁰ *Уметничка баштина Србије из ризнице и збирки*, Београд 1984, 23. Бронзани соларни точак симбол сунца који вуче коњ, у хаштату и бронзаној епоси има упрегнуте птице које више одговарају хтонском карактеру сунчане енергије. На таблица са клинастим писмом IX века пре н. е. вавилонски владар Наву-Апаал — Идин седи на престолу пред којим је велики сунчани точак. Под њим је вода са десет подножја која почива на четири точка. Овај текст понавља и *Илијада* IV, 131, 132, описујући Саломонов храм, репродукована представа код Дž. К. Kuper, *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, Beograd 1986, 159.

⁶¹ Узмимо као пример сребрни прстен Радослава инв. 394. Мирјана Ђоровић Љубинковић, *Представе грбова на прстењу и другим предметима материјалне културе у средњовековној Србији*, О Кнезу Лазару, Београд, 1975, 173, фиг. 4.

⁶² Б. А. Рыбаков, *Язычество древней Руси*, 107 Наука, 1987, 573. и В. П. Даркевич, *Символы небесных светил в орнаменте древней Руси*, Советская Археология, 3, Москва 1960, 57 и даље.

рењима“, мотив се појављује у архајском и хеленистичком на- киту. Спирала овнујских рогова која симболише грмљавину има апотропејску моћ; сусрећемо је на спиралним гривнама на којима се приказују такође и кругови, троуглови, свастике и рибе. Спирално увијена жица на торквесима траје од пре- историје до средњег века. Такође је прастари мотив пгица око дрвета живота, какав се хералдички представља на прсте- ну из Лешја.⁶³

Риба са хлебом и вином била је присутна у обредима мистеријских религија. Рибе се приносе на жртву свим бого- вима доњег света и лунарним богињама вода, љубави и плод- ности. Такви су Атаргатида чији је син Ихтус света риба, Иштар, Изиди и Венера. Скулптура из Лепенскога⁶⁴ вира са ри- боликим ликовима буди асоцијацију у томе правцу, а петак који је дан рибе жртве је исто тако дан и Христових страдања. Такође симбол рибе у своје значењу представљао је симбол месијанског програма Христовог. "Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ υἱὸς Σωτῆρ.

Питагорејски равностранни троугао представља Атину, бо- гињу мудрости а у хришћанству такав исти равностранни троу- гао образован од три преплетена диска значи јединство у тројству, св. Тројицу Премудрост божију.⁶⁵

Огдоада је број регенерације, обнове и поновног рођења, односно поново задобијеног раја. Овај осми дан код првих хришћана посебно је слављен будући посвећен Христовом вас- крсу, као дан Господа који омогућује и васкрсење људи.⁶⁶ Осми дан је дан милости и његова симболика се протеже и на сакралну архитектуру где квадратна основа преко тромпи и пандантифа прелази у осмоугаони тамбур. Четири главне и четири споредне стране света зову се у разним традицијама осам ветрова. И главни хришћански симбол после крста, кр- стионица, има осмоугаони облик као и писцина Богородице Источника јер је у оба случаја реч о поновном рођењу.⁶⁷

⁶³ Десанка Милошевић, *Средњовековна некропола у селу Лешју код Параћина*, Зборник радова Народног музеја, III, Београд 1960/1961, табл. IV, сл. 1, 2, стр. 159.

⁶⁴ D. Ž. Kuper, *op. cit.*, s. v. риба, 143 и Драгослав Срејовић, *Лепенски Вир*, Београд 1969, 113, 143, 148, 148 FX Dölger, IXΘYS, Münster 1912.

⁶⁵ D. Ž. Kuper, *op. cit.*, 175.

⁶⁶ Antonio Quaquarelli, *L'Ogdoade Patristica a suoi riflessi nella liturgia e nei monumenti*, *Vetera Christianorum* 7, Бари 1973, 25.

⁶⁷ По Псеудо-Атанасију, Р. Г., 28, 137—141; у IV—V веку урезани сти- хови на Латеранској крстионици говоре како мајка црква преко својих вода поново раба своју децу. P. Underwood, *The Fountain of Life in the manuscripts of Gospels*, *Dumbarton Oaks Papers*, no. 5, 55 о иконографији Богородице; Д. Медаковић, *Богородица живоносни источник у српској уметности*, ЗРВИ, 5, 1958, 203—218. Δ. Παλλάς, 'Η Θεοτόκος Ζωοδόχος τῆς ἡγῆς' *Αρχαιολογικὸν Δελτίον*, 26, Αθήναι, 1971, 201—224, и Tania Velmans, *L'icongraphie de la »Fonaine de vie» Dans la tradition byzantine à la fin du moyen âge*, *Synthronon*, II, Paris 1968, 119—134.

Симбол неба као књиге ротулуса очувао се у народној поезији: „Шта је небо, да је лист хартије.“ У Интерпретацији Еурипидовог Фрагмента из Меланипе (Stob, I, 3, 14)) види се да су Грци поимали небо као ротулус-светак, а да је таква представа већ постојала у вавилонском схватању света. Преко Старога завета стигла је и у Грчку, заједно с идејом да богови грехе света бележе на небески свод као у књигу — ротулус. Астролози су у небу видели отворену књигу а звезде као слова од којих су састављали речи које су тумачили. Ту је и небески плашт у који су уткани знакови и симболи звезда сведени на реалне облике у хеленизму.⁶⁸ Такви су: Небески ротулус у Дечанима и онај у Ват. гр. 1162 фол. 119, који илуструје хомелије Јакова монаха⁶⁹ (сл. 5).

Августин говори о Манихејцима „quis solem et lunam vetuit adorari (Deut, 17,3) ad quorum circuitum vos per omnes angulos vertitis ut eos adoretis“. Сунце и месец присутни су у Христовом и страшном суду у Дечанима⁷⁰ и многобројним распећима где показују космичку димензију Христовог страдања.

Стара симболика Афродитиног вотива, пурпурна шкољка каква се приказује на новцима из Татентума,⁷¹ везује се за њено чудесно рођење из морске пене у шкољци на острву Кипру. Ова хомеровска традиција сачувана је и код Стефана Византинца, Плаута и Помпилија Секста и Павла Бакона („Cytorea Venus in quam primum delecta esse dicitur concha“). Богородица се ставља у конху апсиде носећи епитет шкољке „Порфура“, представљајући хришћанску интерпретацију једног култног сирвивала. У епиграму Калимаха из Арсиное види се да је Селенија из Смирне донела конхос са јајетом једне птице које се ту нашло, и поставила у храм Афродите Арсиное. Тако се у доба раног хеленизма сусрећемо са елементима космичког јајета као симболом зачећа и шкољком као симболом неба. Култне шкољке налажене су у гробовима и део су украса на неолитским огрлицама. У Египту, Сирији, Палестини и јужној Русији јављају се као инструмент орфичког ритуала. Лењинградски лекитос са приказом рабања Афродите је најранији приказ где се појављује и шкољка (415—390). Мотив шкољке постаје омиљен у римској архитектури а одатле прелази и у византијску. Ни поезија га не занемарује, о чему

⁶⁸ Messerschmidt Franz, *Himmelsbuch und Sternenschrift*, Römische Quartalschrift 39, 63—69.

⁶⁹ C. Stornajolo, *Miniature delle Omilie di Giacomo Monaco (Cod Vat. gr. 1162) e dell' Evangelionario greco Urbinate (cod. Cat Urbin gr. 2)*, Roma 1910, fol. 119.

⁷⁰ F. Dölger, *Gebet und Gesang in christlichen Altertum*, Münster Westfal., 1972, 297.

⁷¹ Maria Bratschkova, *Die Muschel in der Antiquen Kunst*, Antike Kunst, Bd. XII, 1938, 4.

сведоче стихови Овидија:⁷² „Molli tellus erat umida musco sumpta lacunabant aeterno muricae conchae.“ и ликовне представе мозаичких фонтана у Помпеји и Аквилеји или прикази Богородице Источника.⁷³

Свакако, култ Богомајке у хришћанству заснива своју иконографију на далеко дубљој традицији. Она апсорбује елементе култа Велике Мајке Кибеле, Хекате и Дионисијеве мајке Семеле, одакле се преузима схема рођења божанског детета.⁷⁴ Такође и схема Богородице млекопитатељице наставља се на старије узоре из египатске митологије Изиде и Озириса па преко хеленистичких *nutrices augustae*. Развијенија композиција овога типа налази се на неким олтарима из околине Птуја,⁷⁵ где је церемонијал похода божанском детету готово идентичан са царским и византијским примерима рабања у порфиру (сл. 6).

Египатско порекло схеме Богородичиног Успења давно је запажено,⁷⁶ док се ребе уочавају остале античке паралеле какве су појава Петла у сцени Петровог Одрицања.⁷⁷

Античке мотиве у грчким легендама о светитељима сабрао је већ одавно Шестаков,⁷⁸ и код нас Витковић.⁷⁹ Уочене су паралеле између Арханђела Михаила који мери душе и уписивања у књиге мртвих у египатској митологији, Илијади и Етиопиди.⁸⁰

Хришћанска легенда о селеукијској мученици св. Текли узима се као паралела сиријској богињи Иштгар чија се епифанија у огњеним колима јавља у предвечерје празника. А празник св. Текле, према апокрифној литератури, управо пада у предвечерје јесење равнодневице.⁸¹

⁷² *Metamorph.* VIII, 562.

⁷³ Friedrich, *Muthmann, Mutter und die Quelle, Studien zur Quellenverherung im Altertum und im Mittelalter*, Basel, s. a. 146, 347.

⁷⁴ H. Philipart, *De Semele à la Madonne?* *Ἀρχαιολογική ἐφημερίς* 1937, 256; H. Graillot, *Le culte de Cybèle, Mère des Dieux à Rome et dans l'empire Romain*, Paris 1912, 7 ff; Becatti G, *Rilievo con la nascita di Dionisio e aspetti mistici di Ostia Pagana*, *Bolletino d'arte* 36, 1951, 1—15.

⁷⁵ Р. Марић, *Антички култови у нашој земљи*, Београд, 1933, 25.

⁷⁶ Мирјана Татић Бурџић, *Античко наслеђе у средњовековној уметности*, Жива антика, XI, 2, Скопје, 1962, 391.

⁷⁷ Култ сунца и светлости код питагорејаца повезан је са страхом од смрти и култом умрлих. Тамо се каже: „Једног је петла хранио али га није убио јер је петла посвећен сунцу и месецу (Jamblichos, *Protrepticus*, 21, 17, p. 107. Pistelli F. Boehm, *De symbolis Pythagoreis*, Diss, Berlin 20, no. 18).

⁷⁸ Д. Шестакова, *Античне и међународне мотиви въ греческих сказаниях святыхъ*, Ж. М. Н. П., 1911, 497—531.

⁷⁹ Д. Vitković, *Utjecaj Hrišćanske ikonografije na neke narodne pjesme*, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. XXIV, Zagreb, 1919, 1—28.

⁸⁰ O. Gruppe, *Geschichte der Klassischen Mythologie und Religionsgeschichte während des Mittelalters*, Roscher Lexicon, Leipzig 1921, 681.

⁸¹ Д. Шестаков, *op. cit.*, 501.

Вавилонска демонска жена Лабарту живи у метаморфо-зама све до хришћанских времена. Под утицајем хришћанства Мардук се претвара у Христа и његове мученике који се појављују као коњаници имитирајући римског тријумфатора. Један такав свети коњаник убија Демонику. Јевреји међутим замењују свете ратнике коњанике са противником демона Салома. У хришћанству се ова легенда појављује од VI века везујући се за св. Симисија. Ту је светац брат једне демонске жене коју он убија. Ова легенда је заједничка како у области западне Азије тако и у Средоземљу, неки јој аутори приписују легенду из месечеве митологије. Оба огранка легенде доносе предање о богињи Карини, чуварки дечијег кревета, која, мада убијена и сама убица, постаје заштитница.⁸² На фресци Рођења Богородице у Пећкој патријаршији појављује се чуварка детета као преља у којој многи виде античку моиру,⁸³ неки обичну служавку која помаже али могла би бити и Карина, утолико пре што њено присуство крај колевке не значи у Пећи заузетост око детета, јер то ради друга жена.⁸⁴

На фрескама св. Софије Кијевске и релефима музеја Берлина и Цариграда појављује се занимљива тема која приказује борбу ратника против човека с псећом главом (кинокефала). Многи су ову сцену тумачили као „Ludus Gothicus“, сценску игру која је извођена пред царем на Божић у самом двору. Брижљивим поређењем текстова описа „Ludus Gothicus“ у књизи церемонија од Константина Порфирогенета, Ксиногупулос је⁸⁵ утврдио да не постоји веза између ових игара и Кинокефала. Извесни детаљи показују да су се сцене о којима је реч изводиле на Хиподрому и, како изгледа, у две епизоде. Лако је могућно да је на њих утицао много читани

⁸² Hans Alexander Winkler, *Salomo und die Karina, Eine Orientallgende v. d. Bezwingung e Kindbett-Demonin durch e. heiligen Helden, mit e Beitr. v. Enno Littmann, Stuttgart (Veröffentlichungen d. orientalischen Seminars d. Univ. Tübingen 4, 1931, 20.*

⁸³ Р. Марић, *Антички култови у нашој земљи*, Београд 1933, 25, сматра да су *nutrices Augustae* истоветне са келтским матерама, грчким моирама и римским паркама, геманским нормама и словенским сувајама; *Jacqueline Lafontaine Dosogne, Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'empire byzantin et en Occident, Bruxelles 1964 I, 106, 106, 192, 201*, претпоставља да је то обична слушкиња која преде уз колевку.

⁸⁴ М. Ивановић, *Црква Богородице Одиштрије у Пећкој Патријаршији*, Старине Косова и Метохије, II—III, сл. 39.

⁸⁵ А. Ευγγούλιος, *Κυνο κεφαλοι*, ΔΧΑΕ, 9, 1973, 1—19 видети такође и W. Loeschke, *Sacntus Christophorus canineus*, *Festschrift für Edwin Redslob zum 70 Geburtstag*, Берлин 1955, 33—82; исти, *Neue Beiträge zur Darstellung des kynokephalen heiligen Christophorus in Osteuropa*, *Forschungen uiz Oosteuropaischen Geschichte*, 5, 1957 и L. Kretzenbacher, *Kynokephale Dämonen in südosteuropaischen Volksdichtung*, München 1968, 7 ff.

роман о Александру Великом.⁸⁶ Св. Христифор са псећом главом везује се за стару област Кинокефала, што црква није прихватала као аргумент говорећи једино и само о ружноћи овога свеца. Међутим, у иконографији Христифор или има лепо лице или поседује псећу главу на каснијим иконама XVII—XVIII века, што је очигледно дословце пренет податак из синаксара где се говори да светац потиче из расе Кинокефала.

Свечи ратници необично поштовани у средњовековној Србији заузимали су највећи део прве зоне у црквама управо у Милутиново време када се земља припремала да постане главна сила на Балкану. Традиција ове иконографије везана је за једно друго време и територију али за сличан борбени дух. На тлу Сирије главно божанство велика Богиња Allath наоружана је као Атина. И остала божанства с ове територије носе оружје, копље и мали округли штит, стрелу и тоболац. Такође и у Палмири сви богови носе грчки или римски оклоп ратничког бога Ареса или Марса. Чак и велика тројица Палмире Бел сунце и Месец исто тако су наоружани. Исти феномен се јавља и у Сирији и Египту на примеру Јупитера Доценуса, из чега се види да су Палмирци и други Арапи из Сирије и Египта бирали ратничке облике својих божанстава да их прате и штите на несигурним пустињским путевима.⁸⁷

Познато је да Јованова Апокалипса није ни јудејског ни хришћанског порекла. Својим највећим делом њене слике и представе потичу из персијског вавилонског круга а само делом из Египта. Осврнућемо се на паралеле Аіона највишег божанства митраизма са атрибутима кључева који асоцирају на Христа из Апокалипсе I, 18: „И имам кључеве од пакла и од смрти.“ Уочљиве су такође и паралеле између Апокалипсе I, 12 и Митрине литургије из текста 14, 10.⁸⁸ Аіон или *Seculum* стоји на кутли, симболу Емруге-она седам пута обмотан змијама. Има на себи зодијак, а соларни знак крста био је печат присталица Митриног култа. На ритуалној гозби Бога Митре као и на хришћанској тајној вечери у жртвеној посуди налазе се хлебови са утиснутим сунчаним знаком крста. По Терту-

⁸⁶ Д. Драгојловић, *Јужнословенска легенда о Александру Великом на извору живота*, ПКЈИФ, 1—2, 1969, 4 и даље М. Garidis, *Les miniatures du roman d'Alexandre de L'institut Hellénique de Venise et leurs rapports eventuelles avec la culture géorgienne*, Bedi Kartlissi, 28, 1971, 172—177.

⁸⁷ Henry Seyrig, *Les Dieux syriens en habit militaire*, *Revue d'Archéologie et d'Histoire, Annales archéologiques arabes-syriennes* no spécial, IX (3ème Congrès International d'archéologie Classique, Damas 1969—1971, vol. XXI 1—2, p. 67—70.

⁸⁸ Hadar Lilliebörn, *Über religiösen Signierung in der Antike mit besonderer Berücksichtigung der Kreuzsiegnung nebst einen Excurs über die Apokalypse und die Mythrasmomente*, Uppsala 1933, 3 и даље.

лијану: *Mithras signat milites sous celebrat et panis oblationem.*⁸⁹

Везе између схватања и облика на тему смрти анђела и ђавола могу се уочити између етрурске и средњовековне културе нарочито у погледу средњовековне представе о Аду.⁹⁰

И низ хагиографских тема показују сеобу мотива из дубоке антике до средњег века чији је један део сакупио Pierre de Saintyves,⁹¹ док су многи пагански ритуали од IV века полако нестајали или се утапали у хришћанске празнике. Такав је пример *Ambargalia*, *Amburbiuma* и *Robigalia*, док су се Луперкалије све до времена папе Геласија I (494—496) задржале код празноверних хришћана као церемонија прочишћења, када га је папа претворио у празник *Purificatio Mariae*.⁹²

Наставак праксе античких жртвовања да се пратити и међу јерменским хришћанима. Код њих култ Зевса статиотоса замењује култ Илије пророка.⁹³

Један од главних путева којим је антички утицај досезао до средњег века, идући и даље до ренесансе, били су митографски текстови са описом слика звани *екфразис*. У њима се некад богови претварају само у своје симболе орнаментално приказивани или као планете.⁹⁴

Али и на предметима свакодневне употребе очували су се трагови вечних симбола као наслеђе антике. Тако се средњовековне чаше или посуде приказују са испугчењем омфаломорфним украсом. Такве посуде се директно обликом надовезују на примерке из касног римског доба често са стригираним или зракасто постављеним канеуларима. Те чаше у сакралној и профаној употреби у средњем веку евоцирају стару симболику омфалоса,⁹⁵ центра светске силе који се на-

⁸⁹ C. Clemen, *Der Einfluss der Mysterienreligionen an das älteste Christentum* R. G., VV, XIII, 1, Giessen 1913, нарочито се осврће на утицај мистерија на крштење и Тајну Вечеру, и F. Cumone, *Lux perpetua*, Paris, 1949, 40, Кирило Александријски, *Catheheses*, 129, даће сваком од својих ратника знак на чело.

⁹⁰ О томе Wege Fritz, *Totenkult und Jenseitsglauben des etruskischen Volkes. Mitt. schles. Gesell. Volkskunde*, 31, 1932, 401.

⁹¹ Pierre Saintyves, *En marge de la Légende dorée, songes miracles et survivances*, Essai sur la formation de quelques thèmes hagiographiques. Paris 1931.

⁹² Green William M, *The Luperalia in the fifth century*, *Classical Philology*, 26, 1931, 60—69.

⁹³ Franz Cumont, *L'Archevêché de Pédachtoé et le sacrifice de faon*, *Byzantion*, 6, 521—533.

⁹⁴ Alma Frey Salmann, *Aus dem Nachleben antiker Göttergestalten*, Die antiken Götcheiten in der Bildbeschreibung d. Mittelalters u. italienische Frührenaissance, Leipzig, Das Erbe des Alten, 2, 1931, 19.

⁹⁵ Darember Saglio, *Dictionnaire des Antiquité grecques et romaines*, Paris 1887, 197, на месту где је пупак света два орла које је Зевс башио с краја света фиксирали су у свом сусрету центар земље и свети камен омфалос. Пиндар и трагичари, Страбон Паузанија и Плутарх стварају стихове који се односе на омфалос.

лазио у Делфима који је имао цилиндричан облик украшен ромбоичним мотивом од исплетеног конопца. Тај мотив ромба симбол власти над горњим и доњим светом прешао је у средњем веку и на царски текстил са идентичним значењем апсолутне власти. Византинци су царинским прописима забрањивали извоз таквога текстила који је атрибут византијског аутократора. Тај текстил набављао се у средњем веку путем контрабанде јер су и остали владари преко њега давали доказа о томе да учествују у светској моћи, између осталих такав је био случај и нашег стонског Владара.⁹⁶

Троглава Хеката која се поистовећује са Артемидом Деметром и Аполоном Хелиосом несигурног је порекла али велике моћи над светом неба и подземља. То је Богиња са три лица, она стоји на раскршћу као и Хермес психопомпос. Словенско божанско са три главе је следећи ступањ продирања ове теме у средњовековну културу. Затим следе представе Троглавог Христа Логоса, необична варијанта св. Тројице, у Матејићу Троглави анђео — Софија у сну Навукодоносора у Богородици Перивлепти и на иконама у селу Зрзе, у Хиландару, и Григоријату на Атосу. Познате су и иконе Козме Дамјановића у XVIII које понављају овај мотив.⁹⁷

Милићевић је у Кнежевини Србији забележио занимљиву легенду да је у планини Церу живео цар Тројан који је имао три главе. Једна је гутала људе, друга животиње а трећа рибе. И у словенском преводу XII веку, у Апокалипси пресвете Богородице која хода по мукама, прво се сусрећу они који нису поштовали св. Тројицу,⁹⁸ затим они који су називали боговима сунце, месец, земљу, животиње и рептилије, који су постали камени богови као и људе, Трајана, Хорза, Велеса и Перуна. У другом каснијем апокрифу из XVI века, вели се да су ови назовибогови били људи и да је Перун живео код Грка, Хорз на Кипру а Трајан у Риму.⁹⁹

Три главе симболизују власт над трима царствима небом, земљом и подземљем. У Шецину је смештено на једном од три свештена брежуљка Троглаво божанство за које се свакако везује старија традиција индијског тримуртија, грчке Хекате

⁹⁶ Војислав Ј. Бурџић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1975, 26, 189, ромб значи додир између неба и земље те преко њега одећа даје сланку небеске власти на земљи. Chevalier, *op. cit.*, 566.

⁹⁷ R. Pettazoni, *Pagan Origin of the tree-headed representation of the christian Trinity*, Рад, Гружић, *Иконографски мотив сличан индуском тримуртију у старој српској ликовној уметности* Ткачићев Зборник I, Загреб 1955, 99—109, fig. 13 ab, 14 ab 15 ab и F. Deshoulières, *Le Mercure tricephale des Soissons*, Bulletin Monumental, 1931, 117—118 и Stefanescu *op. cit.*, pl. 101.

⁹⁸ А. Леже, *Словенска митологија*, Београд 1904, 110.

⁹⁹ Шишманов, *Зборник на нар. умотворина наука и књижнина IV*, 1891.

хеленистичког Хермеса трисмегиста и божанства келтске словенске и хришћанске митологије.¹⁰⁰

И симболика „Corona anni“ у сликама менологу из Марковог манастира (1371), која илуструје текст по Јовану XV, 5, је веома стара. По мишљењу П. Мијовића,¹⁰¹ она пада у доба процвата флавијевског илузионизма када је оваква декорација извођена и у сликарству и у стукју. Веома брзо је прихваћена код хришћана који су је примењивали и у катакомбама, у меморијама и мартиријима као и на надгробним споменицима. Мотив се сели са надгробних стела где се „Corona anni“ приказује око главе умрлог на позадину Мартирија па затим и на рукописне књиге X века; такав је пример рукопис Senait: gr. 34 — ту се налази помен о „Corona anni conversions“ првога септембра. Најраније се овај мотив појављује као лоза која излази из главе бога ветра Зефира на једној вази из Тарента,¹⁰² IV век пре н.е. и која се сада чува у Британском музеју, а Сократ вели да зефир чисти свете регије, Хесперијин врт, и да носи душе на острво среће да би почивале у вечном блаженству. Ова рајска симболика није случајно примењивана на надгробним споменицима и у менологима јер како се види и из псалма 65,11: „Ти вјенчајеш годину којој добро желиш“, реч је о есхатолошкој димензији прастарог симбола каква је лоза.

Метаморфозу античкога Харона у новогрчког Хароса видимо на илустрацијама рукописа cod 207 у Ватикану, и у рукопису Athen 2430. У првој песми помиње се пехар као сећање на Лету.¹⁰³ О смртном пехару говори и Баумстарк да се јавља у сиријској поезији. Занимљива је појава ове теме у 12 веку у Византији у вези са легендом о цару Теофилу. То је Тимариом где се као смртни судија поред Миноса, Ајакса, Галена, Хипократа и Асклепија јавља и византијски цар Теофило. Христијанизирану представу са пехаром смрти најбоље

¹⁰⁰ М. Гарашанин сматра да је скулптура Троглава из Ваћана код Брибира и која се чува у Сплиту глава Свевида јер је наћена у близини Свевида ваћанског и да је келтска (корен речи сунд-сунд је келтски). Чајкановић је у студији о врховном Богу дао више паралела за троглаво Божанство Хекате Хербера и Трачког троглавог коњаника.

¹⁰¹ Pavle Mijović, *Coronna Anni dans les cycles ménologiques*, Actes du XV e Congrès international d'études byzantines, Athènes 1981, II 489—498.

¹⁰² *Ibid.*, 490. Према псалму 80,9, Бог је из Египта узео лозу и посадио у Свету Земљу ту лозу (Израиел) која је у Хришћанству из јеврејске традиције, а нарочито у српској иконографији, преко лозе Немањина добила своју религиозно политичку димензију. Слободан Чурчић, *The Nemanjić Family Tree in the Light of uncetral cult in the church of Joakim and Anna at Studenica*, ЗРВИ, XIV, XV, 1971, 191—195.

¹⁰³ Moravcsik, *Il Caronte bizantino*, Studi Bizantini e Neoellenicim 3. 1931, 45—68.

приказану имамо у словенском рукопису Томићевог псалтира¹⁰⁴ (сл. 7).

У делу сликара Михаила Хомацаса (Chomatza) са Хиоса у цркви Панагиа Крина сачувала се надживела представа Каироса са епиграмом њему посвећеном. Муноз је први препознао Каироса на мозаику из Торчела и показао његову повезаност с песмом Теодора Продрома из XII века. Тај исти епиграм понавља се на фресци са Хиоса и потврђује да је Муноз тачно одредио фреску из Торчела. Каирос у византијско време добија име βίος са акцентом на Vanitās живота а не на повољном тренутку какав је био антички Каирос. Приказује се на Хиосу како Космос, обучен у скарамагион и факелоиду држи Виоса за перчин, док је у Торчелу у питању нага фигура са точковима на ногама, крилима и вагом у руци, а у једном рукопису велике Лавре на Атосу cod. N. 16, 671 приказује се као старац с ћелом сигниран „Kairos Pandamator“.¹⁰⁵

У првој и другој византијској ренесанси персонификације су биле највидљивији доказ везе с антиком. Ретко се река Јордан приказује другачије но персонифицирана са њена два извора,¹⁰⁶ царски портрети јављају се са персонифицираним врлинама, пророчанства Исајина са симболима дана и ноћи. Време краља Милутина то обилато показује; у било којој од његових задужбина обилују антички мотиви. Овој теми персонификација посветила је посебну пажњу Љ. Поповић.¹⁰⁷

За нас је свакако значајно то како је портрет у средњем веку заједно са идејом власти наставио дубоку античку традицију тла примивши је из византијских извора. Но немогуће је разумети средњовековни портрет у кругу византијске културе ако се претходно не схвати појам средњовековне иконе која је пре свега слика слике Бога. У питању је платоновски концепт иконе, слике инкарнираног Бога који је у трећем веку наше ере развио Плотин у своме спису *Enneadae*. По речима Плотина, стари мудраци, желећи да богове учине присутним, зидали су им храмове и правили статуе схватајући добро природу универзума. Тиме су показали да су разумели да се универзална душа може задржати у предмету који примајући њен утицај учествује у њој. И као што је сликана представа увек под утицајем модела као огледало које прима и рефлектује појаву, тако је и икона огледало у коме се ре-

¹⁰⁴ В. М. Щепкина, *Болгарская миниатюра XIV века, исследование псалтира Томича*, Москва, 1963; налази се и на заглављу рук. Историјског музеја у Москви, п. 2752, fol. 3.

¹⁰⁵ Χ. Μπουρα, 'Αλληγορική παράσταση τοῦ βίου καιρὸν σὲ μιὰ μεταβυζαντινὴ τοιχογραφία στῆ 'Ηιερ, πιν. 14—19, *ΑΔ* 21, 1966, 1967, πιν, 27

¹⁰⁶ Tania Velmans, *L'Héritage antique dans la peinture murale Byzantine à l'époque du roi Milutin (1282—1321)*, Научни скуп у Грачаници, 1973, Београд 1978, 39—52.

¹⁰⁷ Ljubica D. Popović, *Personifications in Paleologan Painting (1261—1453)* Doctoral Dissertation, Bryn Mawr College, 1963, 5—488, fascimile 1976.

флектује нематеријални модел универзума, душа и духовна суштина свега постојећег — божански ум.¹⁰⁸ Јер за Плотина управо тај највиши ум држи на окупу све космичке снаге које су прожете општом симпатијом, и он влада васељеном. Тако је читав материјални свет одраз принципа највишег ума који еманира и покреће материју. Он је та највиша реалност света, неприступачна и неухватљива светлост која даје живот материји, небићу и ништавилу. Гледано из те перспективе, средњовековни портрет не показује физичку лепоту човека нити његову стварну сличност са моделом. Лик се ослобађа начела сличности античког концепта „*imitatio naturae*“ да би добио ирационалну димензију обожења лика — сличности са моделом који почива у идеји највишег ума.

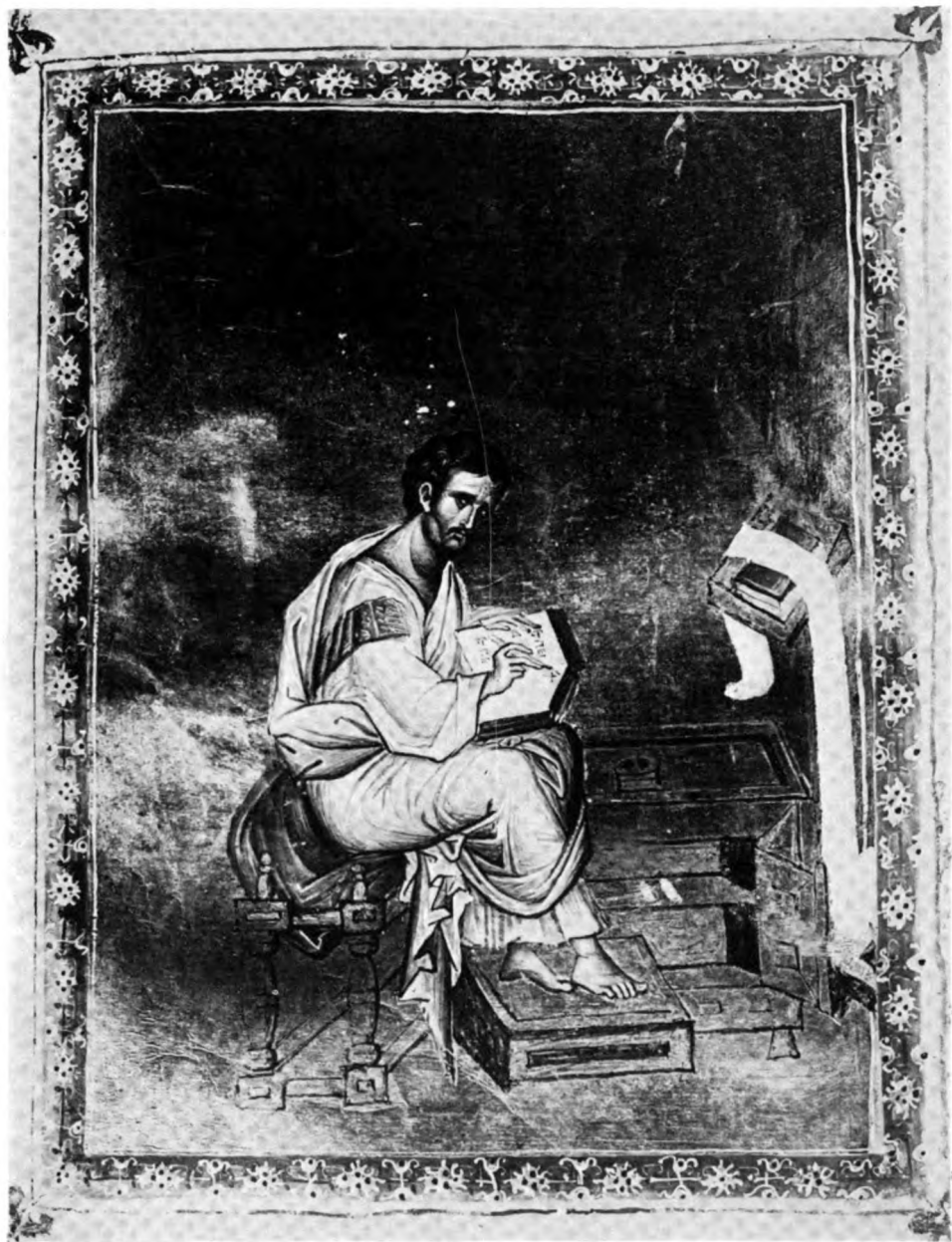
У делу св. Августина *De fide et symbolo*, каже се: „*Deus fecit suos cultores deos*“, што значи да је Бог обожио своје обожаватеље. Тиме је објаснио корене дивинизације цара који је намесник божији на земљи и деификације човека због божије инкарнације. Владар је дакле фигура или слика Богочовека, односно „*Christi figura fierent et imago*“.

Наши владари примају инсигније с неба, Милутин¹⁰⁹ у Грачаници, Деспот у Ресави. Њихове црте индивидуалности подређене су функционалности приказа. На жалост, само у литератури забележени су подаци који се односе на историјске портрете Душанових тријумфа над балканским народима, које су Дубровчани из почасти према цару дали насликати у Кнежевом двору у Дубровнику. Да би увеличали свечани дочек цара „Срба, Бугара и Грка“, начинили су Душанов портрет у природној величини. Савремено сведочанство Јакова Лукарковића из 1350. године једини је документ о овим историјским композицијама. Међутим, савремени портрет цара Душана у Дечанима поседује натприродне димензије. Његове очи су екстатично уперене према небу, што јако сећа на хеленистичке приказе Александра Великог и касније римске царева који се угледају на хеленистичке узоре.¹¹⁰ И није чудно што сред-

¹⁰⁸ Hubert Merki O. S. B., 'Ομοίωσις Θεῷ in *der platonischen Angleichung an Gott zur Gottähnlichkeit bei Gregor von Nyssa*, *Paradosis*, VII, 1952, 70, *Plotin Enneade*, VI, 9, 11.

¹⁰⁹ Christopher Walter, *The Iconographical sources for coronation of Milutin and Simonida at Gračanica*, Византијска уметност почетком XIV века, Научни скуп у Грачаници, 1973, Београд 1978, 183—200 и Ф. Дворник, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy*, I, Washington 1966, 278.

¹¹⁰ Alexander The Great in Medieval Theology, *Journal of the Warburg and Courtauld Institute* XVI, no 12, 1954, 98—114, Liam Gallagher, *The Alexander Romance in Hellenic Institute*, Venice 1956. Frederic Macler, *L'enluminure arménienne profane*, Paris 1928, fig. 6, где је представа Успеоња Александра великог на небо. Идеја дивиденције је одувек и пре Александра припадала македонској краљевској кући, на пример већ

1. Илустрације Vat. gr. 1158, рукопис XI—XII в., fol. 196 v.

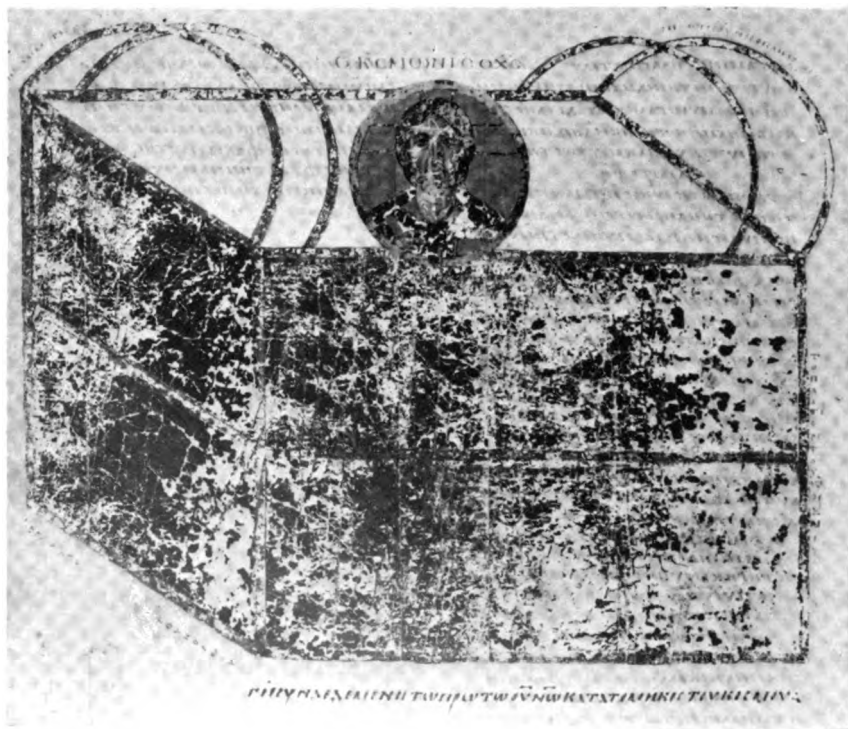

2. Псалтир XI в. Palat. gr. 381, fol. 169 v.

3. Гумачење пророка X в., рукопис Chigi R. VII fol. 19 v.

4. Рукопис Козме Индикоплова Vat. gr. 669, fol. 39 v., крај IX в.

✠ ὁ πᾶσι δὲ σαῶν. ἔσρακότος τὸν κῆρὶ πῆρο μῶ. ὁ πᾶσι δὲ τὸν ἄν
 πρὸ ἄρῳ τῆν ἀνω δία τῶν σεραφῶν, ἐδέξατο δὲ ἢ τὸν θεῖον ἀνθρακῶν.

το τοῦ φόβου αὐτοῦ. καὶ ἰσχυρῶς δούκῃ
 τῶν τοῦ χιλιέσμου σου.

Καὶ ἀφελεί τὰς ἀνομιὰς σου καὶ τὰς ἁ
 μαρτίας σου περικαθαρίσει. τῆρος χάρμ
 οὔ γυμνῆ τῆ ἀμαρτηθῆσι χιρῆ. τοῦ

5. Хомније Јакова Монаха, XII в., Vat. gr. 1162, fol. 119 v.

6. Рођење Јована Крститеља. Urb. gr. 2, fol. 167 v, XII в.

7. Псалтир Томича, XIV в. Москва Муз. 2752, fol. 3, Анео смрти.

њовековни писци пореде Душана са Александром Великим, зачетником хеленистичког репрезентативног портрета. Владар је син божији, Зевсов и Амонов, други Дионисије и Херакле чији се лик у антици преображавао од божијег слуге до сунчаног бога Космократора. Његова владавина је имитација Бога ($\mu\eta\mu\sigma\iota\varsigma \Theta\epsilon\omicron\upsilon$). И одиста у овом моделу Александра Великог средњовековни писци су спојили платонизам и хришћанску мистику у византијској идеји цара, по Еузебију, да је слика цара одраз божанског архетипа. Од делује по божанској промисли у оној мери у којој му се Бог открива. Но ако је схема хеленистичка, у основи свакако лежи Платонова мисао да је прави владар онај који као слика Бога живи међу људима и делује као Благодатељ ($\epsilon\upsilon\epsilon\rho\upsilon\tau\epsilon\iota\varsigma$).¹¹¹

Mirjana Tatić-Đurić

DAS ÜBERDAUERN DER ANTIKE IN DER SERBISCHEN KULTUR UND KUNST DES MITTELALTERS

Zusammenfassung

Die territoriale Zugehörigkeit zur antiken Welt, vor allem aber die auf diesen Boden in doppelter Weise übertragen wurden, nämlich in der mittelalterlichen Kultur der Serben alle Kulturschichten finden, die auf diesen Boden in doppelter Weise übertragen wurden, nämlich durch die materielle Kultur und auf geistigen Wegen über die Kunstliteratur sowie das philosophische und religiöse Erbe. Diese sporadischen Reflexe, als gemeinsame Orte der antiken und mittelalterlichen

Аминтасу и Филипу. Тој идеји је знатно више од Персије допринео Египат јер су Птоломеји идеју божанске владавине развили на виши ступањ од Селеукида. Синтеза о божанским коренима власти коју је примила Византија настала је спајањем неколико доктрина, Платона стоика Филона који уноси и свештеничку категорију власти коју су српски владари и архиепископи узимали за свој модел понашања. Климент Александријски, Лактанције а нарочито Еусебије из Кесарије дали су и егзегетику овој доктрини. Упор. В. Ј. Бурџи, *Слика и Историја у средњовековној Србији*, Глас САНУ, 1983. СССXXXVIII, ист., науке 3. 117—144.

¹¹¹ Вид. М. Зинтник. С. Ј., $\Theta\epsilon\omicron\varsigma \varphi\iota\lambda\acute{\alpha}\nu\theta\rho\pi\omicron\varsigma$ bei Johannes Chrysostomos, *Orientalia Christiana Periodica*, I, 1975, Roma 76—118 и Wil Durant, *Καῖσαρ καὶ Χριστός*, *Μακεδονία* VIII, 3, 1956. О Платоновом концепту владара као добротинитеља Carl Schneider, *Geschichte des Geistes des antiken Christentum* II, München 1954, 325. У Душановој повељи из 1346. помиње се царско добротинство (Соловјев-Мошин, по. 6: καὶ τὸ εὐεργετῆιν... упор. Св. Радојчић, *Одабрани чланци и студије*, 1933—1978, Београд 1982, 98.

Kunst und Literatur sichtbar, sind nur Teil eines riesigen Fonds, der bereits überarbeitet auf dem Wege der byzantinischen Kultur und ihrer unmittelbaren Nähe kam. Die permanente Antike in Byzanz bedeutet eine Achtung der Tradition im Geiste des Platonismus, da auch für Platon die ältere Kunst maßgebend war, z. B. die ägyptische. Aus diesem Alexandrianischen Kreis gehen viele Formen für die Denk- und bildnerischen Konzeptionen der liturgischen Praxis der ikonographischen Schemata und theokratischen Herrschaft hervor. Sogar die Idee des Mönchtums, die hermetische Allegorieliteratur als literarischer und bildnerischer Ausdruck der Exegesetypologie, all das fand ein Echo in der Kunst des Mittelalters, in der die Licht-Symbolik einen zentralen Platz als dem Prinzip des höchsten Gutes einnahm, und dabei der Volkstradition und angewandten Kunst einige Formen der dualistischen Glauben im Mittelalter aufdrückte.

Издаје
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ
Кнез Михаилова 35/IV
11000 Београд

Преводац резимеа
ДОРИС НИКОЛИЋ

Лектор
ЖАНА НИКОЛИЋ

Коректор
ОЛГИЦА КОСТИЋ

Тираж
1000 примерака

Штампа
БЕОГРАДСКИ ИЗДАВАЧКО-ГРАФИЧКИ ЗАВОД
Београд, Булевар Војводе Мишића 17

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

87(091):886.1/.2(091) (082)

Античке студије код Срба : зборник радова са научног скупа одржаног 3—4. јуна 1987. године у Београду и Новом Саду / одговорни уредник Радован Самарџић. — Београд : Српска академија наука и уметности, 1989. — 308 стр. ; 24 cm — (Посебна издања / Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт ; 37)

ISBN 86-7179-005-3

930.85(497.11) (082)

ПК: а. Античка књижевност / Српскохрватска књижевност —
Зборници

